

ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

*Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису*

ДОБРОСЕРДОВ АРТУР РИНАТОВИЧ

УДК 340.1:329.12](477)(043.5)

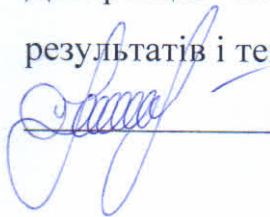
ДИСЕРТАЦІЯ
ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ РЕАЛІЗАЦІЇ ІДЕЙ ЛІБЕРАЛІЗМУ
У ПРАВОВІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНИ

081 «Право»

08 «Право»

Подається на здобуття ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

 /А.Р. Добросердов/

Науковий керівник: **Гоцуляк Юрій Вікторович**, доктор юридичних наук,
доцент

Вінниця-2025

АНОТАЦІЯ

Добросердов А.Р. Теоретико-правові засади реалізації ідей лібералізму у правовій системі України. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право» у галузі знань 08 «Право». – Донецький національний університет імені Василя Стуса Міністерства освіти і науки України, Вінниця, 2025.

Дисертацію присвячено комплексному дослідженню становлення, розвитку ідей лібералізму та їх реалізації свободи у правовій системі України.

У розділі 1 «Становлення та розвиток теорії лібералізму як правової ідеології» досліджено становлення та розвиток ліберальної доктрини у класичних та вітчизняних державно-правових вченнях, теоретичні основи поняття та ознак правового лібералізму як ідеологічної складової правової системи.

На підставі аналізу особливостей становлення та розвитку ліберальної доктрини у класичних державно-правових ученнях встановлено, що класичний лібералізм за вихідними ідеями його походження можна класифікувати на: нормативний (заснований на принципі законності Дж. Локка); утилітарний (принцип корисності Дж. Бентама); індивідуалістичний (незалежність особи від держави Дж. Мілля); економічний (в основу покладено принцип приватної власності А. Сміта та Л. Мізеса); інституційний (реалізація принципу свободи через впровадження та розвиток політико-правових інститутів децентралізації, виборів, поділу влад А. Токвіля та Ш. Монтеск'є).

Аналіз особливостей розвитку правового лібералізму у вітчизняній правовій традиції дав можливість констатувати, що для утвердження цих ідей у правовій реальності необхідно розгортання та прийняття його положень у правосвідомості на рівні інтелігенції. Далі виникає потреба в інституалізації цих ідей у вигляді створення організацій, що об'єднують прибічників ліберальних поглядів. Це дає передумови для поширення ліберальних ідей на більш

глобальному рівні, що дає можливість оформитись правовому лібералізму саме як ідеології, тобто таких поглядів на влаштування правової реальності, що є бажаними для переважної більшості населення. Завершує оформлення правового лібералізму як ідеології проникнення його у державницькі позиції, політичні програми, проекти законів, перехід від теоретично-ментального рівня до нормативно-прикладного. Автор констатує, що є всі підстави стверджувати, що правовий лібералізм в Україні представлений не суто окремими поглядами філософів, громадських діячів, а й утвердився як панівна правова ідеологія для суспільства, що має наслідком сучасне розуміння того як має бути влаштована правова реальність в Україні.

На підставі аналізу різних підходів до поняття та змісту лібералізму та правового лібералізму автором запропоновано зробити наступні формулювання. Лібералізм – це еволюційна суспільно-політична ідеологія, яка обґрунтовує необхідність постійних соціальних трансформацій задля розвитку індивіда, суспільства і держави, основу якої складають ідеї індивідуалізму, свободи особистості, рівності, толерантності, суспільної згоди та конституціоналізму. Правовий лібералізм – це політико-правова теорія, різновид лібералізму, що концептуально об'єднує ідеї: свободи (у негативному і позитивному аспектах; як принцип права), рівності (формальна рівність; рівність можливостей з подоланням дискримінації та соціальної нерівності через право), прав людини як морального стандарту сучасного суспільства, демократії (включаючи свободу, рівність можливостей, народовладдя, індивідуальну автономію, конституціоналізм, громадську асоціацію), верховенства права (як всеосяжного правового принципу із реальним пануванням права над політичною владою) у поєднанні з принципами правової держави.

У дисертації виокремлюються змістовні компоненти правового лібералізму як ідеологічної складової правової системи: розуміння права як пізнаної свободи, що є основним принципом та законом розвитку суспільних відносин; ідеї особистої свободи, обмеженої держави, прав людини, рівності, які задають тенденції розвитку правової реальності; теорія примата особистої

свободи над державою, що формують ідеологічну та ціннісну складову правової системи; ліберальні погляди на влаштування суспільно-політичного життя, де право відіграє ключову роль як універсальний регулятор суспільних відносин.

У розділі 2 «Загальнотеоретична характеристика та особливості реалізації правового лібералізму у правовій системі України» досліджено класифікаційну характеристику ліберально-правових ідей, здійснено порівняльну характеристику лібералізму та комунітаризму як основних правових ідеологій, висвітлено ліберально-правові стандарти розвитку правової системи та особливості їх реалізації.

На підставі дослідження різних поглядів на ліберально-правову доктрину здійснено класифікацію ліберальних ідей. Залежно від ступеня реалізації принципу свободи правовий лібералізм можна класифікувати на: державницький (принцип свободи перш за все стосується відносин особи та держави, автономності та незалежності від влади, обмеженого втручання держави у приватне життя громадян); суспільний (принцип свободи потребує узгодження з іншими засадничими принципами права рівності, справедливості та гуманізму, що вимагає розв'язання проблеми соціальних класових розшарувань); особистісний (принцип свободи закладає сферу приватності, можливостей особистісного розвитку, толерантності).

Запропонована класифікація правового лібералізму за критерієм підходів до організації демократичних процесів. 1. Організаційний, заснований на орієнтації на урядові та неурядові демократичні інститути та установи, що за своїм функціональним призначенням мають забезпечити процеси народовладдя та реалізацію принципу індивідуальної та колективної свободи. 2. Конкурентний, заснований на позиції, що індивідуальна та колективна свобода розвивається через рівні можливості людини, що покладає необхідні інститути демократії та прав людини. Ці два підходи у правовому лібералізмі відрізняються баченням того, що є основою народовладдя: інститут чи суспільна комунікація та конкуренція вільних особистостей та груп.

У дисертації здійснено порівняння двох конкурентних правових ідеологій лібералізму та комунітаризму. Так, встановлено, що лібералізм є доволі гнучкою ідеологією і реагує на актуальні виклики. У формі неолібералізму він здатен узгоджуватись з державницькими ідеологіями і розв'язувати проблему позитивних прав. Таким же шляхом має пройти дискурс лібералізму та комунітаризму через виявлення спільних правових проблем формування правопорядку. Розгортання цього дискурсу дає підстави для визнання трьох окремих джерел впорядкування правової системи – особа, суспільство, держава. Автономна особистість та негативна свобода є лише початком розгортання принципу свободи у правовій реальності, далі змісти автономності розширюються і перехолодять до наступних начал – суспільства та держави. На основі проведеного аналізу зроблено висновок, що ліберальний та комунітарний дискурс про свободу варто розглядати через призму ступенів розгортання змісту свободи у різних началах правової реальності (індивід, спільнота, держава).

У роботі констатується положення, що правовий лібералізм для свого існування та розвитку вимагає щонайменше миру та демократії, це не ідеологія війни, вона не пристосована до таких умов. Війна на території України має суттєвий вплив на безпеку та соціально-економічну ситуацію у ЄС із важко передбачуваними наслідками. Лібералізму є що протиставити авторитарним режимам у сфері якості та рівня життя, однак такі правові системи не готові протистояти перед грубою авторитарною воєнною силою, коли права людини та гідність перестають бути стандартом життя. Отже, у таких умовах нових серйозних викликів постає питання нового типу ліберальної ідеології, який зберігаючи власні цінності, має бути спроможним кинути виклик агресивним авторитарним режимам.

У роботі автор доходить висновку, що має бути реалізована компромісна концепція «надзвичайного лібералізму», тобто такого стану лібералізму в надзвичайних умовах, який спроможний зберегти цінності свободи у всіх елементах правової системи з одного боку, при цьому допускаючи необхідний дискомфорт та обмеження з іншого. Така позиція є цілком допустимою

враховуючи різноманітні адаптаційні приставки до ліберальної ідеології: соціальний, нео-, лібертаризм, культурний тощо.

У дисертації узагальнюються групи складових ідей та принципів правового лібералізму. Природно-правові: свобода та індивідуалізм. Базові політико-правові принципи: верховенство права, демократизм, обмежене врядування. Економічні ідеї, засновані на принципі свободи: приватна власність та вільна конкуренція. Соціально-правові ідеї: еволюціонізм, реформізм, вільне вираження поглядів та толерантність. Ідеї у сфері технологій: вільний розвиток технологій, штучного інтелекту, толерантне ставлення до процесів роботизації та віртуалізації суспільної комунікації та закріплення їх правових режимів. Відтак залишається відкритим питання реалізації ліберальних правових цінностей у цифровому віртуальному просторі, розмежування свободи власної та нав'язаної, убезпечення від деструктивного впливу на поведінку особи. Постає необхідність у розробці нового типу «цифрового лібералізму», що здатен зберегти свободу людини від зовнішнього, прихованого втручання у складному віртуальному просторі.

Ключові слова: лібералізм, правовий лібералізм, правова система, свобода, принцип свободи, правова ідеологія, правова ідея, правове вчення, принципи права, права людини, комунітаризм, держава, справедливість, лібертаріанство.

ABSTRACT

Dobroserdov A.R. Theoretical and Legal Bases of the Liberalism Ideas Implementation in the Legal System of Ukraine. – Qualifying scientific study, rights as a manuscript. Thesis submitted for the degree of Doctor of Philosophy in Law (Branch of Knowledge: 08 Law, specialty: 081 Law). – Vasyl' Stus Donetsk National University, Ministry of Education and Science in Ukraine, Vinnytsia, 2025.

Thesis is devoted to a comprehensive analysis of the formation and development of liberal ideas, as well as their implementation in the realization of freedom within the legal system of Ukraine.

Chapter 1, 'The Formation and Development of Liberalism as a Legal Ideology', provides an in-depth examination of the emergence and evolution of liberal doctrine within both classical and domestic state-legal theories. It analyzes the theoretical foundations and defining characteristics of legal liberalism as a core ideological component of the legal system.

Based on an analysis of the development of liberal doctrine within classical state-legal theories, it is established that classical liberalism, in terms of its fundamental principles, can be classified into the following categories: normative (grounded in the principle of legality as articulated by John Locke); utilitarian (based on the principle of utility, as proposed by Jeremy Bentham); individualistic (emphasizing the independence of the individual from the state, as advanced by John Stuart Mill); economic (centered on the principle of private property, as formulated by Adam Smith and Ludwig von Mises); and institutional (focused on the realization of freedom through the establishment and development of political-legal institutions such as decentralization, elections, and the separation of powers, as elaborated by Alexis de Tocqueville and Charles Montesquieu).

The analysis of legal liberalism's development within the domestic legal tradition reveals that, for these ideas to be concretized in legal practice, it is crucial that their principles be integrated into the legal consciousness, particularly among the intellectual elite. This integration necessitates the institutionalization of liberal ideas

through the formation of organizations that unite advocates of liberal perspectives. Such institutionalization forms the foundation for the broader dissemination of liberal ideas, ultimately enabling legal liberalism to establish itself as an ideology—representing a vision for the structuring of legal reality that resonates with the majority of the population.

The final stage in the formation of legal liberalism as an ideology involves its incorporation into state positions, political programs, and legislative proposals, signifying the transition from theoretical and conceptual frameworks to normative and practical applications. The author concludes that there are sufficient grounds to assert that legal liberalism in Ukraine is not merely a set of views held by philosophers and public figures, but has firmly established itself as the dominant legal ideology in society. This has resulted in the current understanding of how legal reality should be structured in Ukraine.

Based on the analysis of various approaches to the concept and content of liberalism and legal liberalism, the author proposes the following formulations. Liberalism is an evolutionary socio-political ideology that justifies the necessity of continuous social transformations for the development of the individual, society, and the state. Its foundation is built on the ideas of individualism, personal freedom, equality, tolerance, social consent, and constitutionalism. Legal liberalism, as a political and legal theory, is a distinct branch of liberalism that conceptually unites the following ideas: freedom (in both its negative and positive aspects, as a legal principle); equality (formal equality; equality of opportunities, overcoming discrimination, and remedying social inequality through law); human rights as the moral standard of modern society; democracy (including freedom, equality of opportunities, popular sovereignty, individual autonomy, constitutionalism, and civic association); the rule of law (as an all-encompassing legal principle with the actual supremacy of law over political power), in combination with the principles of the rule of law state.

In the dissertation, the substantive components of legal liberalism as an ideological element of the legal system are identified: the understanding of law as

recognized freedom, which serves as the fundamental principle and law governing the development of social relations; the ideas of personal freedom, limited government, human rights, and equality, which set the trends for the development of legal reality; the theory of the primacy of personal freedom over the state, which forms the ideological and value components of the legal system; and liberal perspectives on the organization of socio-political life, where law plays a central role as a universal regulator of social relations.

Chapter 2, 'General Theoretical Characterization and Features of the Implementation of Legal Liberalism in the Legal System of Ukraine', the classification of liberal-legal ideas is examined, a comparative analysis of liberalism and communitarianism as the main legal ideologies is provided, and the liberal-legal standards for the development of the legal system, as well as the specific features of their implementation, are highlighted.

Based on the study of various perspectives on the liberal-legal doctrine, a classification of liberal ideas has been developed. Depending on the degree of realization of the principle of freedom, legal liberalism can be classified into the following types: statist (the principle of freedom primarily concerns the relationship between the individual and the state, autonomy and independence from power, and the limited intervention of the state in the private lives of citizens); societal (the principle of freedom requires alignment with other foundational principles of law, such as equality, justice, and humanism, which entails resolving the problem of social class stratification); individual (the principle of freedom establishes the realm of privacy, opportunities for personal development, and tolerance).

The proposed classification of legal liberalism is based on the criterion of approaches to the organization of democratic processes. 1. Organizational, which is based on the orientation toward both governmental and non-governmental democratic institutions and organizations, whose functional purpose is to ensure the processes of popular sovereignty and the realization of the principles of individual and collective freedom. 2. Competitive, which is based on the view that individual and collective freedom develops through equal opportunities for individuals, thereby necessitating

the institutions of democracy and human rights. These two approaches in legal liberalism differ in their perspective on what constitutes the foundation of popular sovereignty: an institution or social communication and the competition of free individuals and groups.

The dissertation compares two competing legal ideologies: liberalism and communitarianism. It is established that liberalism is a highly flexible ideology, responsive to contemporary challenges. In the form of neoliberalism, it is capable of aligning with statist ideologies and addressing the issue of positive rights. The discourse of liberalism and communitarianism must follow a similar path, through the identification of shared legal problems related to the formation of the legal order. The development of this discourse provides grounds for recognizing three distinct sources of legal system organization: the individual, society, and the state. The autonomous individual and negative freedom are merely the starting point for the unfolding of the principle of freedom in legal reality; the meanings of autonomy expand further and ultimately converge with the subsequent principles of society and the state. Based on the conducted analysis, it is concluded that the liberal and communitarian discourses on freedom should be considered through the lens of the degrees of unfolding the content of freedom within different principles of legal reality (individual, community, state).

It is asserted in the work that legal liberalism requires, at a minimum, peace and democracy for its existence and development; it is not an ideology of war and is ill-suited to such conditions. The war on Ukrainian territory significantly impacts the security and socio-economic situation in the EU, with consequences that are difficult to predict. While liberalism has much to oppose to authoritarian regimes in terms of quality of life and standard of living, such legal systems are not prepared to withstand the brute force of authoritarian military regimes, where human rights and dignity cease to be the standard. Therefore, in light of these new and serious challenges, the question arises of a new type of liberal ideology that, while preserving its core values, must be capable of confronting aggressive authoritarian regimes.

In this work, the author concludes that a compromise concept of "emergency liberalism" should be implemented. This refers to a form of liberalism in extraordinary circumstances that is capable of preserving the values of freedom across all elements of the legal system, on the one hand, while also permitting the necessary discomfort and restrictions, on the other. Such a position is entirely acceptable, considering the various adaptive strands within liberal ideology, such as social, neo-, libertarian, cultural, and others.

The dissertation synthesizes the key ideas and principles of legal liberalism. Core principles of natural law, such as freedom and individualism, are foundational to the framework. Core political and legal principles include the rule of law, democracy, and limited government. Economic ideas, rooted in the principle of freedom, emphasize private property and free competition. Social and legal ideas include evolutionism, reformism, the free expression of opinions, and tolerance. In the realm of technology, ideas include the free development of technology, artificial intelligence, tolerance toward robotization and the virtualization of social communication, as well as the establishment of legal frameworks for these processes. The issue of implementing liberal legal values in the digital virtual space remains open, particularly regarding the distinction between personal and imposed freedom and the protection against the harmful effects of external interference on individual behavior. There is an urgent need to develop a new form of 'digital liberalism' that can protect individual freedom from covert external influence within the complex virtual space.

Keywords: liberalism, legal liberalism, legal system, freedom, the principle of freedom, legal ideology, legal idea, legal doctrine, principles of law, human rights, communitarianism, the state, justice, libertarianism.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

Наукові праці, в яких опубліковані основні результати дисертації:

1. Добросердов А.Р. Витоки ліберальної правової ідеології у вченнях XVII-XVIII ст. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 3. С. 30-33. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-3/5>

URL: http://www.lsej.org.ua/3_2023/5.pdf

2. Добросердов А.Р. Розвиток ліберальних правових ідей у XIX–XX ст. *Правничий часопис Донецького національного університету імені Василя Стуса*. 2023. №2. С. 22-30. DOI: <https://doi.org/10.31558/2786-5835.2023.2.3>

URL: <https://jpchdnu.donnu.edu.ua/article/view/14909/14812>

3. Добросердов А. Р. Поняття та зміст правового лібералізму. *Правничий часопис Донецького національного університету імені Василя Стуса*. 2024. №1. С. 31-38. DOI: <https://doi.org/10.31558/2786-5835.2024.1.4>

URL: <https://jpchdnu.donnu.edu.ua/article/view/16157>

4. Добросердов А.Р., Гоцуляк Ю.В., Класифікація ліберально-правових ідей. *Збірник «Науковий вісник УжНУ. Серія: Право»*. 2024. Випуск 86: частина 1. С. 58-63. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.1.8>

URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2025/01/10.pdf>

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

5. Добросердов А.Р. Основи ліберальної ідеології у правових вченнях Дж. Локка та Ш.Л. Монтеск'є. *Весняні юридичні читання – 2023. Сучасні проблеми законодавства, практики його застосування та юридичної науки*. Випуск XXXIII: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Весняні юридичні читання – 2023». 20 квітня 2023 р., Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2023. С. 41-44.

6. Добросердов А.Р. Окремі аспекти змісту ліберальної доктрини як правової ідеології. *Актуальні дослідження правової та історичної науки*. Випуск 68: матеріали Міжнародної наукової інтернет-конференції (м. Тернопіль, Україна, м. Ополе, Польща, 14 – 15 січня 2025 р.) / редкол. : О.

Яремко та ін. ГО “Наукова спільнота”. WSZIA w Opolu. Тернопіль: ФО-П Шпак В.Б. 2025. С. 7-8. URL: https://www.lex-line.com.ua/?go=full_article&id=4058

7. Добросердов А. Р. Окремі питання історії ліберально-правової думки в Україні. *Сучасний стан та пріоритети модернізації науки, освіти і суспільства: збірник тез доповідей міжнародної науково-практичної конференції* (Полтава, 21 січня 2025 р.). Полтава: ЦФЕНД, 2025. С. 32-34. URL: <https://www.economics.in.ua/2025/01/21.html>

8. Добросердов А. Р. Окремі питання впливу лібералізму на правову ідеологію. *Актуальні питання економіки, фінансів, обліку, менеджменту і права: теорія і практика: збірник тез доповідей міжнародної науково-практичної конференції* (Ізмаїл, 18 січня 2025 р.). Ізмаїл: ЦФЕНД, 2025. С. 78-80. URL: <https://www.economics.in.ua/2025/01/18.html>

ЗМІСТ

ВСТУП.....	15
РОЗДІЛ 1. СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ТЕОРІЇ ЛІБЕРАЛІЗМУ ЯК ПРАВОВОЇ ІДЕОЛОГІЇ.....	26
1.1. Становлення та розвиток ліберальної доктрини у класичних державно-правових доктринах.....	26
1.2. Ліберальні ідеї у вітчизняній державно-правовій думці	45
1.3. Поняття та зміст правового лібералізму (понятійно-категоріальний апарат дослідження)	60
1.4. Правовий лібералізм як ідеологічна складова правової системи	85
Висновки до першого розділу	104
РОЗДІЛ 2. ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ТА ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВОВОГО ЛІБЕРАЛІЗМУ У ПРАВОВІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНИ.....	111
2.1. Класифікаційна характеристика ліберально-правових ідей	111
2.2. Лібералізм та комунітаризм як основна ідеологічна правова опозиція.....	134
2.3. Ліберально-правові стандарти розвитку правової системи та особливості їх реалізації	157
Висновки до другого розділу	178
ВИСНОВКИ	184
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	194

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Правова ідеологія є ключовою категорією, що об'єднує принципи, ідеї, концепції, у яких відображається осмислення правових явищ та процесів. Правова ідеологія відображає ментальну складову правової реальності. Залежно від домінантних положень, якими керується правова ідеологія у конкретний історичний період, формується характер правової системи. У цьому контексті особливого значення набуває найбільш універсальна та поширена правова ідеологія для сучасного цивілізованого світу – правовий лібералізм, що містить цілу систему положень, пов'язаних із реалізацією принципу свободи у різних сферах суспільних відносин: політичній, економічній, культурній, особистій тощо. Для розкриття справжньої цінності правового лібералізму як ключового складника сучасної правової ідеології, наукових досліджень потребують окремі етапи доктринального становлення та розвитку ліберальної доктрини, її місця серед інших правових доктрин, класифікаційна характеристика чисельних змістовних компонентів правового лібералізму, а також особливостей його реалізації в сучасних умовах.

Правовий лібералізм посідає особливе місце у правовій ідеології та психології, оскільки саме ця доктрина дозволяє повною мірою реалізувати принцип свободи та автономної особистості у суспільних відносинах. Саме правовий лібералізм, попри наявність конкурентних ідеологій та критичних положень став стандартом сучасного правового життя суспільства. Відсутність ліберальних положень в економічній, політичній, культурній сферах є ознакою авторитаризму, традиціоналізму. Правовий лібералізм став справжнім благом для сучасного суспільства, оскільки його принципи найкраще засвоюються та сприймаються правосвідомістю як на особистому, так і на колективному рівнях. Однак, в умовах надзвичайних ситуацій ліберальні стандарти життя зустрічаються із серйозними викликами, адже військова агресія не сумісна із мирним принципом свободи. Відтак виникає потреба у вивченні особливостей

реалізації та збереження ліберальних ідей у надзвичайних умовах, оскільки вітчизняна правова система ще таких викликів не переживала.

Одним з найважливіших завдань для вітчизняної правової системи є адаптація та узгодження українського законодавства зокрема, та правових процесів загалом, із європейськими стандартами та принципами. В тому числі це має відношення і до ідеологічної ліберальної спрямованості розвитку правової системи, що передбачає цілком конкретні положення для регулювання різних сфер суспільного життя. Ліберальна правова ідеологія є основою для європейських правових цінностей. Відтак виникає наукова потреба у розкритті змісту європейських ліберально-правових стандартів, особливостей їх реалізації.

Становлення та розвиток ліберальної доктрини відображений у працях класиків правової думки І. Берліна, Ф. Гаєка, Т. Гоббса, Л. Гобхауса, Б. Констана, Дж. Локка, Л. Мізеса, Дж. Міля, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, Дж. Ролза, Дж. Остіна, А. Токвіля та інших.

Становленню ліберально-правових ідей у вітчизняній правовій думці присвячені праці Т. Бевз, В. Даценко, В. Довганич, Н. Дубовик, М. Заремського, К. Чорної, І. Мельничук, М. Панчука та інших.

Поняття та зміст лібералізму як правової ідеології досліджують вітчизняні вчені: В. Віконський, О. Заздранова, В. Калітинський, А. Луцький, Х. Маркович, Т. Мартинюк, М. Недюха, Д. Очколяс, О. Ситник, А. Ткачук, М. Чорний та інші.

Правовий лібералізм є предметом досліджень численних зарубіжних науковців, як теоретичні, так і практичні аспекти його реалізації. Відтак вивченням свободи як принципу права займаються М. Алесіна, Н. Байрон, Ф. Баркадумус, М. Емерсон, Д. Коген, А. Моравчик, К. Макферсон, Н. Мортімер, С. Надіван, Х. Сетін, С. Спектор, А. Сомек, Т. Кожановіц, Д. Сальтнес, М. Смельцер, Л. Сустала, Б. Таманаха та інші.

Особливостям реалізації принципів правового лібералізму в сучасних умовах присвячені праці вітчизняних вчених Г. Куц, А. Луцького, О. Мошенського, М. Музики, К. Соколової, С. Сунегіна Р. Огірка та інших.

Особливостям місця та ролі правового лібералізму серед інших доктрин, а також його класифікації присвячені праці українських науковців: М. Абисової, А. Бандурки, П. Гай-Нижник, Ю. Гоцуляка, О. Гук, В. Денисенко, В. Заблоцького, Р. Зимовець, Г. Корнієнко, І. Кравцова, Ю. Красногорова, С. Мамчак, Т. Михайліної, О. Панкевича, О. Підскальної Х. Слюсарчук, О. Стадника, С. Стасенка, О. Толкачова, М. Харламенкова та інші.

Отже, попри наукову розробку теми дослідження, враховуючи серйозні глобальні та локальні виклики, що постали перед правовими системами на європейському континенті у зв'язку з надзвичайними обставинами та війною в Україні, виникає потреба у нових дослідженнях особливостей реалізації положень правового лібералізму, їх адаптації до сучасних реалій задля збереження фундаментальних правових цінностей попри наявні виклики.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана відповідно до плану науково-дослідної діяльності юридичного факультету Донецького національного університету імені Василя Стуса в рамках тем «Правовий механізм утвердження принципу верховенства права» (ДР № 0122U002368), «Фундаментальні правові цінності в умовах глобальних викликів» (ДР № 0124U004117), за якими дисертантом здійснено науково-теоретичну розробку поняття, змісту та класифікації правового лібералізму як ідеологічної складової правової системи, етапів доктринального становлення та розвитку ліберальної теорії, особливостей реалізації ліберально-правової ідеології в умовах сучасних викликів.

Мета і завдання дослідження. Метою дослідження є обґрунтування нових науково-теоретичних положень щодо загальнотеоретичного розуміння та реалізації ідей лібералізму у правовій системі України.

Для досягнення зазначеної мети поставлено та виконано наступні **завдання:**

дослідження становлення та розвитку ліберальної доктрини у класичних державно-правових вченнях;

висвітлення еволюції ліберальних ідей у вітчизняних державно-правових вченнях;

уточнення поняття та ознак правового лібералізму;

дослідження правового лібералізму як ідеологічної складової правової системи;

дослідження класифікаційної характеристики ліберально-правових ідей;

порівняльна характеристика лібералізму та комунітаризму як основних правових ідеологій;

висвітлення ліберально-правових стандартів розвитку правової системи та особливостей їх реалізації.

Об'єктом дослідження є правова ідеологія як складова правової системи.

Предметом дослідження є теоретико-правові засади реалізації ідей лібералізму у правовій системі України.

Методи дослідження. Дисертаційне дослідження виконане із використанням загальнонаукових та спеціальних методів. Діалектичний метод було застосовано для висвітлення місця правового лібералізму у правовій системі та класифікації ліберально-правових ідей (*підрозділи 1.4., 2.1.*). Історико-правовий метод використовувався для характеристики генези становлення та розвитку правового лібералізму у класичних правових вченнях Європи та України (*підрозділи 1.1., 1.2.*). Формально-логічний метод було застосовано під час дослідження ключових понять дисертації (*підрозділ 1.3.*). Формально-юридичний метод застосовано під час аналізу ліберально-правових цінностей, а також окремих питань реалізації ліберальних ідей в надзвичайних умовах (*підрозділи 2.1., 2.2., 2.3.*). Методи правової компаративістики та критичного аналізу використано для порівняльної характеристики лібералізму та комунітаризму (*підрозділ 2.2.*). Метод класифікації використано для здійснення класифікаційної характеристики ліберально-правових ідей (*підрозділ 2.1.*).

Емпіричну основу дослідження склали законодавство України, законодавство зарубіжних країн, міжнародно-правові акти, статистичні дані.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що вперше у вітчизняній правовій науці запропоновано вирішення теоретичних, історичних, доктринальних та практичних проблем дослідження та реалізації лібералізму як правової ідеології в контексті сучасних викликів для правової системи.

Наукова новизна отриманих у дисертаційному дослідженні результатів конкретизується, зокрема в таких положеннях, висновках, пропозиціях.

Вперше:

запропоновано розглядати правовий лібералізм як об'єкт наукового пізнання за наступними рівнями: 1. Аксіологічний рівень, що покладає загальну систему цінностей на основі засадничого принципу свободи. 2. Рівень моделей правового розвитку, що полягає у нормативному закріпленні ліберальних ідеалів особистої свободи, обмеженої правової держави, рівності, прав людини. 3. Прикладний рівень, представлений результатом професійної, правозахисної діяльності правників, судовою практикою, у якій закріплюються особливості реалізації ліберальних правових стандартів у суспільних відносинах. 4. Ментально-побутовий рівень, що полягає у відображенні ліберальних ідей у загальній побутовій свідомості суспільства, що виражається у правових позиціях та реакціях суспільної думки;

запропоновано класифікацію ліберально-правових ідей залежно від ступеня реалізації принципу свободи та за критерієм підходів до організації демократичних процесів. Залежно від ступеня реалізації принципу свободи правовий лібералізм можна класифікувати на: державницький (принцип свободи перш за все стосується відносин особи та держави, автономності та незалежності від влади, обмеженого втручання держави у приватне життя громадян); суспільний (принцип свободи потребує узгодження з іншими засадничими принципами права, перш за все рівності, справедливості та гуманізму, що вимагає розв'язання проблеми соціальних класових розшарувань); особистісний (принцип свободи закладає сферу приватності, можливостей особистісного розвитку, толерантності). Правовий лібералізм за критерієм організації демократичних процесів можна класифікувати наступним

чином. 1. Організаційний, заснований на орієнтації на урядові та неурядові демократичні інститути та установи, що за своїм функціональним призначенням мають забезпечити процеси народовладдя та реалізацію принципу індивідуальної та колективної свободи. 2. Конкурентний, заснований на позиції, що індивідуальна та колективна свобода розвивається через різні можливості людини, що своєю чергою покладає інститути демократії та прав людини. Ці два підходи у правовому лібералізмі відрізняються баченням того, що є основою народовладдя: інститут чи суспільна комунікація та конкуренція вільних особистостей та груп;

запропоновано ідею компромісної концепції «надзвичайного лібералізму», тобто такого стану лібералізму в надзвичайних умовах, який спроможний зберегти цінності свободи у всіх складових правової системи з одного боку, при цьому допускаючи необхідний дискомфорт та обмеження з іншого. Ця концепція має передбачати: механізм мобілізації військових ресурсів для боротьби з агресором за умови збереження прав та свобод; адаптацію прав та свобод до надзвичайних обставин, а саме допустимі межі їх обмеження; збереження морального складника правового лібералізму в надзвичайних умовах, тобто недопущення приниження людської гідності та позбавлення людини права індивідуального вибору; перелік допустимих та виправданих обмежень індивідуальної свободи для недопущення спотворення ліберальних цінностей та можливості сприйняття їх правосвідомістю; недопустимість зміни суспільного та державного ліберального ладу в надзвичайних умовах.

Удосконалено положення щодо:

дослідження поняття та змісту правового лібералізму, що дозволило формулювати визначення: лібералізму як еволюційної суспільно-політичної ідеології, яка обґрунтовує необхідність постійних соціальних трансформацій задля розвитку індивіда, суспільства і держави, основу якої складають ідеї індивідуалізму, свободи особистості, рівності, толерантності, суспільної згоди та конституціоналізму; правового лібералізму як політико-правової теорії, різновиду лібералізму, що концептуально об'єднує ідеї: свободи (у негативному

і позитивному аспектах; як принципу права), рівності (формальна рівність; рівність можливостей з подоланням дискримінації та соціальної нерівності через право), прав людини як морального стандарту сучасного суспільства, демократії (включаючи свободу, рівність можливостей, народовладдя, індивідуальну автономію, конституціоналізм, громадську асоціацію), верховенства права (як всеосяжного правового принципу із реальним пануванням права над політичною владою) у поєднанні з принципами правової держави; ліберальна правова ідеологія розуміється як система концептуалізованих ідей та поглядів щодо належної організації правової реальності, на основі принципів вільної особистості та суспільства, рівності, демократичного устрою, обмеженої держави;

класифікації класичного лібералізму за вихідними ідеями його походження: нормативний (заснований на принципі законності Дж. Локка); утилітарний (принцип корисності Дж. Бентама); індивідуалістичний (незалежність особи від держави Дж. Мілля); економічний (в основу покладено принцип приватної власності А. Сміта та Л. Мізеса); інституційний (реалізація принципу свободи через впровадження та розвиток політико-правових інститутів децентралізації, виборів, поділу влад А. Токвіля та Ш. Монтеск'є);

узагальнення змістовних компонентів правового лібералізму як ідеологічної складової сучасних правових систем, до яких відноситься: розуміння права як пізнаної свободи, що є основним принципом та законом розвитку суспільних відносин; ідеї особистої свободи, обмеженої держави, прав людини, рівності, які задають тенденції розвитку правової реальності; теорія примата особистої свободи над державою, що формують ідеологічну та ціннісну складову правової системи; ліберальні погляди на влаштування суспільно-політичного життя, де право відіграє ключову роль як універсальний регулятор суспільних відносин;

узагальнення груп складових ідей та принципів правового лібералізму, які сформовані наступним чином. Природно-правові: свобода та індивідуалізм. Базові політико-правові принципи: верховенство права, демократизм, обмежене

врядування. Економічні ідеї, засновані на принципі свободи: приватна власність та вільна конкуренція. Соціально-правові ідеї: еволюціонізм, реформізм, вільне вираження поглядів та толерантність. Ідеї у сфері технологій: вільний розвиток технологій, штучного інтелекту, толерантне ставлення до процесів роботизації та віртуалізації суспільної комунікації та закріплення їх правових режимів. Відтак залишається відкритим питання реалізації ліберальних правових цінностей у цифровому віртуальному просторі, розмежування свободи власної та нав'язаної, убезпечення від деструктивного впливу на поведінку особи. Постає необхідність у розробці нового типу «цифрового лібералізму», що здатен зберегти свободу людини від зовнішнього, прихованого втручання у складному віртуальному просторі.

Дістали подальший розвиток положення щодо:

визначення та характеристики основних функцій правового лібералізму для правової системи: інтегративна, що полягає у реалізації принципу свободи у різних галузях права та сферах суспільного життя, об'єднанні різних доктрин та принципів (правової держави, громадянського суспільства, права людини тощо); аксіологічна функція реалізується через доступність змісту ліберальних ідей для суспільної свідомості, а відтак покладається критерій для законодавця – правова визначеність. Правовий лібералізм відстоює ключову цінність права як пізнаної свободи; мобілізуюча функція правового лібералізму полягає у тому, що суспільство через доступність змісту ліберальних ідей та їх прийняття здатне консолідовано реагувати на резонансні процеси у політико-правовій сфері, пов'язані із порушенням чи захистом індивідуальної свободи.

особливостей розвитку правового лібералізму у вітчизняній правовій традиції, що дає підстави стверджувати, що для утвердження цих ідей у правовій реальності необхідно розгортання та прийняття його положень у правосвідомості на рівні інтелігенції. Далі виникає потреба в інституалізації цих ідей у вигляді створення організацій, що об'єднують прибічників ліберальних поглядів. Це дає передумови для поширення ліберальних ідей на більш глобальному рівні, що своєю чергою, дає можливість оформитись правовому

лібералізму саме як ідеології, тобто таких поглядів на влаштування правової реальності, що є бажаними для переважної більшості населення. Завершує оформлення правового лібералізму як ідеології проникнення його у державницькі позиції, політичні програми, проєкти законів, перехід від теоретично-ментального рівня до нормативно-прикладного. Відтак є підстави стверджувати, що правовий лібералізм в Україні представлений не суто окремими поглядами філософів, громадських діячів, а й утвердився як панівна правова ідеологія для суспільства, що має наслідком сучасне розуміння того як має бути влаштована правова реальність в Україні;

впливу на розвиток ліберально-правових ідей принципів рівності та справедливості. Правовий лібералізм рівності відстоює принципову боротьбу із класовою нерівністю та врахування інтересів всіх верств населення. В основі ж розподільчого правового лібералізму лежить сучасний принцип справедливості. У такому випадку чим більше свобода дає – тим більше має людина віддати (поділитись) як член вільного суспільства. Такий підхід лежить в основі соціальної держави, де свобода має приносити благо всіх членам суспільства;

порівняльної характеристики конкурентних ідеологій правового лібералізму та комунітаризму. Важливим є поряд з офіційними правовими нормами визнання і неписаних моральних приписів, вироблених самими соціумом у ході живого спілкування. Наявність індивідуальних прав протиставляється моральному обличчю індивіда. Ліберали вважають, що задавання людині параметрів належної моральної поведінки є неприпустимим втручанням у її свободу і може принести як благо, так і авторитаризм. Позаяк розв'язання цієї проблеми лежить у сфері визнання різних ступенів правової реальності, різних джерел правового змісту. Автономна особистість, спільнота, держава є окремими початками, які поповнюють правову дійсність на суб'єктивному та об'єктивному, імперативному та диспозитивному, ієрархічному та комунікативному рівнях.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає у тому, що запропоновані теоретичні положення, висновки та пропозиції за

результатами дослідження дають змогу заповнити прогалину у правовій науці щодо теоретичних, доктринальних та практичних аспектів змісту та реалізації правового лібералізму як ідеологічної складової правової системи, можуть бути використані під час вдосконалення чинного законодавства України.

Положення дисертаційного дослідження можуть бути застосовані під час правотворчої роботи, а також для розроблення навчальних посібників для здобувачів вищої освіти, науково-практичних коментарів до кодексів та інших нормативно-правових актів.

Запропоновані у дисертації рекомендації можуть бути застосовані у практичній діяльності органів державної влади у частині забезпечення реалізації принципів правового лібералізму у різних сферах суспільних відносин, зокрема, в умовах надзвичайних ситуацій.

Окремі положення дисертаційного дослідження впроваджені:

- у навчальний процес під час викладання таких навчальних дисциплін: «Історія держави і права», «Теорія держави і права», «Права людини» (Додаток А);
- у правопросвітницьку діяльність ГО „Європейський альянс великих можливостей” під час проведення тренінгів та воркшопів на відповідну тематику (Додаток Б).

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною науковою працею, результати якої отримані автором на основі власних досліджень шляхом аналізу наукової літератури, національного законодавства та міжнародних нормативно-правових актів, матеріалів судової практики.

У науковій публікації, яка опублікована у співавторстві, здобувачу належить доробок, присвячений характеристиці класифікації ліберально-правових ідей за різними критеріями.

Апробація результатів дослідження. Результати дослідження доповідались та обговорювались на: Всеукраїнській науково-практичній конференції «Весняні юридичні читання – 2023»: Сучасні проблеми законодавства, практики його застосування та юридичної науки (м. Вінниця, 20

квітня 2023 року); Міжнародній науковій інтернет-конференції «Актуальні дослідження правової та історичної науки» (м. Тернопіль, Україна, м. Ополе, Польща, 14-15 січня 2025 року); Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасний стан та пріоритети модернізації науки, освіти і суспільства» (м. Полтава, 21 січня 2025 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні питання економіки, фінансів, обліку, менеджменту і права: теорія і практика» (18 січня 2025 р. м. Ізмаїл).

Публікації. За темою дисертації опубліковано чотири наукових статті у фахових наукових виданнях України та четверо тез доповідей на міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференціях.

Структура дисертації обумовлена метою, завданнями та предметом дослідження та складається із вступу, двох розділів, які містять сім підрозділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг дисертації складає 216 сторінок, з них основного тексту – 178 сторінок. Робота містить також список використаних джерел із 193 найменувань та додатки.

РОЗДІЛ 1. СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ТЕОРІЇ ЛІБЕРАЛІЗМУ ЯК ПРАВОВОЇ ІДЕОЛОГІЇ

1.1. Становлення та розвиток ліберальної доктрини у класичних державно-правових доктринах

Дослідження будь-якої правової теорії, ідеології неможливе без вивчення та аналізу його доктринальних коренів. У цьому підрозділі буде досліджено ключові правові погляди, що лягли в основу правового лібералізму як одної із рушійних ідеологій для формування правових цінностей.

Класичний лібералізм формується у природно-правових вченнях XVII-XVIII ст., однак деякі його змістові зародки можна простежити ще в епоху античності. Стародавня Греція знала лише поняття політичної свободи, тобто можливості окремих громадян поліса брати участь в управлінні державою. Однак, мала місце ціла школа, яка в центр світогляду і цінностей ставила саме людину.

Софізм – це школа, яка критикує усталені аристократичні думки того періоду, ставить людину в центр цінностей і світогляду, яка, як відомо із виразу Протагора, є мірилом усіх речей. Софізм в ієрархії цінностей віддає перевагу саме людині, ставить людину як мету законів. Іншими словами, закони не можуть бути незалежними від людини. Закони створює людина для себе. Відтак, замість того, щоб поставити закони над людиною, натомість софісти поставили людину над законами. У Стародавній Греції успішних людей сприймали як щасливих, які надають життю практичний та прагматичний зміст [5; 8, с. 220]. Отже, попри всю специфіку античного аристократичного, монархічного, демократичного, рабовласницького світогляду, вектор якого був спрямований точно не на захист особистості, все одно проростали природно-правові ліберальні позиції, що вбачали саме людина мірою всіх речей і метою для закону.

Філософсько-правові корені лібералізму сформовані поглядами таких мислителів, як Локк, Сміт, Мілль, Бентам, Спенсер і Констан [24]. Варто відзначити, що лібералізм як теорія та ідеологія пройшов складний шлях еволюції, змін, пристосування до нових викликів. Ця доктрина пройшла складний шлях від первісного лібералізму приватної власності (для якого цей інститут був священний та недоторканий), який по-різному втілюється в роботах Джона Локка та Бенджаміна Констана [24; 11], далі поступився місцем лібералізму, який ставить самореалізацію та свободу самовираження у центрі доктрини. З цим пов'язані імена Вільгельма фон Гумбольдта [20] і Джона Стюарта Мілля [28;18]. І зрештою формування сучасного соціального лібералізму на початку XX ст., що ставить у центр уваги добробут людини пов'язаний з іменем Т. Гобхауса [46]. Отже, ліберальна доктрина, яка ставить у центр суспільно-політичного та правового буття свободу особистості у різні періоди дуже диференційовано реалізовувала ці положення, подекуди різні підходи протирічили один одному, що свідчить, по-перше, про гнучкість даної теорії та здатність пристосовуватись до актуальних суспільних проблем, а по-друге, про складність трактування таких абсолютних цінностей як свобода, рівність, справедливість, власність.

Одним із витоків ліберальної теорії є природно-правова доктрина, перші теоретики якої керувались положеннями про договірну теорію походження держави та права, первісним джерелом яких є умовний природний додержавний стан суспільства, який кожен представник цієї школи трактував по-різному [83, с. 31]. Походження прав бере початок від природного стану, який здебільшого є уявним первісним етапом розвитку людства, коли населення майже не мають соціальних ознак. Томас Гоббс описав цей стан як жорстоке та дике місце, в якому люди не мають конструктивних соціальних відносин та гарантій безпеки. Він дійшов висновку, що природні права - це права використання людиною власної сили за власним бажанням для збереження своєї природи та життя [17, с. 86]. Англійський філософ Джон Локк мав інший погляд на первісний природний стан суспільства. У природному стані Локка також немає

державності, натомість люди вільно керуються власними зобов'язаннями один перед одним. Локківський природний стан заснований на іншому наборі припущень про початковий стан суспільства: люди мають природне бажання покарати порушників природних прав, природно закладена рівність невід'ємних прав на життя, свободу і власність, що породжує їх повагу. Внаслідок цього всі люди були суддями щодо своєї власності, і якщо докладати власних зусиль, щоб покарати людей за порушення, то виникне лише плутанина і розлад. Тому виникає необхідність у державі [9]. Він наголошував, що кожна людина народжується з невід'ємними природними правами, даними їй Богом. Далі він визначає, що найбільш фундаментальними природними правами є права власності. А походять ці права із положення, що людина передусім належить сама собі, має права власності на власне тіло, яке є найосновнішою власністю, якою людина володіє. Звідси походить і невід'ємний принцип свободи. Контроль над своїм тілом на власний розсуд вказує на свободу, і за аналогією і наслідком цей принцип також поширюється на речі, які хтось використовує, результати праці [9; 24]. Отже, природно-правовий підхід у лібералізмі починається з аналізу первісного додержавного стану людини, яка наділена власністю та свободою щодо власного тіла та результатів його роботи. Варто наголосити, що такий підхід частково досі є фундаментальним принципом лібералізму, який ставить особистість, свободу та власність як вихідні начала розвитку державно-правового буття.

Локківський погляд на рівність також пов'язаний з ідеєю права власності. Як він зазначав, діяльність з видобутку природних ресурсів та інші види робіт перетворюють працю людини, яка виконується її тілом у власність. Те, що людина створила власним тілом, чи перетворила, чи видобула стає її постійною власністю. Однак, визнання права власності, її священного принципу, неминуче спричиняє майнову нерівність між громадянами. Це породжує дещо змінений підхід до принципу рівності як рівність у правах і можливостях, що означає, що люди мають рівні шанси конкурувати один з одним. Отже, локківська рівність

зводиться до рівності прав, а не до майнового урівняння людей (чим займаються соціалістичні доктрини).

Варто зазначити, що ліберальні ідеї мали місце і в теоретиків реформації, засновані на принципі народного суверенітету. Зокрема, схожих позицій дотримкувався Ж. Кальвін. С. Стасенко вказує: «На думку Ж. Кальвіна, модель організації церкви відповідає моделі організації суспільства і держави. Подібні риси, які їх об'єднують, полягають у тому, що вища влада в церкві, як і вища державна влада, повинна мати схвалення від народу. При цьому у Ж. Кальвіна мова не йде про пряму або виборну демократію, бо в даному випадку не уникнути маніпуляцій думкою народу, в результаті чого до влади приходять честолюбці, які піклуються тільки про власне благо, а не про користь суспільства» [169, с. 52]. Така позиція не є репрезентацією класичного лібералізму, швидше має певні його ознаки, оскільки схвалення влади народом зовсім не означає індивідуальної незалежності від держави. Втім все ж варто визнати, що обмеженість уряду є важливим елементом та кроком до встановлення ліберальних принципів у правовій системі.

Однак навіть у питаннях ставлення до прав, власності, свободи ідеологи природно-правової доктрини розходились у думках. Руссо безжально критикував право приватної власності як основну причину нерівності та рабства, тоді як Локк підкреслював базовість та необхідність у взаємній повазі до права власності, що зрештою і породжує свободу, при чому майнова нерівність, що породжує власність має наслідком потребу у захисті прав [40, с. 101]. Адам Сміт також є прихильником базовості інституту приватної власності. Він обстоював положення про систему природної свободи, природне розширення приватної власності та економічних свобод, що складається з вільних конкурентних ринків, можливості вільно обирати професію та вільно конкурувати. Пізніше теоретики лібералізму розвинули концепцію особистої свободи. Так, Джон Стюарт Мілль переглянув традиційний утилітаризм (оцінка явищ та процесів з позиції їх корисності), і запропонував нове визначення свободи, що полягає в прагненні до власного блага власним шляхом [28, с. 86].

Ісая Берлін, британський філософ XX століття, запропонував дві концепції свободи. Він розрізняв свободу позитивну і негативну. Негативна свобода - це простір, у якому людина може діяти без перешкод з боку інших, а позитивна свобода походить від бажання індивіда бути своїм господарем. Негативна свобода – це «свобода від», а позитивна свобода – це «свобода у» [7; 9]. Отже, зародки ліберальних течій покладали в основу принципи приватної власності та свободи від державного втручання у життя.

Позицію переваги ліберального меркантилізму відмічаємо ще у працях Монтеस्क'є, який захоплювався англійським меркантилізмом: «Таким був би сенс лібералізму Монтеस्क'є: хвала свободі за законом, у поєднанні з похвалою комерції є явним вибором на користь сучасності» [47]. Так закладається утилітарний принцип корисності, що надалі трансформується у принцип загального благополуччя. Природні права та свободи є вкрай важливим здобутком, але не менш важливим є і викриття потреби у способах та засобах їх реалізації. Принципи лібералізму у праві це не стан душі, а конкретні приписи щодо реалізації покладених можливостей особи. «Своїм мистецтвом письма Монтеस्क'є, як стверджується, виражає свою перевагу «ліберальній республіці», представницькій і меркантильній, як в Англії. Це відбувається за рахунок «республіки участі» стародавніх і монархії, понівеченої пережитками феодалізму» [37]. Прогрес лібералізму Монтеस्क'є вбачає у розриві між абсолютною монархією, максимальна цінність якої в опіці за захистом підданих від посягань, тоді як представницька республіка орієнтована на власне джерело влади – народ, який на противагу монархії не відчужений від суверена. Тут закладені початки соціального лібералізму.

Для Монтеस्क'є політична свобода визначається не як дозвіл чи незалежність, а як свобода за законом. «Свобода — це право робити все, що дозволяють закони. Громадяни справді вільні коли вони підкоряються лише владі закону. Згідно з Монтеस्क'є, необхідно розрізняти політичні закони, які захищають конституцію і цивільні закони, які захищають громадянина. Це розрізнення є вирішальним. Конституція може виявитися вільною, а суб'єкт ні,

і навпаки» [47, с. 60]. Отже, можна простежити схожу із локківською позицію щодо можливості реалізації свободи лише в рамках закону. Однак, вкрай важливим є наявність у законодавстві принципу та методу диспозитивності, що реалізується саме у цивільному законі та дозволяє свободу поведінки особи у суспільних відносинах. Відтак, у ліберальному суспільстві конституційно-адміністративне політичне законодавство має бути збалансованим із цивільним, оскільки домінування публічного права над приватним призводить до більшої політичної свободи влади за рахунок свободи громадян, а навпаки свобода громадян може надмірно превалювати над свободою влади, що порушує правопорядок.

Джон Стюарт Мілль детально описав, яким має бути ліберальний уряд. Він запропонував концепцію, згідно з якою ліберальний уряд не має забороняти та не втручатись у будь-які дії чи бездіяльність особи, якщо вони не завдають шкоди благополуччю чи гідності інших. Він також пропонував ліберальним урядам захищати свободу слова, думки та дій, оскільки свобода слова, публічна позиція, дискурс незалежно від того, правдиві чи фальшиві, сприяють виникненню істини. Свобода дій та поглядів додає плюралізму у суспільстві, роблячи його більш демократичним і тим самим, запобігаючи загрозі тиранії з боку певної панівної групи або більшості [28, с. 80]. Отже, Мілль відстоює передусім принцип негативної свободи у лібералізмі, або максимального невтручання держави у суспільні справи, законодавець має надати суспільству максимальну свободу дій і творчості. Ліберальна позиція Мілля обґрунтовує віру у продуктивність суспільної самоорганізації, у її збалансованість та демократичність.

Свої позиції та вимоги до ліберального уряду та закону висував також і Токвіль. Його погляди були засновані на спостереженнях під час своїх досліджень в американського досвіду. Зокрема, він наполягав, що загальне виборче право є неминучою тенденцією для прогресивності ліберального урядування, якої держави також мають дотримуватися порівняно з обмеженим виборчим правом, поширеним у сучасному йому світі (зокрема, наявності

майнового, класового, статевих цензів). Держави також повинні прийняти і впровадити кілька важливих для ліберального суспільства політичних інститутів, включаючи децентралізацію, поділ влади та відокремлення церкви від держави. Він також відзначив важливість системи державної освіти в демократичному суспільстві. Такі положення стали базовими, які повинен реалізувати ліберальний уряд для нормального розвитку [51]. Ліберальний підхід Токвіля не обмежується суто вимогами негативної свободи та приватної власності, а вимагає конкретних політико-правових реформ, впровадження нових інститутів, без яких приватна власність та обмеження держави буде недостатнім для розвитку вільного суспільства. Отже, ліберальний політико-правовий «рецепт» Токвіля для прогресивного розвитку держави та суспільства: загальні вибори, децентралізація, поділ влади, церковне питання. Варто відзначити, що окремі позиції актуальні для багатьох держав перехідного типу і сьогодні. Зокрема, питання децентралізації та відповідної реформи для України все ще на етапі реалізації та розгортання.

Варто зазначити, що сам термін лібералізм до XIX ст. не використовувався його родоначальниками. Це все були джерела природно-правової доктрини або обґрунтування демократичного устрою держави. Вперше сформульовані класичні позиції лібералізму Б. Констаном, який поклав нове розуміння принципу свободи як загального. У 1819 році у своїй промові, в якій він відмежовував «свободу стародавніх» від «свободи сучасних», Констан визначив свободу стародавніх як реальну участь в уряді тобто в першу чергу політичну свободу, тоді як свобода сучасних розумілась як верховенство права та реальний захист особи, включаючи її свободу поглядів, власності, об'єднань, слова та релігії. На противагу поглядам Руссо про основоположність «загальної волі народу» для врядування, не народний суверенітет, а саме мирне користування правами, можливостями та приватною незалежністю. Для Константа саме особиста незалежність є першочерговою потребою людини. Відтак, ніколи не можна вимагати від особи жодних жертв для встановлення політичної свободи [11; 33, с. 14]. Отже, початкові позиції класичного лібералізму Б. Констана

засновані на принципах особистої незалежності людини від держави, негативної свободи та індиферентності до форм державного устрою. З часом така позиція буде критикована через байдужість до благополуччя кожного і породження класової нерівності, відсутність соціального аспекту, однак на той момент ці позиції вважались дуже прогресивними [84, с. 23].

Г. Корнієнко відзначає радикальну позицію Б. Констана щодо ліберального трактування свободи: «Французький філософ Б. Констан приділяє основну увагу обґрунтуванню особистої свободи, що розуміється їм як свобода совісті, свобода слова, свобода підприємництва, приватної ініціативи. Для нього прийнятна лише та свобода, яка має на увазі особисту незалежність, самостійність, безпеку, право впливати на управління державою. За наявності такої свободи індивід не лише має право здійснювати щодо держави певні активні дії, а й право ігнорувати державу, якщо його сприяння, допомоги або навіть присутності індивід не потребує» [110, с. 19]. Констан виступає під гаслом «свобода та незалежність понад усе», і навіть понад державу. З одного боку, таке бачення сприяло розвитку правової, демократичної та соціальної держави, що полягало у суттєвому обмеженні політичної влади над особою. Однак сліпа віра у вільну особистість має і свої негативні наслідки. Мова іде про будь-які гарантії благополуччя, які лежать уже виключно на самій людині незалежно від обставин, у яких вона опинилась. Така концепція неухильно на практиці призводить до розвитку буржуазних елітарних відносин: зміни однієї класової боротьби іншою. Ігнорувати державу, якщо у ній немає потреби для індивіда теж має як свою ідеалістичну складову особистої незалежності, так і анархічні небезпеки. Ігнорування держави означає її знецінення, при тому, що інших організаційних форм існування людства Констан та інші ліберали не пропонують.

Єдине визначення поняття та вчення лібералізму залишається досить складним через широкий плюралізм доктринальних підходів, але Констан не був єдиним, хто вважав індивідуальну свободу базовою істиною. Таке сприйняття більше властиве Англії, ніж Франції. Саме англійські класики політико-правової

думки впровадили цей французький термін, щоб обґрунтувати власну традицію обмеженого верховенством права правління. Джон Стюарт Мілль критикував європейський лібералізм як надто дбайливий до влади народу (народний суверенітет), і сформулював більш конкретні критерії правильності дій державної влади. Він дійшов висновку, що єдина мета, з якою влада може правомірно застосувати свій примус над будь-яким членом цивілізованої спільноти проти його волі, це запобігання шкоди іншим (посягання на чужу свободу). Отже, як бачимо, Мілля в першу чергу цікавить особиста незалежність, скажімо навіть питання національної безпеки теж не є критерієм для екстраординарних примусових дій влади. Це пояснюється реакцією на складне абсолютистське минуле Європи, коли буття держави та її захист було тотожним буттю людини. Мілль виділив ліберальну тенденцію у політико-правових поглядах: від невдалої гонитви за владою народу, народним суверенітетом, контролем за владою до особистих прав та свобод. Отже, британський лібералізм відокремив свободу від її політичних основ. Як і Констант, Мілль допускав, що зміст свободи можна знайти та захистити без збалансованої структури республіканської форми держави, яка б її підтримувала [33, с. 14; 28]. Відтак, лібералізм XVIII-XIX ст. це тенденція переходу від віри у рятівну роль народної держави та республіки і реалізації свободи людини, ознаменованої Французькою революцією до відстоювання особистої свободи та незалежності, прав безвідносно до будь-яких державних форм. Так зароджується знаменитий класичний дискурс та протистояння між лібералізмом та республіканізмом, лібералізмом та комунітаризмом, який продовжується і нині [84, с.23].

Ліберальна свобода завжди розумілась як пряма кореляція із законністю, як підкорення законам. У цьому ліберальні погляди збігаються і республіканськими. Слова свобода («libertas») і республіка («res publica») мали спільне походження та близький зміст у Римській імперії, у правовому дискурсі. Представники ліберальної доктрини розділили їх, відкинувши республіканські першочергові принципи відданості народному суверенітету та збалансованому

на його основі уряді. Для лібералів, як відомо форма держави не має принципового значення, головне забезпечення мінімального втручання держави у свободу людини. Однак класичний лібералізм завжди підтримував ідеї верховенства права та загального блага. Принаймні спочатку, теоретики лібералізму підтримували ідею, що уряди мають правити за суспільною згодою (теоретики природного права переважно були прихильниками договірної теорії походження державної влади). Це означає, що лібералізм і республіканізм початково не дуже відрізнялися. Джон Локк визначив свободу людини в суспільстві як підпорядкування розумним, належно прийнятим актам законодавчої влади, заснованої на суспільній згоді та незалежно від будь-якої приватної волі. Сама законодавча влада має бути обмежена метою суспільного блага. Бенджамін Констан розумів принцип свободи, що реалізувався у законодавстві Англії, Франції та Сполучених Штатах Америки як право підкорятися тільки законам і чинити супротив свавілля однією або групи осіб [33, с. 15; 84, с. 23].

Важливий внесок у розвиток ліберальних ідей зробив Джон Ролз, американський ліберальний філософ XX століття, який переосмислив концепцію справедливості. Він прагнув знайти нову систему моральних суджень, яка мала покласти край суперечці між утилітаризмом, який прагне максимізувати принцип корисності тих чи інших явищ та процесів, та інтуїтивізмом, який базується на інтуїтивних моральних судженнях, і вирішити суперечку щодо протиставлення між свободою та рівністю. Він висунув ідею справедливості як чесності, тобто справедливого влаштування соціальних інститутів. Ролз висунув два основні принципи справедливості як чесності. Перший принцип: кожна особа може однаково непорушно претендувати на цілком адекватну систему рівних основних свобод. Другий принцип: соціальна та економічна нерівність має відповідати двом умовам: 1. Вона має бути прикріплена до посад, однаково відкритих для всіх за умов справедливої рівності можливостей; 2. Вона має приносити найбільшу користь найменш забезпеченим членам суспільства (принцип різниці) [39, с. 266]. Отже, доходимо

висновку, що Дж. Ролз стоїть біля витоків традицій соціального лібералізму. Проблеми соціальної справедливості на початку XX ст. постають особливо актуально та гостро, ведеться боротьба за соціальні та трудові права. Відтак індивідуальна свобода, незалежність, приватна власність не може уже ігнорувати проблему соціальної нерівності, відсутності рівних можливостей та потреби окремих категорій громадян у захисті. Класики лібералізму вважали, що негативна свобода особистості від втручання держави сама собою приведе суспільство до успіху. Частково така позиція є цілком спроможною, однак вона не враховує не менше важливого принципу рівності не просто в особистих правах, а й у мінімально необхідному комфорті життя. У протилежному випадку соціалістичні доктрини цілком могли б перемогти класичний лібералізм, який ставав комфортною ідеологією для заможних верств населення [84, с. 25].

Історія лібералізму до XX ст. у Європі зводилась до класової історії привілеїв, що виборювались у влади, а також боротьби за поступове формування списку порушень, обмежень, заборон для держави, які вона ні в якому разі не повинна завдавати своїм громадянам. Законність поступово заміняла філософські теорії та ідеології, а реформатори боролися за практичні гарантії обмежень для держави. Моральний плюралізм поступився цим мінімальним гарантіям захисту особистості в Європі, тоді як моральна одностайність дала той самий результат у Сполучених Штатах, оскільки сама державність там була заснована на суспільному договорі про права людини, обмеження влади, федералізм. Це поступово сформувало нове уявлення про свободу, як сферу, де людині дозволено робити, що вона хоче для власного розвитку, або бути тим, ким вона хоче бути без зовнішнього втручання. Ісая Берлін назвав цю негативну свободу — свободою, яку просто потрібно залишити за кожним. Негативна свобода найбільша, коли люди мають найбільший захист від примусу з боку держави або будь-якого іншого члена громади [6, с. 121]. Отже, базовим видом свободи для класичної ліберальної ідеології є саме негативна свобода, як заборона втручання, що розуміється у двох видах: від держави та від особи [84, с. 25].

Однак є позиція, що визначення свободи як чистої відсутності обмежень, тобто як позитивної свободи знижує її цінність як суспільного ідеалу. Свобода перестає бути бажаним для людини статусом і стає привілеєм, який зберігається за нею. Джеремі Бентам вважав, що «свобода» є протилежною «уряду» і його учень Джон Остін підтвердив, що свобода є зовсім несумісною з законом, сама ідея якого передбачає наявність обмежень та зобов'язань для правопорядку. Такою негативною є політична або громадянська свобода вільна від юридичних зобов'язань, які покладаються суверенним урядом будь-якому з його підданих. Не приховував свого презирства Джон Остін до невігласів і плачучих фанатиків, які безвідповідально заманюють суспільство своїми розповідями про свободу, оскільки він вважав свободу концептуально відмінною від суспільного добробуту та держави [4]. Це були одні з перших дзвінків критики на адресу класичного лібералізму. Абсолютна свобода дій та повна незалежність від держави не спроможна саморегулюватись і головне не створює соціального добробуту. Суспільство занадто плюралістичне у своїх поглядах, поведінці, комунікації, щоб бути саморегулюючим та успішним загалом без обов'язків та імперативних норм [84, с. 26].

Ліберальний принцип свободи повинен мати свої критерії. Цілком можна допустити, що негативна свобода природним чином впливає з ліберальної теорії, а сама свобода має обмежену цінність, якщо немає необхідного мінімуму особистої свободи. Остін запропонував форму громадянської свободи, яка є критерієм та орієнтиром держави для розвитку загального суспільного блага. Бентам запропонував критерій «корисності» як міру негативної свободи людини (незалежності). Мілль обстоював свій принцип шкоди (запобігання шкоди іншим). Отже, теорія лібералізму цілком може розвиватись у кількох векторах, оскільки принцип свободи є полісемантичним і може мати різну практичну мету: громадянська свобода для загального блага, практична корисність для суспільства, запобігання шкоди один одному тощо [84, с.26].

Ліберальна доктрина по своєму трактує принцип верховенства права, під яким розуміється саме свобода. Відомий теоретик сучасної теорії лібералізму

Л.Т. Гобхаус вказував, що першою умовою вільного державного правління є його здійснення не за довільним рішенням правителя, а за прийнятими розумними нормами закону, яким підкоряється сам правитель. [18, с. 17]. Ф. Гаєк використав подібні терміни у формулюванні конституції свободи, наголошуючи, що концепція свободи за принципом законності, яка є головною темою його дослідження базується на твердженні, що коли ми підкоряємося законам у контексті загальних абстрактних правил, встановлених незалежно від їхнього застосування стосовно нас, то ми не підпорядковуємося волі іншої людини, а, отже, є вільними [16, с. 153]. Обидва підходи повторюють зауваження Дж. Локка про те, що свобода людей під правлінням держави полягає в тому, щоб мати постійні правила, за якими вони повинні жити, єдині для кожного в цьому суспільстві та встановлені законодавчою владою. Таке правило має відстоювати принцип свободи слідувати власній волі в усьому, де цього не вимагає закон і не підкорятися непостійній, невизначеній, невідомій, довільній волі іншої людини [25, с. 13]. Ідеологи лібералізму відстоюють позицію про свободу від зазіхань співгромадян один на одного і від свавільної волі урядовців не може існувати без верховенства права. Саме звідси бере своє начало правовий лібералізм як певна сукупність вимог до законодавця стосовно реалізації принципу свободи та його поєднання із принципом законності. Не будь-який законодавчий припис є ліберальним, це має бути універсальна норма, що мінімізує втручання держави у життя людини, а також нівелює можливість наявності іншої приватної волі, якій має підкорятись особа. Саме тому поряд з поняттям свободи у працях Дж. Локка та Т. Гоббса зустрічається поняття незалежності як нагальної правової потреби в убезпеченні приватного життя, його захисті [84, с.27].

Окрім цієї основної спільної позиції щодо важливої ролі верховенства права в забезпеченні свободи, ліберальна думка все ж розходиться у різних напрямках. Основний розкол між класичним лібералізмом і сучасним соціальним лібералізмом проходить на шляху, який пролягає від економічної ринкової свободи Адама Сміта до теоретиків священної свободи, від обмеженої

держави XIX ст., до думок Мізеса та Гаєка XX ст. про фундаментальність приватної власності, до неолібералізму XXI ст. Класичні ліберали відстоюють положення про захист власності, свободу договору, вільний ринок і обмежений уряд. Класичний лібералізм спирається на сприйняття людей як автономних, раціональних індивідів, відданих максимізації своїх інтересів. Це бачення критикують як політичну теорію власницького індивідуалізму [27, с. 122; 48, с. 517]. В цьому полягає основна підстава для критики лібералізму, класичні представники якого вважають, що забезпечивши людині повну свободу та незалежність, абсолютну приватну власність – благополуччя прийде само собою. Однак, життєвий досвід показав, що цей підхід вкотре породжує нову класову майнову нерівність та боротьбу за соціальне обличчя цієї ідеології [84, с.27].

Влучно описує розуміння прав людини у класичному лібералізмі Г. Корнієнко: «Права людини в класичному лібералізмі описуються як відносини між людиною й державою, тобто основним є забезпечення захищеності окремого індивіда від небажаних, негативних дій щодо нього з боку держави. Тут права людини припускають відсутність певних небажаних дій щодо окремого індивіда, а саме: примусу, втручань, посягань» [110, с. 18]. Справді, ліберальні відносини між людиною і державою специфічні та орієнтовані на особисту незалежність та мінімальне втручання держави. Основою є перше покоління прав людини, яке вважається системою негативних прав (за аналогією із «негативною свободою від...»), забезпечення яких пов'язане із вимогою до уряду у мінімальному втручанні у життя людини. Класична ліберальна позиція має стійке переконання, що такий політико-правовий стан справ і є запорукою успіху для суспільства [84, с.28].

Людвіг фон Мізес, провідний представник ліберальної теорії початку XX ст. наголошував, що програма лібералізму, якщо її описати одним словом має розумітись як власність, тобто приватна власність на засоби виробництва. Всі інші позиції лібералізму випливають із цієї фундаментальної вимоги. Вчений відмічав, що коли люди називають лібералів апологетами приватної власності,

це цілком виправдано. У цьому контексті лібералізм і капіталізм складають єдину систему. Суспільство, в якому впроваджуються ліберальні принципи зазвичай традиційно називають капіталістичним суспільством. Класичні ліберали відводять вузьку і суворо обмежену роль для держави. Завдання держави класичної ліберальної позиції полягає виключно в тому, щоб забезпечити гарантії захисту життя, здоров'я, свободи та приватної власності проти насильницьких посягань. Все, що виходить за рамки цього для лібералів є злом [29]. Деякі класичні ліберали вірять у незалежність особистості як спроможність до саморегуляції та формування правопорядку, а деякі у велику силу приватної власності, що максимально розширяє свободу особистості через право на результати праці та можливості його захисту. Варто наголосити, що така позиція зберігає свою актуальність і сьогодні, оскільки політико-правові експерименти ХХ ст. із соціалістичними ідеологіями довели їх неспроможність реалізувати на практиці декларовані ідеї. Саме капіталістичний підхід дає рушійну силу для цивілізаційного розвитку сучасного суспільства [84, с.28].

Отже, класичний лібералізм можна класифікувати на:

- нормативний (заснований на принципі законності Дж. Локка);
- утилітарний (Дж. Бентам);
- індивідуалістичний (незалежність особи від держави);
- економічний (в основу покладено принцип приватної власності А. Сміта та Л. Мізеса).

Сміта та Л. Мізеса).

Враховуючи накопичені соціальні претензії до теорії лібералізму, виникла доктринальна та практична потреба у перегляді деяких соціально-економічних його компонентів. Зокрема, на цьому наголошував відомий теоретик Л. Гобхаус. На відміну від абстракцій, які займали класичний лібералізм, зокрема, де чільне місце посідає свобода договору та формальна рівність, нові ліберали почали тестувати цю теорію на суспільну реальність та цінність. Гобхаус наголошував: «Ми постійно стикаємося з суспільними масами, яких машина багатства подрібнює під час руху вперед або викидає на смітник» [19, с. 100]. Розмови про

свободу виглядають пустими перед реальністю, пов'язаною із масовою бідністю. Новий ліберал має глибше дивитися на суспільне значення свободи і врахувати вплив фактичних умов, в яких опиняється пересічна людина на значення рівності. Нові ліберали помітили, що ця справжня свобода зазнає поразки через важкі соціальні та економічні умови, в яких опинилась більшість суспільства, які не може контролювати і впливати особа. «Може бути тиранія звичаїв, тиранія думок, навіть тиранія обставин така ж реальна, як і будь-яка тиранія уряду» [19, с. 100]. Не може бути різкого відокремлення особистості від суспільства, оскільки індивіди повністю сформовані та обмежені соціальним буттям. Люди народжуються в спільнотах, живуть завжди у громадах. Все, що робить людина, впливає на інших і всі багато в чому завдячують своїми успіхами (і невдачами) іншим [19, с. 100]. Отже, соціальний лібералізм додає нового контексту класичному лібералізму, і навіть у чомусь стає до нього в опозицію. Індивідуальна свобода має значення, якщо у людини є належні суспільні умови життя. Приватна власність є цінністю, якщо вона породжує благополуччя, а не бідність і класову боротьбу. Соціальний лібералізм прагне надати гуманного обличчя класичній теорії. Індивідуальна незалежність від держави чи приватна власність ще зовсім не гарантує особистого благополуччя, а може навпаки погіршити умови життя більшості. На цьому тлі спекулювали соціалістичні теорії, які наголошують на необхідності рівного розподілу матеріальних благ, що вимагало від адептів ліберальної позиції трансформації своїх поглядів у соціальному напрямку. Тепер лібералізм отримав конкретний ціннісний соціальний критерій.

Г. Корнієнко вказує на різницю між класичним та сучасним лібералізмом: «Якщо в класичному лібералізмі одним із центральних факторів соціального устрою суспільства є мораль, то в сучасному – добробут людини (передусім матеріальний)... У сучасному лібералізмі відбувається переосмислення ставлення до прав людини. Тепер основне завдання права людини – не лише захистити життя окремої людини, а й забезпечити гідний рівень життя. Якщо класичний лібералізм під час реалізації негативних прав людини державі

відводить роль пасивного спостерігача, то в сучасному лібералізмі для забезпечення вже позитивних прав людини державі неможливо залишатися пасивною» [110, с. 19]. Варто зазначити, що для класичного лібералізму основою суспільного устрою є навіть не мораль, а повна незалежність людини від держави та інших членів соціуму, абсолютна приватна власність і віра в успішну регулятивну функцію цих принципів. Добробут людини для класиків лібералізму був поза увагою. Однак варто визнати, що у часи коли ця доктрина формувалась, питання реалізації негативної свободи людини від держави могло реально реалізуватись, а от чи реально було реалізувати соціальну функцію держави у її сучасному розумінні видається сумнівним. Ліберальна доктрина пройшла еволюцію від форми до змісту. Класичний лібералізм задав систему координат для державно-правової реальності, однак не були до кінця пропрацьовані функції, кінцева мета. Як тільки з'явилися матеріальні передумови для соціального дискурсу, а також потреба у протистоянні лівим ідеологіям – ліберальна доктрина тут же почала змінюватись та пристосовуватись. Це підтверджує її базовість та істинність для суспільного розвитку, адже разом із новими суспільними запитами виникають нові тлумачення лібералізму.

Важливою є позиція британського ліберального філософа Д. Коена, який «стверджує, що в сучасному капіталістичному суспільстві гроші обумовлюють свободу, а отже, люди, які не мають приватної власності та грошей, не вільні. Гроші або їх відсутність припускають соціальні відносини свободи й несвободи, говорить Дж.А. Коен. Гроші – це форма соціальної влади, санкціонованої державою» [110, с. 21; 10]. Важлива позиція щодо підкріплення актуальності доктрини соціального лібералізму. Справді, свобода передбачає наявність можливостей, а матеріальні ресурси здатні більшість цих можливостей реалізувати: свобода пересування, вибір місця проживання, мінімально необхідний життєвий комфорт тощо. Всі ці свободи вкрай важко повноцінно реалізувати без матеріальних ресурсів. В протилежному випадку ліберальні цінності для більшості населення будуть просто декларативними. Діогенова

свобода «у діжці» не сумісна із сучасними матеріальними благами й можливостями, які пропонує цивілізація. Саме тому тенденції розвитку держави ідуть соціальним шляхом, що все-таки вимагає від держав забезпечення мінімально необхідного комфорту для життя для можливості реалізації декларованих у законодавстві свобод.

Висновки

1. Джон Локк визначив свободу людини в суспільстві як підпорядкування розумним, належно прийнятим актам законодавчої влади, заснованої на суспільній згоді і незалежно від будь-якої приватної волі. Прогрес лібералізму Монтеск'є вбачає у розриві між абсолютною монархією, максимальна цінність якої в захисті підданих від посягань, тоді як представницька республіка орієнтована на власне джерело влади – народ, який на противагу монархії, не відчужений від суверена.

2. Мілль запропонував концепцію, згідно з якою ліберальний уряд не має забороняти та втручатись у будь-які дії чи бездіяльність особи, якщо вони не завдають шкоди благополуччю чи гідності інших.

3. Ліберальний підхід Токвіля вимагає конкретних політико-правових реформ, впровадження політико-правових інститутів, включаючи децентралізацію, поділ влади та відокремлення церкви від держави, загальні вибори. Для Б. Константа саме особиста незалежність є першочерговою потребою людини.. Констан виступає під гаслом «свобода та незалежність понад усе», і навіть понад державу. Така концепція неухильно на практиці призводить до розвитку буржуазних елітарних відносин: зміни однієї класової боротьби іншою.

4. Ролз висунув два основні принципи справедливості як чесності. Перший принцип: кожна особа може однаково непорушно претендувати на цілком адекватну систему рівних основних свобод. Другий принцип: соціальна та економічна нерівність має відповідати двом умовам: бути прикріпленою до посад, однаково відкритих для всіх за умов справедливої рівності можливостей;

має приносити найбільшу користь найменш забезпеченим членам суспільства (принцип різниці).

5. Л.Т. Гобхаус вказував, що першою умовою вільного державного правління є його здійснення не за довільним рішенням правителя, а за прийнятими розумними нормами закону, яким підкоряється сам правитель. Ф. Гаєк використав подібні терміни у формулюванні конституції свободи, наголошуючи, що концепція свободи за принципом законності базується на твердженні, що коли ми підкоряємося законам у контексті загальних абстрактних правил, встановлених незалежно від їхнього застосування стосовно нас, то ми не підпорядковуємося волі іншої людини, а, отже, є вільними.

6. Людвіг фон Мізес, провідний представник ліберальної теорії початку ХХ ст. наголошував, що програма лібералізму має розумітись як власність, тобто приватна власність на засоби виробництва. Всі інші позиції лібералізму випливають із цієї фундаментальної вимоги.

7. Для правового лібералізму вкрай важливим є наявність у законодавстві принципу та методу диспозитивності, що реалізується у цивільному праві та дає можливість розгорнути свободу поведінки особи у суспільних відносинах. У ліберальному суспільстві конституційно-адміністративне політичне законодавство має бути збалансованим із цивільним, оскільки домінування публічного права над приватним призводить до більшої політичної свободи влади за рахунок свободи громадян.

8. Базовим видом свободи для класичної ліберальної ідеології є саме негативна свобода, як заборона втручання у життя, що розуміється у двох видах: від держави та від особи. Не будь-який законодавчий припис є ліберальним, це має бути універсальна норма, що мінімізує втручання держави у життя людини, а також нівелює можливість наявності іншої приватної волі, якій має підкорятись особа.

9. Класичний лібералізм спирається на сприйняття людей як автономних, раціональних індивідів, відданих максимізації своїх інтересів. Це бачення критикують як політичну теорію власницького індивідуалізму. Класичні

представники лібералізму вважають, що забезпечивши людині повну свободу та незалежність, абсолютну приватну власність – благополуччя прийде саме собою. Однак, життєвий досвід показав, що цей підхід вкотре породжує нову класову майнову нерівність та боротьбу за соціальне обличчя цієї ідеології.

Класичний лібералізм за джерелом походження можна класифікувати на:

- нормативний (заснований на принципі законності Дж. Локка);
- утилітарний (принцип корисності Дж. Бентама);
- індивідуалістичний (незалежність особи від держави Дж. Мілля);
- економічний (в основу покладено принцип приватної власності А.

Сміта та Л. Мізеса);

- інституційний (реалізація принципу свободи через впровадження та розвиток політико-правових інститутів децентралізації, виборів, поділу влад А. Токвіля та Ш. Л. Монтеск'є).

10. Соціальний лібералізм додає нового контексту класичному лібералізму, і навіть у чомусь стає до нього в опозицію. Індивідуальна свобода має значення, якщо у людини є належні суспільні умови життя. Приватна власність є цінністю, якщо вона породжує добробут, а не бідність і класову боротьбу. Соціальний лібералізм прагне надати гуманного обличчя класичній теорії. Індивідуальна незалежність від держави чи приватна власність ще зовсім не гарантує особистого добробуту, а може навпаки погіршити умови життя більшості.

1.2 Ліберальні ідеї у вітчизняній державно-правовій думці

Вітчизняне право переживало дуже складну історію свого становлення та розвитку, оскільки боротьба за незалежність, самостійність століттями велась з імперськими режимами, що значно ускладнювало еволюційний ліберальний розвиток української правової дійсності. Разом з тим, вітчизняна правова думка

знає багатьох представників, що розвивали ліберально-правовий напрям, його необхідність та характерність для українського народу. У цьому підрозділі буде проаналізовано позиції представників української правової доктрини, що відстоювали ліберальну модель розвитку вітчизняного права.

Одним із таких представників був випускник Київської академії Я. Козельський, що відстоював економічну сторону лібералізму: «Політичним ідеалом Я. Козельського було демократичне суспільство, засноване на приватній власності, що здобута особистою працею» [100, с. 224]. Для XVIII ст. це були доволі прогресивні погляди, адже ліберальна доктрина лише зароджувалась, при чому саме з економічного компонента. Для класичного правового лібералізму приватна власність є дещо «священне», недоторканне, з чого починається реальна свобода особистості та обмеження державного начала. Без недоторканності приватної власності, результатів праці – неможлива недоторканність особистості як така. У цей період спостерігається розквіт кріпосного права, коли і результати праці, і особиста свобода є привілейованими, а не загальними, а відтак навіть про елементи демократії не доводиться вести мову, хоча зародки розуміння прогресивності ліберальних ідей все ж простежуються.

І. Мельничук та С. Мельничук звертають увагу на ліберальні погляди представників Кирило-Мефодіївського товариства: «Яскраво проявились ліберальні ідеї в 40-х рр. XIX ст. серед діячів Кирило-Мефодіївського товариства. М.Костомаров, О.Маркевич, П.Куліш та ін. представляли так зване помірковано-ліберальне крило, зокрема у поглядах на засоби здійснення програми "братчиків". Досягнення мети вони вбачали в тому числі, коли вся слов'янщина встане і "не залишиться в ній ні царя, ні царевича..., ні князя, ні графа, ні герцога..., ні пана, ні боярина, ні холопа..." Правда, прийти до цього вони пропонували через поступові реформи» [131, с. 134; 112]. Отже, вітчизняні ліберальні ідеї в 40-х рр. XIX ст. серед представників Кирило-Мефодіївського товариства були перш за все засновані на принципі рівності, що є одним із фундаментальних для правового лібералізму. Особиста свобода та незалежність

не може бути вибірковою, виходячи із природи людини. Обґрунтування потреби незалежності окремих класів суперечить принципу розумності. Відтак початок ліберального шляху для вітчизняної правової системи має братись із рівності всіх, рівної свободи для всіх. Справді, одна із цінностей ліберального дискурсу полягає у тому, що він абсолютно не терпить класового тоталітарного суспільства, сприймає це як дещо неприйнятне і розглядає виключно як застарілий феномен, що суперечить природному праву та здоровому глузду. «В Західній Україні того часу близькими до поглядів лібералів були так звані "народовці", які протистояли "москвофілам" і відбивали інтереси української національної буржуазії та уніатського і православного духовенства. Серед них такі відомі імена як М.Шашкевич, А.Вахнянин, Д.Танякевич, І.Франко, М.Павлик, С. Смаль-Стоцький та багато інших... почали діяти в своїй політиці під гаслами національного розвитку, демократії та федералізму» [131, с. 134]. Доволі складним є питання поєднання ліберальних та національних ідей, оскільки концептуально лібералізм є індивідуалістичний, атомарний, а націоналізм народницький, колективістський. Однак, ліберальні ідеї можливі лише у вільному суспільстві, на чому стояли тогочасні національні позиції (звільнення народів). Відтак український ліберальний шлях неможливий без національної ідеї, оскільки одночасно йшла боротьба за ідентичність, незалежність. Демократичні погляди є складовою правового лібералізму, оскільки лише в умовах демократії може розгорнутись особиста свобода, це необхідна умова. З іншого боку народницька позиція може бути як ліберальною, так і авторитарною, залежно від розуміння належної організації політичного життя суспільства. В такій ситуації народницькі позиції стояли саме на положеннях правового лібералізму.

Видатним представником ліберальної думки був М. Драгоманов. М. Панчук вказує: «Біля витоків української ліберальної ідеї стояв М. Драгоманов, який вважав за потрібне впроваджувати в політичну практику визнання пріоритету загальнолюдських цінностей, обмежувати державну владу, надаючи повноваження місцевому самоврядуванню, забезпечувати широкі політичні

свободи для населення» [148, с. 29; 72, с. 13-14]. Отже, можна констатувати, що ідея обмеженої держави є одним із засадничих принципів правового лібералізму, оскільки він відстоює перш за все саме негативну свободу від зовнішнього втручання держави в приватне життя та економіку. Класичний лібералізм є радикальним у поглядах на відносини особи, суспільства і держави. Держава у цих відносинах є лишньою. Відтак М. Драгоманов є представником класичної ліберальної позиції. Політичні свободи для населення є також основою правового лібералізму, адже по справжньому обмежити державне начало може лише суспільство.

Н. Дубович відмічає його ключові ліберальні погляди М. Драгоманова: «Ліберальний напрям в українській суспільній думці накреслився в II пол. XIX століття в роботах М. Драгоманова, який виклав своє розуміння моделі нової української держави у листі до І. Франка: «Принципи сучасної всесвітньої цивілізації найбільш поступові: лібералізм в його найпослідовнішій формі, федералізм – в справах державних, демократизм – в справах соціальних з найтвердішою гарантією – асоціацією в справах економічних, раціоналізм – в справах письменництва, наукових». Драгоманов дотримується твердження, що лібералізм є доктриною, відповідно до якої людська індивідуальність є вищою цінністю. Політично це виражається перш за все у розширенні та зміцненні індивідуальних прав, а відповідно індивідуальна свобода не повинна бути обмежена державною владою. Недоторканність особистої сфери важливіша за участь у створенні, формуванні колективної політичної волі, а індивід з його волею є основою всіх можливих соціальних порядків» [91, с. 81; 90 с. 83]. Відтак Драгоманов безпосередньо наряду із тогочасними європейськими тенденціями обґрунтовує ліберальні цінності як рушійну силу цивілізації. Попри те, що ця доктрина має багато критиків, однак користь цієї теорії важко переоцінити. Всі альтернативні теорії мають значно більше недоліків та ризиків, особливо у часи, коли питання з особистою свободою ще до кінця не вирішене і важливим аргументом на її користь став саме правовий лібералізм як невідворотний процес для нормального розвитку суспільства. Людська індивідуальність на тлі

тоталітарних режимів стає особливо цінною. У зв'язку із цим ключовим виміром ліберальних поглядів стає саме правовий лібералізм, що концентрується навколо природних прав людини, які можна обмежити, але неможливо скасувати. У той час політико-правові погляди варіювались навколо державництва, народництва та індивідуалізму. Як показала подальша історія саме ліберальні позиції найменш схильні до тоталітаризму та залишаються прогресивними по цей день. Драгоманов добре розумів ці тенденції, а тому попри деякі соціалістичні погляди, саме лібералізм поставив в основу розвитку цивілізації.

Яскравими представниками ідей правового лібералізму були політичні партії та рухи початку ХХ ст.: «Якщо звернутися до програми УДП, то можна виокремити засадничі положення, що характеризували її як ліберальну політичну силу. Так, українські демократи визначили за необхідне підтримувати ідеї про утвердження парламентського ладу; свободу слова, віри, зібрань, спілок, страйків; впровадження принципів національної і місцевої автономії; рівні права українців та інших національних меншин у задоволенні національних, культурних, економічних потреб» [148, с. 29]. Отже, українська демократична партія відстоювала важливі ліберальні погляди, що наразі міцно вкорінені у вітчизняній правовій системі. Парламентський лад означає виборність влади, а це основна ознака лібералізму – демократизм. Різного роду задекларовані свободи також є базисом правового лібералізму та основою конституційного ладу України, однак для цього був потрібен складний шлях їх утвердження у правосвідомості українського суспільства. Можна констатувати, що ідеї правового лібералізму почали свій шлях у правовій системі із правової ідеології та правової психології попри складнощі, пов'язані з імперськими режимами, що панували на території українських земель. Формування вітчизняних правових традицій характеризується переважно ліберальними тенденціями, що дозволило в майбутньому формувати власну правову реальність.

«Вплив ліберальних ідей прослідковується в окремих програмних положеннях, що були задекларовані УДРП стосовно загально-державних політичних справ та ладу в Україні. Зокрема, представлена ідея забезпечення прав людини. Це стосується, наприклад, заборони фізичних покарань та смертної кари. Знаходить своє вираження також потреба організації діяльності парламенту, що формується шляхом реалізації рівного безпосереднього виборчого права» [148, с. 29]. На прикладі української демократичної робітничої партії можна дійти висновку, що ліберальні погляди української інтелігенції були не лише у сфері політики, а й права. Збереження імперської правової системи задля прогресивних перетворень просто неможливе, парламентаризм без природних прав та свобод немислимий. Складається позиція, що юстиція не може бути суто каральною, а захисною. Ключова ліберальна ідея про вільну, незалежну особистість як основу політико-правового режиму простежується майже у всіх програмах партій та рухів того часу. Виборче право для духу українських законів, українського суспільства загалом було завжди наріжним каменем, оскільки колективістські, народницькі традиції виборних органів влади зберігали свій вплив.

М. Панчук вказує на політико-правову програму Товариства українських поступівців: «...представники ТУП, на своєму з'їзді, який відбувся у квітні 1912 р. ...було оформлено окремі постанови. Ліберальний характер визначається, зокрема, у тому, що особлива увага приділялася визнанню людської гідності та верховенству права. Прикладом є пропозиція скасування релігійних та національних утисків, а також єврейської межі осілості, існування якої визначається як ганебне явище» [148, с. 29; 157]. Отже, необхідно визнати, що на той момент це були дуже прогресивні погляди, лібералізм на теренах двох імперій був небажаною для влади ідеологією, однак очевидною є його прогресивність та бажаність для правосвідомості українського суспільства. Як відомо, верховенство права - це не просто панування права над державою, а визнання ключових правових цінностей, що пов'язані, в тому числі зі свободою особистості як засадничих для правової дійсності. Демократизм, верховенство

права є своєрідним «простором» для розгортання положень правового лібералізму. Важливим для утвердження правового лібералізму у правовій системі є визнання різного роду дискримінацій поза законом як ганебного явища, якого варто позбутись. Варто наголосити, що сучасні положення правового лібералізму, що утверджені у вітчизняній правовій системі мають не лише сучасне європейське походження, але й глибокі історичні корені, пов'язані із національною боротьбою за власну незалежність та ідентичність.

Яскравим представником вітчизняної ліберальної думки є В. Вернадський. Так, Т. Бевз відмічає: «1893 року В. Вернадський сформулював один з головних принципів лібералізму: 1) держава існує для громадян, а не громадяни для держави; 2) уряд є лише ставлеником громадян і повинен, отже, постійно діяти за їх участю та під їх контролем. Очевидно, така діяльність можлива лише при існуванні в країні суспільного розуміння» [62, с. 161]. Отже, у поглядах Вернадського можна простежити народницькі, і, що більш важливо індивідуалістичні ідеї, що складають основу правового лібералізму. Первісною цінністю ліберальної доктрини є те, що через відстоювання примату особистої свободи обов'язковим має бути положення щодо суттєвого обмеження державного начала. У такий спосіб покладається гуманістична позиція у відносинах особи та держави, людиноцентризм як джерело влади. З іншого боку Вернадський як видатний вчений розуміє небезпеку зворотного підходу, що через концепцію сильної держави гальмує цивілізаційний розвиток, робить процеси надання особистої свободи дуже повільними та складними.

Цікава позиція В. Вернадського щодо опозиційних лібералізму ідеологій: «За духом міркування В. Вернадського споріднені з ліберальними філософсько-економічними поглядами Ф. Гайєка. Дотримання соціалістичної моралі призвело б до знищення більшої частини людства і зубожінню основної маси тих, хто залишився» [91, с. 82]. Це одна із базових проблем, пов'язаних із класичним та соціальним лібералізмом, а саме те, що свобода, незалежність людини має забезпечувати її благоустрій, а не сприяти зубожінню. Соціалістичні доктрини як показала практика через політику урівняння не

зміogli забезпечити приріст благоустрою, натомість коригування ліберальних ідеологій в сторону вирішення соціального питання змігло забезпечити сучасний розвиток суспільства. У цьому плані позиція В. Вернадського на ті часи була дуже прогресивною, адже на початку XX ст. почався перегляд класичних ліберальних ідей з метою протистояння соціалістичній ідеології. «До деякої міри оголошення лібералами видатних представників національної еліти, як-от Т. Шевченка, В. Антоновича, М. Грушевського, І. Франка, можна вважати лише припущенням, оскільки у них ліберальна ідея ототожнювалась з національною» [186, с. 22]. Справді, націоналізм та лібералізм не завжди перетинаються, оскільки національна ідея часто перетинається із народною боротьбою за незалежність, а лібералізм за зміну відносин між особою та державою.

Ліберальні погляди Драгоманова розділяли інші представники української інтелігенції: «Згодом протоліберальні ідеї Драгоманова перейняли М. Павлик, І. Франко, Б. Кістяківський. Серед їх головних ідей можна виділити: існування демократичної держави можливе лише за умови політичної свободи; головною цінністю у суспільстві є людина незалежно від статусу; в системі політико-економічних категорій центральною є приватна власність; визнання верховенства права в суспільному житті; пріоритет загальнолюдських цінностей над соціально-класовими чи національними; децентралізація держави та місцеве самоврядування; популяризація етичних засад політичної діяльності» [91, с. 81]. Важливо відзначити, що вітчизняні мислителі відмічають і економічний складник лібералізму, з якого він і почався. Перш за все, класичний лібералізм був покладений як позиція щодо невтручання держави в економічне життя, недоторканність принципу приватної власності. Лише з часом стали очевидними недоліки такого підходу, а саме небезпека укріплення нової економічної нерівності в суспільстві. Однак принцип приватної власності залишається базовим для розгортання ліберально-правових ідей у суспільстві. Політична свобода та принципи демократизму також є невід'ємними частинами ліберального суспільства. Відтак можна дійти висновку, що український

лібералізм має міцні вітчизняні наукові джерела, а не є штучно запозиченим. Ліберальні ідеї є характерними для української правової традиції: свобода як головна цінність, права людини, обмежена держава наряду з ідеями національної ідентичності та боротьби за право на самовизначення складають політико-правову теоретичну основу української нації.

Важливий внесок у розвиток вітчизняної ліберальної думки зробив М. Туган-Барановський, який: «Вірів у здатність науки розв'язувати соціальні проблеми. Водночас досить суттєвим було обґрунтування важливої ролі приватної власності в системі економічних відносин...М. Туган-Барановський спробував проаналізувати проблему вагомості ролі особистості в політекономічному контексті...Таким визначальним принципом вчений вважав людську особистість – основний важіль ліберальної ідеології» [91, с. 82]. Черговий раз переконуємось, що вітчизняна державно-правова думка була близька до класичного лібералізму, який принцип свободи виводить із непорушності приватної власності, із пріоритету приватного начала над державним. Принцип особистості, що полягає у визнанні за людиною, її можливостями, благоустроєм основною метою діяльності держави починається із приватної власності як неможливості відчужити в особи те, що їй належить. М. Туган-Барановський був досвідченим державним діячем, політиком, що відстоював відродження української державності, а відтак добре розумів які ідеї є найбільш прогресивними та ефективними для розвитку українського народу, саме правовий лібералізм як базис для розвитку правової системи став основою задекларованих принципів розвитку держави.

Одним із ключових представників вітчизняного правового лібералізму являється Б. Кістяківський. Так, В. Доценко зазначає: «Разом з тим, Б. Кістяківського справедливо характеризують як переконаного ліберала, прибічника правової держави, метою і сенсом існування якої є захист свободи й інтересів особистості. Український мислитель спирався на концепцію природних прав людини та принципи нормативно-ціннісного підходу до суспільства, що розвивались філософією неокантіанства. Другим і, мабуть,

визначальним джерелом ліберальних переконань Б. Кістяківського була творча спадщина М. Драгоманова, якого він вважав своїм вчителем» [79, с. 34]. Правовий лібералізм дійсно заснований на природно-правовому підході, оскільки потребує таких начал та змістів, які б виводили основні правові ідеї з під державного впливу. Як відомо, саме природне право обґрунтовує фундаментальні права та принципи як такі, що властиві людині виходячи з її сутності та природи. Свобода та незалежність особи не є дарованою державою, а властивою людині виходячи із належною їй свободі волі, вибору поведінки. Держава не може дарувати свободу, а лише її визнати або обмежити. Саме правовий лібералізм як теоретично, так і практично обґрунтував свободу особистості та обмежену державу як найважливішу правову цінність. Теорія правової держави також передбачає наявність наддержавних та позадержавних джерел права, які перш за все варто шукати у природі людини, у пізнанні та розгортанні принципу свободи.

«Виявлення і здійснення загальнолюдських моральних, правових, естетичних норм, яке відбувається у творчості культурної громадськості, можливе лише в національних формах. У цьому Б. Кістяківський слідував за М. Драгомановим. Останній, за словами його учня, «доходив висновку, що найвищі соціальні, політичні та культурні ідеали європейської цивілізації можуть справдитися на українському ґрунті і серед українського народу лише в українській національній формі» [79, с. 37; 106, с. 334]. Черговий раз постає питання поєднання, узгодження типових ліберально-правових ідей та національного питання. Правовий лібералізм має бути засвоєний індивідуальною та колективною правосвідомістю, бути бажаним, однак для цього необхідна кореляція із правовими традиціями, із прагненнями народу, що, як відомо також мають цілком демократичний характер. Отже, можна цілком констатувати, що дослідження національної ідеї, правових традицій часто приводили представників правової думки до висновку, що правовий лібералізм властивий національній правосвідомості та праворозумінню.

«Соціально-політична філософія Б. Кістяківського дозволила йому поєднати принципи лібералізму з визнанням національних цінностей в політиці і культурі. У соціальних процесах український мислитель виділив нормативну, ідеальну передумову, у політичній сфері такою нормативною основою постали природні права і свободи особистості. Національна форма цих загальнолюдських норм відкрила перспективу політичних гарантій їх здійснення у національній державі» [79, с. 40]. Отже, Б. Кістяківський виділив нормативну та ідеальну передумову. Ліберально-правова теорія цілком може закривати їх обидві, оскільки є багатовимірною та гнучкою. Правові ідеали лібералізму відомі: свобода та незалежність від держави особи, права людини, рівність, обмежене втручання держави. З одного боку це ідеальний складник, оскільки всі ці компоненти не є абсолютними, а з іншого боку, ці ідеали несуть цілком конкретні змісти, які реалізуються не практиці. Поза всяким сумнівом такі ідеали потребують інтеграції у національний простір, у зв'язку з цим можуть мати свої особливості, однак лише у цьому випадку правовий лібералізм стає реальною теорією, яка може бути реалізована у конкретному правовому просторі.

Варто звернути увагу на ліберальні погляди відомого вченого та громадського діяча І. Лисяка-Рудницького. В. Даценко наступним чином характеризує його політико-правові погляди: «Вихідний принцип політичної думки І. П. Лисяка-Рудницького цілком традиційно ліберальний. Початком будь-якої політичної конструкції є автономна особистість з її власними інтересами, її суверенною волею, її недоторканими правами і свободами. Визначення, яке дає І. П. Лисяк-Рудницький лібералізму М. Драгоманова, як «доктрини про те, що свобода і гідність людини є найвищими цінностями» [120, с. 301] цілком стосується і його самого. Визнання індивідуальної свободи і гідності найвищими цінностями, природно, веде до мінімізації прав держави щодо особистості – «історія свободи – це історія обмеження урядової влади, а не її зростання». Також цілком зрозуміло, що за таких умов цінність особи, принаймні, в тому, що стосується життя і безпеки, перевершує цінність

колективу. «Безпека особи важливіша, ніж участь у творенні колективної політичної волі». Цілком відповідають ліберальному дискурсу зрозумілі і прийнятні для І. П. Лисяка-Рудницького поняття «непорушних прав», «політичного плюралізму», відразу до «нівеляції» особи за умов надмірної централізації і концентрації влади [120, с. 305]. Також в дусі традиційної ліберальної ідеології І. П. Лисяк-Рудницький схвально посилається на думку М. Драгоманова про пріоритет громадянських свобод над соціалістичними принципами, тобто на перевагу політичних прав людини над соціальними [120, с. 312]. Типовий ліберал, стверджує він, – це людина, для якої громадські та особисті свободи є оціночною нормою щодо дійсності [120, с. 289], відповідно, щодо будь-яких політичних подій та інститутів» [78, с. 7]. Правовий лібералізм набуває особливої цінності як опозиція до протилежних ідеологій, зокрема, комуністичної, що тривалий час панувала на українських землях та принесла багато руйнівних процесів в українське суспільство. Такого роду доктрини на противагу ліберальним ідеям засновані не на індивідуальному, а на загальному, колективному началах, що ставить особистість, індивідуальну свободу на другорядну роль, а тому допускається її обмеження задля вищої мети. Правовий лібералізм саме автономну особистість і ставить за мету для держави і права, що підтверджує І. Лисяк-Рудницький. Правовий лібералізм не є суто декларативним вченням, принцип автономної особистості реалізується через невід’ємні права та свободи людини. Ще один важливий ліберальний постулат, що відстоює І. Лисяк-Рудницький – це обмежена держава, при чому держава не суто обмежена правом, а обмежена у втручанні у приватну та економічну сфери життя суспільства. Саме правовий лібералізм чітко відрізняє колективне та індивідуальне начала, які подекуди можуть бути протилежностями, і навіть несумісними. У тріаді держава, народ, особистість першість завжди має стояти за останнім началом, лише тоді правова система буде мати гуманний характер. Важливою є позиція щодо ліберальних цінностей як критерію оцінки правової дійсності, це ще одна важлива складова правового лібералізму, який наділений оптимальним набором інструментів та змістів, які можуть якісно оцінити

наскільки ті чи інші явища та процеси відповідають бажаним ідеям, панівній правовій ідеології.

Варто звернути увагу на характеристику етапів становлення ліберальної правової ідеології в Україні, запропоновану В. Довганич: «Можна виокремити чотири етапи становлення ліберальної правової ідеології у XIX – на початку XX ст. і окремих етапів утвердження цієї ідеології, як державницької у XXI ст. в Україні. Так, перший етап розвитку лібералізму тривав з кінця XVIII ст. до 1840-х рр. і його можна трактувати, як свідомісний. Характерною рисою цього етапу було утвердження ліберальних ідей під впливом реформ імперії Габсбургів, які орієнтувалися на загальноєвропейські ідеали соціальної і правової рівності. Другий етап тривав у 1840–1860-х рр. і його можна кваліфікувати, як організаційний. Для даного періоду було властивим формування перших політичних організацій і їх програм, які відповідали ідеалам лібералізму з яскраво вираженим консервативним характером. Третій етап – 1860–1880-ті рр. – ідеологічний. Для того часу було властивим утвердження та розуміння змісту ліберальних правових вчень і відповідного сприйняття ідеології, як складової концепції державотворення. В цей час виникають політичні партії, програми яких виключно ліберального характеру. Четвертий етап тривав протягом 1890 р. – перших десятиліть XX ст., його можна кваліфікувати, як правовий. У той час відбувається відмова від віри в абсолютизм і відстоювання культурницьких гасел і орієнтування виключно на політичні і правові проблеми, а сам лібералізм набуває ліберально-демократичних ознак» [88, с. 4]. Отже, виділено чотири етапи становлення ліберальної правової ідеології, однак можна помітити, що це не просто етапи, а сфери розгортання ліберальних ідей у правовій реальності, які хронологічно різняться. Відтак для утвердження правового лібералізму у правовій реальності необхідно розгортання та прийняття його ідей у правосвідомості на рівні інтелігенції. Далі виникає потреба в інституалізації цих ідей у вигляді створення організацій, що об'єднують прихильників. Це дає передумови для поширення ліберальних ідей на більш глобальному рівні, а це, своєю чергою, дає можливість оформитись

правовому лібералізму саме як ідеології, тобто таких ідей та поглядів на влаштування правової реальності, що є бажаними для переважної більшості населення. Завершує оформлення правового лібералізму як ідеології проникнення його у державницькі позиції, політичні програми, проекти законів, перехід від теоретично-ментального рівня на нормативно-прикладний. Отже, є всі підстави стверджувати, що правовий лібералізм в Україні представлений не суто окремими поглядами філософів, громадських діячів, а й утвердився як панівна правова ідеологія для суспільства, що має наслідком сучасне розуміння того як маж бути влаштована правова реальність в Україні.

Висновки

1. Український лібералізм має міцні вітчизняні наукові витoki, а не штучно запозичений. Ліберальні ідеї є характерними для української правової традиції: свобода як головна цінність, права людини, обмежена держава наряду з ідеями національної ідентичності та боротьби за право на самовизначення складають політико-правову теоретичну основу української нації.

2. Вітчизняні ліберальні ідеї в 40-х рр. XIX ст. серед представників Кирило-Мефодіївського товариства були перш за все засновані на принципі рівності, що є одним із фундаментальних для правового лібералізму. Відтак початок ліберального шляху для вітчизняної правової системи має братись з ідей рівності всіх, рівної свободи для всіх.

3. Доволі складним є питання поєднання ліберальних та національних ідей у поглядах народовців, оскільки концептуально лібералізм є індивідуалістичний, атомарний, а націоналізм народницький, колективістський. Однак, ліберальні ідеї можливі лише у вільному суспільстві, на чому стояли тогочасні національні позиції (звільнення народів). Відтак український ліберальний шлях неможливий без національних ідей, оскільки одночасно йшла боротьба за ідентичність, незалежність.

4. Для М. Драгоманова ідея обмеженої держави є одним із засадничих принципів правового лібералізму, оскільки він відстоює перш за все саме

негативну свободу від зовнішнього втручання держави в приватне життя та економіку.

5. Ключова ліберальна ідея про вільну, незалежну особистість як основу політико-правового режиму простежується майже у всіх програмах партій та рухів початку XX ст.. Виборче право для духу українських законів, українського суспільства загалом було завжди було наріжним каменем, оскільки колективістські, народницькі традиції виборних органів влади зберігали свій вплив.

6. У поглядах Вернадського можна простежити народницькі, і, що більш важливо індивідуалістичні погляди, що вкладають основу правового лібералізму. Первісною цінністю ліберальної доктрини є те, що через відстоювання примату особистої свободи невід'ємним має бути положення щодо суттєвого обмеження державного начала. Відтак покладається гуманістична позиція у відносинах особи та держави, людиноцентризм як джерело влади.

7. Ліберально-правові погляди Б. Кістяківського засновані на природно-правовому підході, оскільки потребує таких начал та змістів, які б виводили основні правові ідеї з-під державного впливу. Як відомо, саме природне право обґрунтовує фундаментальні права та принципи як такі, що властиві людині виходячи з її сутності та природи. Свобода та незалежність особи не є дарованою державою, а характерна для людини виходячи із належною їй свободі волі, вибору поведінки.

8. Аналіз особливостей розвитку правового лібералізму у вітчизняній правовій традиції дає підстави стверджувати, що для утвердження цих ідей у правовій реальності необхідно розгортання та прийняття його положень у правосвідомості на рівні інтелігенції. Далі виникає потреба в інституалізації цих ідей у вигляді створення організацій, що об'єднують прибічників ліберальних поглядів. Це дає передумови для поширення ліберальних ідей на більш глобальному рівні, що своєю чергою, дає можливість оформитись правовому лібералізму саме як ідеології, тобто таких поглядів на влаштування правової

реальності, що є бажаними для переважної більшості населення. Завершує оформлення правового лібералізму як ідеології проникнення його у державницькі позиції, політичні програми, проекти законів, перехід від теоретично-ментального рівня до нормативно-прикладного. Отже, є всі підстави стверджувати, що правовий лібералізм в Україні представлений не суто окремими поглядами філософів, громадських діячів, а й утвердився як домінуюча правова ідеологія для суспільства, що має наслідком сучасне розуміння того як має бути влаштована правова реальність в Україні.

1.3. Поняття та зміст правового лібералізму (понятійно-категоріальний апарат дослідження)

Ще у серпні 1985 р. голова Фонду економічної освіти США Беттіна Бьєн Грівз (Bettina Bien Greaves) у передмові до праці відомого австро-американського філософа і економіста Людвіга фон Мізеса «Лібералізм у класичній традиції» (1927 р.) зауважила, що «як і тоді, так і зараз <...> фактично, єдина надія втримати світ від подальшого занурення у міжнародний хаос і конфлікт полягає в тому, щоб переконати людей і уряди прийняти ліберальну політику» [29].

Події останніх років на теренах нашої держави підтверджують дану тезу, хоча за словами М. Музики «лібералізм як європейська політико-правова доктрина демонструвала свою життєздатність впродовж декількох століть, модифікуючись та змінюючись, і сьогодні прагне пристосуватися до нових соціальних реалій» [135, с. 335]. На сьогодні лібералізм демонструє багатогранність своїх виявів, що «зумовлено не лише специфікою його змістовних інтерпретацій в кожний епохальний період, але й особливостями втілення його ідей у різноманітних сферах людського буття» [117, с. 74].

О. З. Панкевич наголошує на труднощах у визначенні даного поняття, наводячи цитату Д. Кекеса: «Обговорення лібералізму мало б розпочинатися з

визначення, яке встановлює набір необхідних та достатніх ознак, властивих будь-яким версіям лібералізму <...> та оскільки такого набору ознак не існує, то поняття лібералізму стає невловимим» [143, с. 450].

Дослідник виокремлює три базових проблемних аспекти, які варті уваги:

1. Багатовимірність лібералізму, який представлений такими формами: по-перше, образ і стиль мислення, емоційно-ментальна настанова, співвідношення; по-друге, форма філософського світогляду; по-третє, різновид соціальної теорії; по-четверте, форма політичної доктрини (ідеології); по-п'яте, сукупність соціальних практик (експериментів); по-шосте, соціально-політичний рух (класифікація форм наведена В. П. Заблоцьким) [95, с. 13-14].

2. Еволюційність лібералізму, оскільки його ідеї постійно розвиваються, видозмінюються і реалізуються у нових формах.

3. Перетворення його на «супертеорію», «мегадискурс», «метаідеологію» [143, с. 451].

Вітчизняні правники О. Грищук та Х. Слюсарчук наголошують, що «сьогодні лібералізм не є завершеною доктриною або сталою догмою, навпаки сучасна доктрина лібералізму є відмінною від класичної, хоча фундаментальні принципи залишаються незмінними» [75, с. 20].

Означене вище дає можливість з'ясувати зміст поняття «лібералізм», оскільки воно досліджується і застосовується практично у всіх суспільних науках – філософії, політології, економіці та юриспруденції.

За визначенням сучасних дослідників «панорама осмислення лібералізму може бути як доволі широкою (як специфічний тип цивілізації, що протиставляється традиційному типові), так і звуженою для розуміння ліберальних практик у різних вимірах суспільного буття» [117, с. 74]. Доволі часто неможливо дати визначення поняттю «лібералізм», не «ототожнюючи його із західною цивілізацією в усій повноті, починаючи ще з античних філософів досократівського періоду» [101, с. 203].

Ще донедавна у вітчизняній науці лібералізм позначався «буржуазною політичною та ідеологічною течією (т. зв. «антикомунізмом»), істотною

ознакою якої визнавалося обстоювання мирного, реформістського шляху здійснення соціальних перетворень» [180, с. 253].

Зазначимо, що ця категорія увійшла до політико-правового і наукового дискурсу ще наприкінці XVIII ст. за безпосереднього впливу, з одного боку, ідей як європейського, так і американського Просвітництва, німецької класичної філософії, європейської класичної політекономії та наслідків Великої Французької революції – з іншого. Наразі прийнято виокремлювати два головних етапи у його генезі – т. зв. «класичний лібералізм» (XVIII – XIX ст.) та сучасний лібералізм (кінець XIX – початок XXI ст.). Відтак у реаліях сьогодення це поняття є доволі різностороннім і містить одночасно як філософський, соціально-економічний, так і політичний та юридичний зміст.

Автори Великого тлумачного словника сучасної української мови тлумачення терміну «лібералізм» наводять у трьох значеннях: перше – «як політичний напрям, який у епоху феодального кріпосництва та буржуазних революцій обстоював свободу буржуазії»; друге – «вільнодумство»; третє – «зайва терпимість і потурання кому- або чому-небудь» [66, с. 616].

Одним із перших вітчизняних учених, хто провів комплексне дослідження феномену лібералізму за новітньої доби був В. П. Заблоцький. Він зокрема пропонував лібералізм визначати як форму соціального світогляду індивідуалістів, оскільки, на його переконання «ця ідеологія базується на індивідуалістичній системі цінностей, а сам індивідуалізм вважається однією з дефінітивних ознак лібералізму як соціального й ідеологічного феномену» [94, с. 200].

Надалі визначення, сформульоване В. П. Заблоцьким, увійшло до Філософського енциклопедичного словника (2002 р.). Відтак «лібералізм» у філософському значенні означає:

1. Світоглядну орієнтацію, спосіб мислення, умонастрій, які характеризуються зосередженістю на проблемах емансипації, розширенні меж та форм свободи, перш за все – свободи особистості [93].

2. Сукупність ідейно-політичних течій, політичних та економічних доктрин, концепцій та програм, які ставили за мету ліквідацію (пом'якшення) різноманітних форм гноблення, державного та суспільного примусу по відношенню до індивіда [93].

3. Різновид політичної ідеології [93].

На думку вченого сучасний лібералізм є узагальнюючим вектором соціальної емансипації (в усіх вимірах, формах та визначеннях), і передумовою, засобом цієї емансипації. Відтак є підстави розглядати його як невід'ємну складову єдиної емансипаторської метаідеології розвитку, в межах якої він уособлює всеосяжний рух, швидкість, затвердження нового. Лібералізм насамперед ґрунтується на певних уявленнях про людську природу, передбачає здатність розуму адекватно сприймати світ, спроможність людини змінювати світ на краще.

Головна функція лібералізму – всебічне обґрунтування необхідності розвитку і змін, відкритості різноманітним інноваціям, в кінцевому підсумку – соціальним трансформаціям. Це зумовлює радикалізм лібералізму, його протистояння звичаю, традиції, усталеному порядку.

Особливе значення з цього погляду має комунікативний аспект лібералізму, який полягає в тому, що він об'єктивно забезпечує суттєве прискорення соціального розвитку шляхом залучення до нього нових соціальних спільнот, груп та індивідів, зняття тих чи тих перешкод на шляху спілкування (комунікації). Оскільки уявлення про свободу, фундаментальні засади та цілі розвитку постійно змінюються, відбувається й еволюція лібералізму від класичних форм (ринковий, економічний) до сучасних, коли нове розуміння сутності й параметрів соціального розвитку вимагає посилення соціальної складової лібералізму, обґрунтування ним відповідних функцій держави («соціальний лібералізм»). Відтак наразі лібералізм репрезентований у діяльності державних та суспільних інституцій, у певних процедурах та принципах управління, що дає змогу практичної реалізації ліберальної політики [93, с. 331].

Нині під лібералізмом (від французької – *libéralisme*; від латині *liber* – вільний) розуміють насамперед суспільно-політичну доктрину, що ґрунтується на визнанні мирних методів управління та політичних свобод індивіда, обмежених дією законів; сприяє зрушенням та змінам еволюційного характеру задля здійснення суспільних реформ, метою яких є свобода особистості [119].

Відтак дослідження феномену лібералізму у світлі з'ясування проблематики тієї чи іншої сфери соціального буття розкриває відповідний зміст цього явища – філософський, економічний, політичний, правовий чи релігійний.

Дефініцію лібералізму як політичної ідеології доволі часто формулюють учені-політологи. Так, на переконання О. Бабкіної, лібералізм – це насамперед «політична ідеологія, яка базується на вимогах забезпечення свободи особистості, громадянських і політичних прав індивіда, дотримання принципів парламентаризму, вільного підприємництва та обмеження сфери діяльності держави» [60, с. 435].

Оскільки визначення будь-якого поняття виводиться через його власну систему цінностей, тому увага дослідників концентрується на цінностях сучасного лібералізму як цілісної системи політичних та соціально-економічних поглядів. Відтак ця система має виконувати функції щодо захисту прав і свобод особи, її власності – з одного боку, а з іншого – охороняти демократію, громадянське суспільство, вільну конкуренцію та договірний характер державної влади. Сучасний лібералізм виходить із константи, що світ підпорядковується законам, які нам не підвладні. Тому природним принципом поведінки людини повинні бути здоровий глузд, адаптація до обставин і вимог суспільства [60, с. 435].

На наш погляд, окремої уваги заслуговують визначення, запропоновані Ф. Зелцніком та Д. Меннінгом. Так, на думку першого, лібералізм слід розуміти «як відданість політичній свободі, соціальній справедливості, верховенству права, конституційним правам, вільному громадянству, а також виняткове

ставлення до бідних і пригноблених <...> лібералізм – це передусім вільна традиція, ніж нерозривна система ідей» [102, с. 40]. На переконання другого ученого «лібералізм – це вчення, яке глибоко пронизане ідеалами стабільності та свободи, що підкреслює важливість правил і зобов'язань в усіх добровільних об'єднаннях» [132, с. 52-53].

Ідейні та політико-правові засади лібералізму у світлі дослідження європейської і вітчизняної ліберальної традиції та її прояву у сучасному політичному процесі України вивчала Н. П. Гедікова [73]. Окремі висновки, зроблені дослідницею, заслуговують уваги.

На її переконання, лібералізм – явище доволі складне, рухоме і неоднозначне за своїм змістом, а сучасний смисловий простір, що покривається науково аргументованим поняттям «лібералізм» представляється занадто широким. При цьому лібералізм сконцентрував у собі загальнолюдські цінності та ідеали, охопив у своєму вченні усі сторони і сфери життєдіяльності як індивіда та суспільства, так і держави та цивілізації. А відтак лібералізм як складне структурне явище може бути визначений і розглянутий і як історико-філософська течія, доктрина, і як політична ідеологія, яка обґрунтовує програмні установки, і як у певному значенні масовий організований рух [73, с. 51, 52].

Політологиня звертає увагу на виокремлення сутнісних ознак лібералізму. На її думку, лібералізм – це система «індивідуалістична, яка утверджує вищі пріоритети прав і свобод людини і громадянина. У зв'язку з цим індивідуалізм слід розуміти як одну з дефінітивних ознак лібералізму, як соціальний та ідеологічний феномен. Індивідуалізм – це принцип організації життя індивіда і суспільства, у якому перший наділяється пріоритетним значенням і найвищою цінністю – суверенністю громадянських прав і свобод» [73, с. 53].

Продовжуючи розгляд індивідуалізму як принципу організації життя індивіда (людини), Н. П. Гедікова наголошує, що є усі підстави вважати лібералізм індивідуалістичною системою, тому що «окрема людина, особистість стоїть на першому місці, а цінність державних і суспільних інститутів

вимірюється виключно тим, якою мірою вони захищають і відстоюють права й інтереси окремої людини <...> у лібералізмі автономія індивіда визначається як його внутрішнім світоглядом, психологічними якостями, вимогами практичного розуму, так і соціальними умовами, у які він поставлений» [73, с. 54, 56]. У продовження висвітленої думки варто, на наш погляд, навести положення ч. 1 ст. 3 Конституції України: «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю» [109]. Так, ця норма Основного закону визначає насамперед соціальну спрямованість держави, але одночасно її можна розглядати і як одну із конститутивних ознак сучасного лібералізму.

На переконання С. І. Дорошенка, лібералізм – це насамперед «концепція політики й людського суспільства, яка впродовж останніх понад чотирьохсот років інспірує численні політичні теорії в Європі, а також у країнах, що відчують на собі вплив європейської (французької) культури». При цьому дослідник, підтримуючи твердження інших учених, наголошує, що «пізнання сутності лібералізму ускладнюється тим, що найсерйозніші критики лібералізму – радикали й консерватори – стали на власні, історично зумовлені позиції, зробивши перший крок зі спільної «ліберальної» точки виходу». Отже, зміст лібералізму набуває виразності в межах національних форм – на кшталт англійської, французької чи німецької, і за таких обставин «увага дослідника ще більше відволікається від якогось уніфікованого, однозначного, більш-менш точного його тлумачення» [89, с. 23].

До ідейного базису лібералізму Г. М. Куц відносить: примат індивідуальної свободи; пріоритет індивіда перед соціумом; ідею раціоналізму; відповідальність людини перед спільнотою; конституціоналізм і верховенство права; розділення владних гілок; обмежене врядування; гарантоване представництво громадянських інтересів; недоторканність приватної власності; ідею вільного ринку, що заснований на конкуренції та приватній власності; ідеї еволюціонізму, реформістські стратегії, толерантність. При цьому дослідниця

робить висновок, що «означені ідеї стали вже незмінними для усіх його напрямів» [118, с. 154].

Таким чином, враховуючи політологічний контекст, сучасний лібералізм насамперед ґрунтується на концепції прав людини та виступає за втілення демократії на противагу авторитаризму.

Як зазначалося вище, значного поширення ліберальні ідеї набули у ХІХ ст., утворивши ядро т. зв. «класичного» або «економічного лібералізму». Він обґрунтував невтручання держави в економічні процеси, а згодом отримав назву доктрини «*Laissez faire et laissez passer*». Ідеологічним підґрунтям такої доктрини стала формула «основна мета держави – невтручання у діяльність індивідів», сформульована шотландським економістом А. Смітом. Так, американський класичний лібералізм базувався на принципах «абсолютної свободи конкуренції», «державного невтручання» у соціально-економічні процеси, що загалом відповідало тодішнім тенденціям суспільного розвитку. Європейський класичний лібералізм був насамперед спрямований проти феодально-аристократичних інститутів і традицій, що панували за доби Середньовіччя та пропагував ідеї економічної свободи [142, с. 11].

Однак і у ХХ ст. за доби т. зв. «сучасного лібералізму» Л. фон Мізес зазначав, що «якщо лаконічно, одним словом, виразити програму лібералізму, то вона б звучала як «власність», тобто приватна власність на засоби виробництва <...> усі інші вимоги лібералізму походять від цієї основної вимоги» [133, с. 6].

Беззаперечним на сьогодні є той факт, що основу сучасних економічних систем демократичних держав становить модель ринкової економіки. Так, ринкова економіка – це економічна система, господарська діяльність якої базується на рівноправності різних форм і масштабів власності та економічній ініціативі, свободі учасників комерційної (підприємницької) діяльності, вільному ціноутворенні та вільній конкуренції. За словами С. І. Дорошенко «важко віднайти соціальну сферу або інституцію, яка б не піддавалась впливу

лібералізму, адже <...> за допомогою ліберальної політики долаються кризи та впроваджуються докорінні зміни у житті народів» [89, с. 21].

Основними ознаками ринкової економіки вільної конкуренції є такі, як: приватна власність на трудові й виробничі ресурси; необмежена кількість суб'єктів ринку, абсолютно вільний доступ на ринок і вихід з нього; вільна конкуренція; доступність всебічної інформації про ринок для кожного суб'єкта; свобода учасників господарської діяльності; незалежне встановлення цін на товари та послуги; стихійне ринкове регулювання економічних процесів; відсутність у кожного із суб'єктів ринкових відносин можливості безпосередньо впливати на рішення, які приймаються іншими суб'єктами [154, с. 40-41].

Сучасна ринкова економічна система кардинально відрізняється від ринкової системи доби вільної конкуренції (XIX ст.) і є соціально-ринковою, тобто спрямована не лише на забезпечення свободи та економічної рівності суб'єктів підприємництва, але і на розуміння зв'язку свободи й приватної власності та їхнього місця в ієрархії цінностей особи й суспільства. Відтак дослідники виокремлюють «етичний» лібералізм як різновид економічного лібералізму. На переконання О. З. Панкевича «етичний» лібералізм стверджує, що зв'язок свободи і приватної власності неоднозначний і не є незмінним у різних історичних контекстах. Цитуючи Б. Кроче, «свобода повинна прийняти засоби соціального прогресу, котрі є різnorodними і суперечливими», розглядаючи *laissez faire* лише як «один із можливих типів економічного порядку». Таким чином, учений робить висновок, що «економізм» більш характерний для доби класичного лібералізму, водночас «етичність» є рисою неолібералізму» [143, с. 454].

У XXI ст. зміст категорії «лібералізм» у економічній сфері ототожнюється із поняттям «вільна торгівля». Лібералізація як синонім відкритості має органічно включати поняття «захищеність національних економічних інтересів». Такі характеристики лібералізму, як «стихийний» і «розумний», відображають внутрішню напруженість і самозаперечення. Запропонувавши економічну модель сучасного лібералізму, дослідники позначають її суб'єктом

державу, об'єктом – зовнішню торгівлю і внутрішній ринок, мету дії суб'єкту – досягнення економічного результату (отримання вигоди від обміну, посилення конкуренції на внутрішньому ринку та підвищення рівня життя населення) [86, с. 153-154, 157].

У світлі окресленої проблеми за необхідне вбачаємо розглянути визначення і зміст поняття «лібералізм» у філософсько-правовому значенні. За твердженням Г. М. Куц «у філософській експлікації лібералізму акценти зосереджується на морально-світоглядній проблематиці, осердям якої є категоричний імператив І. Канта, а основною ідеєю виступає самодостатня цінність свободи індивіда» [118, с. 151; 82 с. 31].

У Великій українській юридичній енциклопедії (т. 2 «Філософія права») зазначається, що «лібералізм – це філософсько-правова течія та політична ідеологія, яка орієнтована на забезпечення індивідуальної свободи як універсальної мети та відстоює пріоритет прав і свобод індивіда над інтересами держави і суспільства» [74, с. 407]. При цьому О. В. Грищук та Х. Т. Слюсарчук зауважують, що з погляду філософії права, «лібералізм – це антропоцентрична модель, яка ґрунтується на автономному уявленні про суспільство, індивідуалістичному розумінні особистості та пріоритеті прав людини над іншими цінностями». Відтак його ознаками є, по-перше, усвідомлення обмежених можливостей ринку як єдиного регулятора економічних і суспільних відносин; по-друге, визнання необхідності посилення регулювальної ролі держави; по-третє, акцент на проблемах рівності і справедливості як умовах вільного розвитку кожного індивіда та забезпечення соціальної стабільності [76, с. 26-27; 82 с. 31].

У філософсько-правовому вимірі лібералізм є моральною та інтелектуальною настановою на такі цінності, як людина і свобода, та пов'язаний із розробкою інституційно-правових умов забезпечення свободи особистості [74, с. 408]. Таке твердження цілком відповідає головним цінностям лібералізму, що зафіксовані в Оксфордському Маніфесті 1997 р. (Ліберальний Інтернаціонал) – свобода, толерантність, відповідальність, соціальна

справедливість та рівність можливостей [23]. Причому, на думку Г. М. Куц, дані цінності, будучи «базовими принципами побудови відкритого суспільства, вимагають ретельного балансу між сильним громадянським суспільством, демократичною державою, вільним ринком та міжнародним співробітництвом. Відтак свобода та особиста відповідальність є основою цивілізованого суспільства, а держава лише інструментом для забезпечення свобод» [89, с. 148; 82 с. 32].

До елементів лібералізму дослідники відносять: індивідуалізм, свободу особистості, розум, рівність, толерантність, суспільну згоду та конституціоналізм [74, с. 408-409; 76, с. 27-28]. Зупинимося на характеристиці елементного складу лібералізму [82 с. 32].

По-перше, індивідуалізм, згідно із яким «людина розглядається як унікальний індивід, що є важливішим за соціальну групу або колектив. При цьому відстоюється ідея рівності між людьми» [74, с. 408]. При цьому, за словами О. Грищук і Х. Слюсарчук «ані крайній індивідуалізм, ані крайній колективізм не може повністю забезпечити нормальне функціонування суспільства» [76, с. 25]. Насправді маємо підстави мовити про примат індивідуальної свободи над іншими формами свободи, що виявляється у пріоритеті індивіда перед суспільством. Злагоджене поєднання принципів індивідуалізму та гуманізму, гідності людської особистості та толерантності щодо поглядів і переконань інших людей окремі дослідники відносять до культурологічного виміру лібералізму [118, с. 151; 82 с. 32].

По-друге, свобода особистості, яка «впливає із принципу індивідуалізму і прагнення забезпечити кожному індивіду можливість діяти на власний розсуд. Мова йде про «свободу в рамках закону», оскільки свобода однієї людини може обернутися загрозою для свободи інших людей і перейти у всюдозволеність» [76, с. 27]. Насправді свобода особистості є формою самореалізації особи, відтак лібералізм обстоює безумовне право індивіда на вільний вибір світоглядних орієнтирів та способу життя. При цьому очевидним є те, що «свобода особи в

ліберальних координатах розуміється як можливість дій людини в межах юридичних і моральних норм й законів» [135, с. 332; 82 с. 33].

Третім елементом лібералізму дослідники називають розум, або «здатність індивіда самостійно приймати розумні рішення, що забезпечує прогрес і здатність людей вирішувати суперечності мирним шляхом» [82 с. 33]. До четвертого елементу лібералізму відносять рівність. Так, на переконання учених-правників, «індивідуалізм виявляє переконання в первісній рівності людей, тобто в тому, що люди «народжуються рівними». Звідси випливає прихильність лібералізму принципам рівності у сфері права («рівність перед законом») і політики («одна людина – один виборчий голос: всі подані голоси рівноцінні»). Однак здібності та бажання працювати у людей неоднакові, тому лібералізм не сприймає ідеї соціальної рівності – «рівності результатів», вважаючи за краще замість цього говорити про «рівність можливостей», що дозволяє людям реалізувати кожному власний потенціал» [76, с. 27; 82 с. 33].

Завершальними елементами лібералізму називають: толерантність, або «терпимість, визнання за іншою людиною права думати, говорити і чинити так, як вона вважає за потрібне»; суспільну злагоду, або консенсус, тобто публічні відносини повинні ґрунтуватися на суспільній злагоді та угодах добровільного характеру; управління повинно здійснюватися через «згоду з боку тих, ким управляють» (прихильність доктрині демократії) [74, с. 409] та конституціоналізм, під яким розуміють «режим функціонування публічної влади відповідно до сукупності його принципів, прямо або опосередковано закріплених в конституції» [159, с. 160]. Зауважимо, що наведений елементний склад лібералізму має надскладну соціальну та правову природу, тому окремі елементи (наприклад, свобода особистості, рівність, конституціоналізм) можуть розглядатися як у світлі загальноправових принципів, так і через призму цілісного функціонування механізму державної влади та правової системи [82 с. 31].

Досліджуючи ґносеологію філософсько-правових проблем лібералізму та проводячи аналіз філософсько-правових підходів до його визначення,

О. В. Грищук та Х. Т. Слюсарчук виокремлюють такі його ознаки як філософсько-правової течії: «виник на противагу свавільній владі, беззаконню, диктатурі, тоталітаризму, авторитаризму; протягом усього свого існування набував різних змістовних значень, тим самим ототожнюючись іноді з консерватизмом чи соціалізмом, іноді з демократією; лібералізм і демократія – не тотожні явища, оскільки демократія це лише засіб реалізації основних принципів лібералізму; лібералізм постійно модифікується, еволюціонує та має трансформаційний характер, що пов'язано з відповідними соціальними змінами та новими потребами індивіда; лібералізм є провідною ідеологією, тим самим ставши метаідеологією; характеризується плюралізмом підходів до розуміння змісту лібералізму; являє собою ціннісну систему, яку очолюють дві найвищі цінності лібералізму – людина та свобода; за ліберальною теорією закон не забороняє, а дозволяє (свобода в рамках закону); ґрунтується на принципах індивідуалізму, свободи, толерантності та злагоди, на визнанні невідчужуваним право людини на свободу, життя і власність; характеризується широкою різновидністю (політичний лібералізм, економічний лібералізм, інтелектуальний лібералізм, класичний лібералізм, егалітарний і т.д.); лібералізм містить в собі протилежні напрями, так класичні ліберали критикують егалітарний лібералізм за застосування примусової політики перерозподілу, соціалістичні ліберали – за недостатній егалітаризм, консервативні ліберали – за відмову від моральних принципів під виглядом нейтральності; до елементів лібералізму відносять: індивідуалізм, розум, свободу та права особистості, рівність, толерантність, суспільну злагоду, конституціоналізм» [76, с. 28-29; 82 с. 33].

У світлі окреслених у дисертаційному дослідженні завдань за необхідне вважаємо окремо зупинитися на аналізі категорії «лібералізм» у юридичному вимірі – на понятті «правовий лібералізм». У цьому зв'язку О. В. Грищук наголошує, що «політичний порядок у перспективі класичного лібералізму трансформувався з етико-політичного у політико-правовий, а благо як фундаментальна цінність остаточно було замінено правом. Лібералізм не

відмовляється повністю від поняття блага, однак інтерпретує його як благо індивіда; загальне ж благо розуміється як механічна сума індивідуальних благ. У такому контексті справедливість трактується як необхідність підтримання правопорядку з усіма його атрибутами – формальною рівністю, верховенством права, суверенітетом народу» [74, с. 409].

Перше вітчизняне багатотомне систематизоване юридичне видання «Юридична енциклопедія» у 6 томах (за ред. Ю. С. Шемшученка) надає доволі оригінальне визначення поняттю «лібералізму» наголошуючи, що це «громадсько-політична та ідеологічна течія, яка об'єднує прихильників парламентаризму, політичних і економічних свобод, ринкового господарства та вільної конкуренції». При цьому серед найважливіших ознак сучасного лібералізму вчені-правники виокремлюють: збереження і захист природних прав людини, договірний характер відносин між окремою людиною та державою, пріоритет громадянських свобод над політичними, юридичними та моральними нормами, його адаптування до історичних, національних і культурних умов, конституційне обмеження впливу держави на економіку та її втручання у цю сферу. Йому притаманні прагматизм, меркантилізм, раціоналізм, пошук і досягнення консенсусу, поліпшення соціальних умов реформування, благодійність і доброчинність [161, с. 482-483]. Відтак, на думку окремих дослідників, аналіз лібералізму у юридичному вимірі «виштовхує на передній план проблематику парламентаризму, політичних та економічних свобод, ринкового господарства та вільної конкуренції» [118, с. 151; 82 с. 34].

У світлі соціально-натуралістичної концепції права визначення правового лібералізму запропонував О. Костенко. Лібералізм дослідник позначив як вчення про свободу людини у суспільстві, а вирішувати питання щодо першоджерела свободи у розрізі людського законодавства чи законів соціальної природи запропонував за допомогою соціально-натуралістичної концепції права. Згідно цієї концепції саме закони соціальної природи є природним джерелом одночасно як природної свободи людини, так і природних обов'язків. Відтак «соціально-натуралістичний» лібералізм, що на переконання дослідника

є протилежним поняттю т. зв. «позитивістському» лібералізму, – це «ідеологія, заснована на уявленні, що свободою людини є можливість жити за законами соціальної природи, сполучена із обов'язками, які накладаються на неї цим же законом». Учений зауважує, що «воля і свідомість законодавця мають виходити з цього, створюючи таке законодавство, що стосується прав людини, яке б якнайкраще узгоджувалося із законами соціальної природи» [111, с. 14-15; 82 с. 34].

На переконання Г. М. Куц для виникнення правового лібералізму «вельми плідними стали ідеї свободи, рівності, природних прав індивіда, суспільного договору, конституціоналізму, розділення владних гілок, обмеженого врядування, політичного представництва, верховенства права, громадянського суспільства, приватної власності, толерантності, конкуренції тощо» [117, с. 73].

Лібералізм сприяв формуванню ідеалів свободи й гідності, спробам побудови правової держави, функціонуванню громадянського суспільства, втіленню на практиці засад конституціоналізму і демократії, актуалізації нових морально-правових цінностей, таких як: толерантність і плюралізм, розбудова мирного співіснування держав, визнання прав людини універсальними правовими цінностями. Попри те, що лібералізм як політико-правова доктрина не є однорідною, з історичного погляду, всі її різновиди зберігають єдине ідеологічне ядро – ідеї рівності, свободи, демократії є визначальними та цілепокладальними для ліберально орієнтованих суспільств [135, с. 330]. На думку Реймона Арона нині ключові принципи лібералізму можна звести до двох аксіом – шанування особистих свобод і мирних методів керівництва [59, с. 36]. З цього приводу Г. М. Куц слушно зазначає, що «сьогодні лібералізм уже втратив монополію на ці принципи, оскільки вони набули статусу загальнолюдських. Разом із тим саме ці два базових положення стали своєрідною платформою для більшості ключових ідей лібералізму» [118, с. 153; 82 с. 35].

Так, якщо класичному лібералізму властиве осмислення свободи у негативному світлі як свободи людини від втручання держави у її діяльність

(відносини конструювалися на підставі «теорії суспільного договору»), то сучасний лібералізм «включає концепцію позитивної свободи і не відкидає ідеї втручання держави у соціальну сферу та надання державою позитивних послуг громадянам» [74, с. 407; 82 с. 35].

Сучасний лібералізм основними правотворчими цінностями визнає свободу, рівність, демократію і права людини [135, с. 329]. Його світоглядне осердя складають індивідуалізм, гуманізм, толерантність, демократичність, космополітизм, соціальний оптимізм, наголошення на самоцінності особистості [93, с. 331].

На наше переконання, засадничими категоріями, що визначають зміст сучасного поняття «правовий лібералізм» є: свобода, рівність, права людини, демократія і верховенство права [82 с. 36].

Беззаперечно базисом правового лібералізму є свобода. В осмисленні феномену свободи співіснують філософські, морально-етичні, політологічні та інші експлікації [118, с. 148].

Зупинимось на правовому вимірі свободи, однак його вивчення є доволі складним завданням. Дослідники звертають увагу на варіативність та багатоманітність підходів до визначення змісту феномена свободи. Н. П. Гедікова вказує, що «практично усі дослідники феномену людської свободи відзначають два її аспекти: негативний і позитивний. У першому значенні вона виступає за заперечення приватної правової залежності у будь-якій формі та дозволяє самостійно вибирати варіанти дій. При цьому у теорії лібералізму кожній сфері діяльності відповідає певний вид свободи. Друга виступає як гарантія безперешкодного прояву і реалізації внутрішнього потенціалу і сутності людини на рівні суспільства і держави, має на увазі повну автономію, при цьому передбачає відповідальну поведінку» [73, с. 59].

Подібне твердження підтримують й інші вчені. Так, на переконання О. В. Гришук, «якщо класичному лібералізму властиве осмислення свободи у негативному світлі як свободи людини від втручання держави у її діяльність (відносини конструювалися на підставі «теорії суспільного договору»), то

сучасний лібералізм «включає концепцію позитивної свободи і не відкидає ідеї втручання держави у соціальну сферу та надання державою позитивних послуг громадянам» [74, с. 407].

Науковці одностайні у твердженні, що дослідження феномену свободи у сучасному лібералізмі відбувається у двох взаємопов'язаних контекстах – «негативному (свобода *від*-) та позитивному (свобода *для*-)» [117, с. 76]. На переконання Г. М. Куц «традиція осмислення свободи в негативному контексті (свобода *від*-) притаманна класичному лібералізму, коли вважалося, що свобода необхідна індивіду для позбавлення від певних обмежень, для того, аби людина могла робити все, що їй заманеться». На переконання дослідниці для сучасного лібералізму характерне превалювання концепції позитивної свободи (свободи *для*-), «свободи для саморозвитку, розширення спектра власних можливостей. Позитивна свобода – це насамперед влада людини над собою, над своїми бажаннями, послідовна раціоналізація власних дій» [118, с. 149].

Досліджуючи проблему усвідомлення новітнього герменевтичного статусу правової свободи в умовах повномасштабної збройної агресії рф проти України, вчені-філософи наголошують, що «свобода зазвичай може мати різні значення та рівні у залежності від контексту». На їх переконання розбір рівнів дає можливість розглянути динаміку генези поняття свободи та зосередити увагу на сучасних особливостях її функціонування [176, с. 56]. Відтак дослідники виокремлюють чотири основних рівні свободи, наголошуючи на їх взаємозв'язку та взаємозалежності:

перший рівень свободи означає відсутність примусу або жодних обмежень. На їх переконання «такий стан речей може означати, що людина має право обирати власні дії і робити саме те, що вважає за потрібне, причому без втручання з боку інших»;

на другому рівні свобода розглядається як можливості людини для самореалізації та розвитку власних здібностей;

на третьому рівні свобода розуміється насамперед у світлі політичної свободи, що дає можливість людині реалізовувати суб'єктивні права, у т. ч. право на свободу слова, об'єднань та можливість впливати на політичні процеси;

четвертий рівень – це рівень реалізації економічних свобод (право на приватну власність, підприємницьку діяльність, що не заборонена законом і т. п.). Науковці роблять висновок, що «недостатня свобода на одному рівні може обмежувати свободу на інших рівнях, а <...> свобода і право взаємозалежні та взаємопов'язані концепції» [176, с. 56, 57].

Однак, на переконання Я. П. Бондарчука, ця категорія «набула широкого правового змісту – від свободи як ідеї права (правової ідеї) до свободи як загальноправового принципу». Дослідник зауважує, що свобода є «динамічною категорією, яка еволюціонує і наповнюється новим змістом разом із розвитком цивілізації та суспільства». При цьому визначення надається у двох значеннях – широкому, або загальносоціальному і вузькому, або юридичному. Можливості суб'єкта здійснювати вибір шляхом прояву власної волі робити – це свобода у загальносоціальному значенні. Правове ж значення свободи зосереджується насамперед у її розумінні як «основоположного принципу сучасного права, підґрунтя якого складає ідея автономності суб'єкта в межах, визначених нормами позитивного права (насамперед, конституційними нормами)» [64, с. 16, 18].

Окремі дослідники звертають увагу на поєднання категорії «свобода» із «рівністю» і «братерством», вказуючи на їх фундаментальність, оскільки «вони вже давно уплелися в політико-ментальну структуру суспільств Західної Європи» і одночасно називаючи їх «євангельськими цінностями». Відтак і розвиток сучасної політики, яка базується на ліберально-демократичних цінностях, можна представити як своєрідну секуляризацію «євангельських цінностей» [117, с. 74-75].

Сучасна правова доктрина розглядає рівність як основоположний принцип права, як обов'язкову вимогу, що ставиться до усякої правової системи.

Вона передбачає вимогу поводитися в однакових випадках однаково, а у відмінних – відмінним чином, при цьому забороняє дискримінацію як одне з найочевидніших порушень принципу рівності [97, с. 71-72].

Основу сучасного розуміння рівності формує ліберальна ідея справедливої рівності можливостей, згідно з якою кожному індивіду мають бути гарантовані однакові шанси досягти життєвого успіху. Витоки розуміння справедливої рівності сягають доби Нового часу і періоду буржуазних революцій у Європі, а ідеологічною основою стали висновки, зроблені Дж. Локком. «Стан повної свободи і рівності – це стан, притаманний усім людям від природи, відтак нікому не належить більше, ніж іншим» – зауважував Дж. Локк [153, с. 670]. Згодом ця ідея буде відображатися формулою «*la carrere ouverte aux talents*» (з фр. – «кар'єра, відкрита талантам») і знайде відображення у ст. 6 Декларації прав людини і громадянина 1789 р.: «Усі громадяни мають рівний доступ до усіх постів, публічних посад і занять відповідно до їх здібностей і без будь-яких відмінностей, крім тих, що обумовлені їх чеснотами та здібностями» [189, с. 138] та ст. 1 Загальної декларації прав людини 1948 р. [55].

Сучасна концепція рівності доповнює класичну ідею формальної рівності можливостей ідеєю створення реальних можливостей для членів суспільства конкурувати з іншими його членами, причому з достатніми шансами на успіх – шляхом нейтралізації соціальної нерівності через право [153, с. 673]. З цією метою право, по-перше, «запроваджує такі принципи, як рівність перед законом, рівність перед судом, рівність прав, свобод і обов'язків громадян. По-друге, надзвичайно важливим для реалізації рівності є принцип недискримінації, який означає заборону необґрунтованого відмінного ставлення (встановлення різниці, винятків, обмежень чи переваг) до осіб, які перебувають в однаковій ситуації, чи однакового підходу до осіб, які перебувають у відмінних ситуаціях. По-третє, заради сприяння рівності держава може вдаватися до позитивної дискримінації (політики позитивних дій), котра реалізується як тимчасовий захід з метою створення більш сприятливих умов для певної категорії осіб

порівняно з іншими категоріями і в такий спосіб компенсує існуючу між ними фактичну нерівність» [97, с. 71-72].

Фундаментом правового лібералізму стала філософія природних прав людини (на життя, на свободу і на власність), яка, постулюючи рівність усіх людей від народження, обґрунтувала невідчужуваність природних прав. крім того, існування держави обґрунтовувалося необхідністю захисту та збереження природних прав людини. Причому, у доктрині лібералізму верховенство закону вважається інструментом соціального контролю, а конституційні механізми – гарантією індивідуальної свободи [117, с. 82; 82 с. 36].

Нині основу правового лібералізму складають фундаментальні цивілізаційні цінності – права людини, демократія та верховенство права. Сучасна доктрина прав людини виходить з того, що «визнання гідності, яка властива усім членам людської сім'ї, і рівних та невід'ємних прав людини є основою свободи, справедливості та загального миру» (згідно положень Преамбули Загальної декларації прав людини від 10.12.1948 р.) [55]. Утвердження прав людини виступає основним завданням сучасних демократичних держав [82 с. 36].

На думку Г. О. Христової «західна юриспруденція, уникаючи ґрунтовних визначень прав людини, розглядає їх як права, що обумовлені самим фактом людського буття і визнаються як такі міжнародним правом та (або) національними конституціями й законами. Розмаїття підходів до визначення прав людини вказує на основні напрями їх розуміння: права людини як її певні можливості; вимоги, фундаментальні потреби індивіда, його невід'ємні, природні властивості; надбання кожної людини; права людини як специфічна форма існування (прояву) моралі, певним чином унормована свобода; права людини як система правил і принципів, що вимагають дотримання взаємних зобов'язань і відповідальності людини та держави» [185, с. 218]. Вітчизняна ж наука визнає права людини як базові можливості та потреби, що необхідні для існування й розвитку особи, які визнаються універсальними, невід'ємними, неподільними та рівними для кожного і мають гарантуватися державою в обсязі

міжнародних стандартів. Учені-правники впевнені, що «саме невідчужувані права й свободи людини визначають організацію і функціонування державного механізму та утворюють основу стримувань і противаг державної влади, а права й свободи людини є першоджерелом права» [108, с. 51].

Таким чином, правовий лібералізм ґрунтується на визнанні:

1. Сутнісних характеристик прав людини, а саме: по-перше, права людини – це конститутивні можливості та потреби людини, необхідні для її нормального існування та розвитку; по-друге, права людини є природними, невід’ємними та невідчужуваними; по-третє, права людини є універсальними; по-четверте, права людини мають бути загальними та рівними для кожного; по-п’яте, права людини мають гарантуватися державою в обсязі міжнародних стандартів; по-шосте, їх невіддільною властивістю є забезпеченість судовим захистом або підлеглість судовій юрисдикції.

2. Основоположних прав і свобод людини як морального стандарту сучасного суспільства, а саме: права на життя; права на свободу, особисту недоторканність особи та вільне пересування; права на свободу думки, совісті, релігії, виявлення поглядів; права на свободу мирних зборів й асоціацій; права на вільні вибори; права на створення сім’ї, повагу до особистого і сімейного життя; права на справедливий судовий розгляд; права власності, насамперед – приватної; визнає заборону дискримінації, катувань, рабства та примусової праці, а також неприпустимість покарання без закону тощо (згідно положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р. [107]).

Підґрунтям лібералізму завжди була демократія з її базовими цінностями – ідеалами свободи, рівності можливостей, народовладдя, індивідуальною автономією, конституціоналізмом і громадською асоціацією. Лібералізм як світогляд просто не міг зародитися і сформуватися на «антидемократичному ґрунті». Становлення його як ідеології (спочатку в Англії у XVII ст., згодом – у XVIII ст. у Франції, США та інших державах) означало, що знайдено «спосіб репрезентувати певну цілісну, несуперечливу систему

відображення й пояснення картини світу, оцінки соціальної дійсності, суспільних цінностей та ідеалів, які визначають ставлення людини до інших людей, тлумачення природи індивіда й суспільства на основі досягнень сучасної науки» [89, с. 22].

У ХХ столітті ідеї лібералізму стали настільки поширеними, що почали сприйматися як глобальне протистояння тоталітаризму (авторитаризму). Відбулася політична еволюція суспільства, держави, типів владних відносин, яка виступає як той ґрунт, на якому можна простежити відповідні зміни щодо відповідальності влади до народу. Напрям цієї революції такий: від тоталітарного до авторитарного режиму, а далі – до ліберального і демократичного [76, с. 21].

Нині термін «лібералізм» вживається як синонім терміну «демократія», на противагу термінам «комунізм» чи «фашизм». На політичному рівні цей сенс «лібералізму» має на увазі «збереження народних інституцій урядування, як-то: виборче право, представницькі зібрання та адміністраторів, відповідальних перед електоратом; але у загальному плані він означає політичні інституції, що визнають певні широкі засади соціальної філософії чи політичної моралі, якими б методами їх не реалізовували». В цьому розширеному сенсі лібералізм не може, звісно, бути ототожнений з ідеологією якогось класу чи якоїсь обмеженої програми політичної реформи; про нього можна говорити як про кульмінацію всієї «західної політичної традиції» або «світську форму західної цивілізації» [158].

На переконання О. Ющика «ліберальна демократія сформувалася на основі лібералізму, який наголошує на правах і свободах індивіда; саме ця форма демократії характерна для західних демократій. На думку лібералів, демократія – це, безперечно, народовладдя, але істотним елементом якого є захист прав і свобод індивіда. Це означає, що врядування більшості є обмеженим. Інакше кажучи, демократія – це врядування більшості народу, але тільки тією мірою, якою належні до більшості не намагаються позбавити індивідів та меншини їхніх основних громадянських прав» [193, с. 26].

Ліберальні принципи покладені в основу правових систем сучасних демократичних держав, які доволі часто позначають терміном «ліберально-демократичні держави». Головний серед них – пріоритет прав людини має безумовний характер. Варто відзначити, що основу сучасного демократичного політико-правового устрою держав Європейського Союзу складають саме ліберальні ідеї та цінності.

Сучасне поняття правового лібералізму неможливо уявити поза визнанням концепту правової держави та верховенства права, оскільки саме ідеологічні та політико-правові засади ліберальної традиції стали їх першоосновою.

Сучасна політико-правова традиція, насамперед західна, визнає правову державу як таку, основою функціонування якої є право, в якій гідність людини, життя і здоров'я визнаються найвищою соціальною цінністю, гарантуються права і свободи людини і громадянина, забезпечується справедливе правосуддя, державна влада здійснюється на засадах принципу поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову, наявні конституційні засоби обмеження державної влади [98, с. 467].

Відзначимо, що одним з перших учених, який обґрунтував необхідність поділу влади на законодавчу, виконавчу та федеративну був Дж. Локк [121], а власне поняття «правова держава» увійшло до наукового обігу протягом першої третини XIX ст. разом із поширенням ліберальних переконань. Відтак ідея поділу влади не лише сприяла поширенню лібералізму як ідеології, а й отримала подальший розвиток у доктрині правової держави.

У першій половині XIX ст. теорія правової держави (Rechtsstaat) активно розроблялася у Німеччині. За твердженням правників «витоки концепції Rechtsstaat мають нерозривний зв'язок з ідеями лібералізму як політичного (намагання звільнитися від державного патерналізму в особистих справах), так і економічного (намагання скасувати економічні обмеження), однак у процесі свого доктринального оформлення вона вийшла далеко за межі останнього, зосереджуючи увагу на природі держави» [175, с. 195].

У другій половині XX ст. у процесі ренесансу ідей природного права концепція правової держави набуває нового змісту, який міцно пов'язує її з принципом верховенства права. Учені-правники слушно наголошують, що «без правової держави неможливо утілити в життя принцип верховенства права, а без дотримання всіма інститутами прав та свобод людини і громадянина, а отже, принципу верховенства права, жодну із країн не можемо, навіть на папері, уважати правовою державою» [150, с. 23].

Нині концепція правової держави за більшістю ознак збігається із концепцією верховенства права, а спільним підґрунтям для них є теорії народного суверенітету і суспільного договору. За твердженням А. П. Зайця, «із суспільного договору і народного суверенітету найбільш логічно виводиться і поняття демократії як народного правління» [98, с. 471].

На думку учених аналіз наукової літератури, законодавства та судової практики дає підстави говорити про відсутність єдиного підходу до визначення поняття верховенства права [175, с. 203].

Натомість С. В. Шевчук пропонує під верховенством права розуміти «принцип, основним змістом якого є забезпечення панування права над політичною владою та іншими суспільними нормативними регуляторами, унеможливлення прояву свавілля державної влади, забезпечення дотримання вимог справедливості, а також реалізації прав людини та основних свобод і їх відповідних гарантій» [190, с. 27]. На думку С. І. Максимова «верховенство права є певним ідеалом, регулятивною ідеєю, що охоплює особливий тип взаємодії людини і влади й орієнтується на те, щоб влада була обмежена певними принципами, нормами, не виходила за визначені межі, на більш повне втілення цього ідеалу в реальних процесах життя соціуму, реальне верховенство права над державним свавіллям» [127, с. 28].

Ми підтримуємо твердження, що верховенство права як ознака правової держави «являє собою ідеальну модель взаємодії права та держави, яка формується на основі загального сприйняття членами суспільства базових правових цінностей і фундаментальних знань з метою забезпечення обмеження

державної влади, захисту прав і свобод людини від свавільного втручання держави (її органів) на основі законності та справедливості» [175, с. 207-208].

На сьогодні принцип верховенства права закріплений як на рівні національних законодавств, так і на рівні міжнародно-правових актів. Серед останніх звернемо увагу на Статут ООН 26.06.1945 р. [53], Загальну декларацію прав людини 10.12. 1948 р. [55], Декларацію тисячоліття ООН від 08.09.2000 р. [54], Резолюції ГА ООН. Відповідні положення містяться у Статуті Ради Європи 05.05.1949 р. [170], Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р. [107], Договорі про Європейський Союз від 07.02.1992 р. [52] та багатьох інших.

Висновки

1. Таким чином, враховуючи багатоаспектність та багатовимірність поняття «лібералізм», можемо дійти висновку, що наразі *лібералізм* – це еволюційна суспільно-політична ідеологія («метаідеологія»), яка обґрунтовує необхідність постійних соціальних трансформацій задля розвитку індивіда, суспільства і держави, основу якої складають ідеї індивідуалізму, свободи особистості, рівності, толерантності, суспільної згоди та конституціоналізму.

2. *Правовий лібералізм* – політико-правова теорія, різновид лібералізму, що концептуально об'єднує ідеї: *свободи* (у негативному і позитивному аспектах; як принцип права), *рівності* (формальна рівність; рівність можливостей з подоланням дискримінації та соціальної нерівності через право), *прав людини* як морального стандарту сучасного суспільства із належним їм правовим забезпеченням, *демократії* (включаючи свободу, рівність можливостей, народовладдя, індивідуальну автономію, конституціоналізм, громадську асоціацію), *верховенства права* (як універсального правового принципу із реальним пануванням права над політичною владою) у поєднанні з принципами *правової держави*.

1.4. Правовий лібералізм як ідеологічна складова правової системи

Правовий лібералізм займає місце у правовій системі, в першу чергу, як його ідеологічна складова, що має вплив як на правосвідомість, так і на критерії розвитку національного законодавства. В. Довганич наводить наступне визначення: «...правова ідеологія є сукупністю юридичних ідей, теорій, поглядів, які в концептуальному, систематизованому вигляді відображають і оцінюють правову реальність» [87, с. 31]. М. Недюха дає схоже трактування: «...правова ідеологія може бути визначена як сукупність правових ідей, теорій, поглядів і норм, які в концептуальному вимірі відображають, оцінюють та цілеорієнтують процес соціальних змін України як демократичної країни, правової держави та громадянського суспільства» [139, с. 93]. Отже, насамперед правова ідеологія це ідеї, теорії, погляди, що очевидно з етимології самого слова. Однак викликає сумніви наряду з ідеями та поглядами поняття теорія, оскільки це поняття вищого порядку. Ідеї, погляди систематизуються та об'єднуються у концепції, які своєю чергою можуть об'єднуватись у теорії за умови наявності прибічників та достатньої обґрунтованості. Відтак правова ідеологія, в першу чергу, це система ідей та поглядів, у яких відображається розуміння належного улаштування правової реальності. Ідеологія – це про ідеали, тобто про те, яким має бути той чи інший вид реальності, у цьому випадку, правової. Не кожна правова ідеологія орієнтована на демократичний лад, правову державу, громадянське суспільство, для цього така ідеологія має сповідувати певну систему цінностей, заснованих на ліберальних принципах свободи особистості, вільного суспільства. Отже, ліберальна правова ідеологія – це система концептуалізованих ідей та поглядів щодо належної організації правової реальності, на основі принципів вільної особистості та суспільства, рівності, демократичного устрою, обмеженої держави.

Важливою складовою вивчення правової ідеології є її науковий характер: «Правова ідеологія формується в результаті науково-теоретичного відображення правової дійсності, на основі узагальнення та розвитку найбільш

відомих і значущих державно-правових теорій минулого та сучасності, вивчення основних закономірностей становлення, розвитку й функціонування держави та права [69, с. 104]. Для правової ідеології характерне цілеспрямоване наукове осмислення права не на рівні його окремих проявів, а як цілісного явища, яке має свою власну цінність. Основним завданням правової ідеології є формування правової свідомості, культури окремих суб'єктів і суспільства в цілому, підвищення рівня їх правових знань [174, с. 207]» [87, с. 31]. Не кожна наукова теорія стає ідеологією, а лише та, що пропонує найбільш прийнятний для суспільства варіант впорядкування відносин. Наприклад, психологічна теорія права попри свою значущість не стала ідеологією, оскільки не пропонувала зрозумілої всім моделі організації правової реальності. Тоді як юснатуралізм, позитивізм, соціологія права дали поштовх розвитку цілих правових сімей. Правовий лібералізм є багато в чому квінтесенцією виділення ціннісної складової розвитку правової системи, адже для лібералізму не так важливо праворозуміння, його тип, він може пристосуватись до будь-якого. Важливими є цінності особистої свободи, їх реалізації як на рівні законодавства, так і на ментальному рівні. Відтак правовий лібералізм є інтегративною ідеологією відносно класичних правових доктринальних ідеологем. У цьому випадку правовий лібералізм відіграє значно більшу цінність ніж традиційні школи праворозуміння, оскільки його ідеї є доступними для всіх рівнів правосвідомості та практичними. Правосвідомість значно різкіше реагує на обмеження свободи ніж на тенденції та ризики позитивізму чи юснатуралізму в правовій системі.

Щодо загальної функції правової ідеології вказує В. Віконський: «...правова ідеологія з часом має постати своєрідним світоглядом кожного громадянина... У своєму модельному вимірі така ідеологія може розглядатися як загальнонаціональна і ліберальна водночас, тобто така, що орієнтується на ринкові цінності, самодостатню особистість та європейські стандарти життя, тобто, утверджує тотожність народовладдя і демократії як своєрідну властивість соціального розвитку [137, с. 13]» [67, с. 105]. Феномен правової ідеології у

тому, що це зовсім не обов'язково якась конкретна панівна у суспільстві модель, це може бути плюралізм ідей, орієнтованих на сучасну правову парадигму вільної особистості, прав людини тощо. Правовий лібералізм еволюціонував від крайніх економічних поглядів щодо максимального обмеження втручання держави у суспільне життя до ідей, що увібрали в себе всі змісти, що впливають від принципу вільної особистості. Саме тому це доволі універсальна гуманістична ідеологія, що являється орієнтиром правового розвитку сучасної держави.

«На думку О. І. Заздранової, поява ідеології покликана забезпечити довготривале регулювання буття соціуму, виступаючи джерелом соціальної мотивації для індивідів, а також виконувати надзвичайно важливу функцію легітимації всього, з чим вона матиме справу в змістовному плані: уявлень про світ і місце людини в ньому, певних форм соціальної організації, соціальних відносин, типів поведінки і способу життя [99, с. 7]» [149, с. 106]. На підставі сказаного можна дійти висновку, що правова ідеологія забезпечує парадигму регулювання правового буття, задає головні тренди для нормотворчого процесу, формує систему загальнодоступних, зрозумілих цінностей, що розгортаються у всіх сферах правової реальності. Правовий лібералізм дає можливість закласти уявлення про цінність особистості свободи, способи її реалізації та захисту у суспільних відносинах, межі втручання держави в особисте життя та приватну сферу загалом, розуміння того, яким має бути вільне суспільство.

«В. Хропанюк бачить правову ідеологію як теоретичну форму відображення суспільного життя, що дає змогу не лише наголосити на єдності правової теорії та фактів правової дійсності, а й важливості забезпечення єдності науки і практики, теоретичної й емпіричної свідомості суспільства, ідеї та інтересу, правової норми та соціального порядку [156, с. 204]» [149, с. 106]. Відмітимо, що необхідне уточнення щодо того, що правова ідеологія є теоретичною формою відображення суспільного життя. Правова ідеологія насамперед це питання ідеалів, розуміння того, яким має бути влаштоване та впорядковане суспільне життя, оскільки факти дійсності можуть і не відповідати

цінностям правової ідеології. Правовий лібералізм у різних сферах права задає параметри організації та оцінки правових процесів, у такий спосіб покладається зв'язок ідеального, теоретичного та практичного. Факти дійсності, що не відповідають заданим, закріпленим у нормах та правосвідомості цінностям ставляться поза правом.

Варто звернути увагу на структуру правової ідеології, підходи до неї. «Традиційно виділяють наступні структурні елементи правової ідеології: а) поняття і уявлення про право і правові явища суспільства; б) юридичні ідеї, категорії, спрямовані на розкриття сутності та законів розвитку правового життя; в) теорії і вчення, що характеризують правову систему в розвитку; г) погляди світоглядного порядку, де панують юридичні доктрини [105; 124; 138]» [87, с. 29]. Виходячи із наведених складових правової ідеології можна стверджувати, що правовий лібералізм повною мірою не пояснює загального праворозуміння, однак ліберальні ідеї щодо особливостей відносин особистості, суспільства, держави, обмеження її втручання дають розуміння щодо тенденцій розвитку правового життя, на основі принципу свободи як домінуючого. Правовий лібералізм також задає динаміку розвитку правової системи, її складових, в першу чергу системи права та правової психології. Принцип свободи у різних галузях права по-різному розгортається, а подекуди стає критерієм оцінки правової дійсності. Зрештою правовий лібералізм є поглядами світоглядного порядку, оскільки задають сучасні стандарти розвитку прав людини, суспільної поведінки, законотворчої діяльності та юридичної практики. Отже, правовий лібералізм як ідеологічна складова сучасних правових систем має наступну структуру: розуміння права як пізнаної свободи, що є основним принципом та законом розвитку суспільних відносин; ідеї особистої свободи, обмеженої держави, прав людини, рівності, які задають тенденції розвитку правової реальності; теорія примата особистої свободи над державою, що формують ідеологічну та ціннісну складову правової системи; ліберальні погляди на влаштування суспільно-політичного життя, де право відіграє ключову роль як універсальний регулятор суспільних відносин.

М. Недюха виділяє наступні рівні правової ідеології: «1) фундаментальний рівень правових цінностей, визначається пануючими філософськими вченням. Він встановлює первинні орієнтири розвитку правової системи; 2) концептуально-програмний рівень, на якому створюються «проекти» належного устрою правової системи в цілому; 3) професійно-юридичний рівень, представлений ідеями, цінностями, принципами та концепціями, які сформувались в результаті діяльності юристів; 4) повсякденний рівень виражений переконаннями, установками, оцінками правової системи з позиції масової свідомості [138, с. 300]» [87, с. 29]. Отже, на основі вказаних рівнів можна виділити рівні правового лібералізму як ідеологічної складової правової системи: 1. Аксиологічний рівень, що задає загальну систему цінностей на основі засадничого принципу свободи. 2. Рівень моделей правового розвитку, що полягає у нормативному закріпленні ліберальних ідеалів особистої свободи, обмеженої правової держави, рівності, прав людини. 3. Прикладний рівень, представлений результатом професійної, правозахисної діяльності правників, судовою практикою, у якій закріплюються особливості реалізації ліберальних правових стандартів у суспільних відносинах. 4. Ментально-побутовий рівень, що полягає у відображенні ліберальних ідей у загальній побутовій свідомості суспільства, що виражається у правових позиціях та реакціях суспільної думки.

Заслуговує на увагу позиція щодо науковості ідеології: «Правова ідеологія має декілька особливостей: по-перше, сукупність ідей і переконань, які є до певного рівня спотвореними або помилковими (ідеологія протиставляється науці; ідеологічний погляд, на відміну від наукового, не потребує доказування, оскільки не може бути доказаним). Відповідно, ідеологія у цьому контексті набуває характеру суб'єктивності, а наукове знання повинно бути об'єктивним» [87, с. 29; 124]. Варто зауважити, що така позиція не завжди відповідає дійсності та більше стосується політичної ідеології, однак правова ідеологія має справу з уявленнями про належний порядок, які відображаються у правосвідомості та нормах права. Відтак правова ідеологія не може бути спотвореною, суто

міфологічною, оскільки її предмет є цілком реальним. Інша справа, це цінності, які сповідує правова ідеологія, які можуть мати наслідком тоталітарні порядки. «Головне призначення самої ідеології, полягає у здійсненні регулятивно-управлінського, стабілізуючого впливу на життєдіяльність соціуму, його окремих сфер, поведінки людини. Вона впливає на волю і свідомість людей, але на відміну від права – регулятора суспільних відносин, правова ідеологія надає цей вплив різними способами: моральними, ціннісними, нормативними і навіть чуттєвими (правові установки, очікування, правові устремління і т.п.) [139, с. 28]» [87, с. 30]. Зауважимо, що право це не лише норми, а тому протиставляти правову ідеологію і право є не зовсім коректним, враховуючи, що це складник правової системи. Однак, варто погодитись, що сфера дії правової ідеології ширша ніж закон. Цінність правового лібералізму в тому, що його ідеї позитивно сприймаються у суспільстві, яке своєю чергою вимагає від держави їх дотримуватись і відображати в законі.

А. Луцький вказує на відношення правової ідеології та науки: «Правова ідеологія завжди так чи інакше пов'язана з політикою, політичними відносинами; наука ж не повинна прислужувати політиці, яка є відображенням поточного моменту розвитку суспільства і тому не позбавлена спекулятивних моментів. Правова ідеологія не обов'язково має науковий характер, вона може бути й антинауковою. Вона виступає як система хоча й абстрактно-теоретичних, але не обов'язково наукових, правових ідей» [122, с. 13]. Варто зазначити, що зв'язок правової ідеології та політики не обов'язково є негативним явищем, правова ідеологія часто є критерієм для оцінки політичних процесів. В сучасних умовах війни в Україні та відповідних обмежень, пов'язаних із запровадженням воєнного стану можна спостерігати реакцію правосвідомості на ті чи інші обмеження, що реалізує влада. Критерієм же такої реакції та оцінки слугує, зокрема, і правова ідеологія, ліберальні ідеї. Негативна реакція правосвідомості пов'язана передусім з обмеженнями принципу свободи. Правовий лібералізм навряд за своїм змістом може прислужувати політиці, оскільки від початку виступає за обмежене державне начало. Справді, правова ідеологія може бути й

ненауковою, однак, якщо мова йде про ідеологію, що сформована та перевірена часом, є загальноновизнаною, зокрема, правовий лібералізм, тоді ставити питання про ненауковість буде недоречно.

В. Віконський наголошує на впливі правової ідеології на процес правового регулювання: «Правова ідеологія та процес правового регулювання тісно взаємопов'язані. З одного боку, правова ідеологія закладає основу для правового регулювання у вигляді певної теорії чи моделі, що дозволяє визначити пріоритетні методи правового регулювання, зафіксувати його завдання, правові цінності та ідеали, що лежать в основі розвитку суспільних відносин» [67, с. 107]. Правовий лібералізм, що увібрав у себе найважливіші правові цінності сучасності є не просто моделлю для правового регулювання, а й критерієм для оцінки його відповідності сучасним стандартам. Особиста свобода, права людини, рівність, обмежена демократична держава є базисом для сприйняття того, яким має бути правове регулювання. Ці ідеї мають бути присутні тим чи іншим чином у будь-якому нормативному акті. «Ідеї-норми, або ідеологеми, підкоряють собі офіційне та неофіційне життя, є присутніми в політиці та науці, моралі та праві тощо. Вони являють собою жорсткі нормативні структури, які не допускають у свої внутрішньо смислові та ціннісні межі нічого з того, що могло б вплинути» [67, с. 107]. Ідеологеми правового лібералізму глибоко вкорінені у ментальності сучасного прогресивного суспільства, при чому вони розгортають свій зміст у всіх сферах, де мають місце впорядкувальні процеси. Це сфери політики, повсякденної поведінки людини (моралі), права. Вихід за межі цих ідеологем, їх порушення одразу ж знаходить свою реакцію з боку суспільної думки, інститутів громадянського суспільства. Обмеження особистої свободи під час воєнного стану допускається, однак така різка зміна у правовому житті завжди має негативну реакцію з боку правосвідомості, а тому необхідні чіткі критерії для таких обмежень та відповідне обґрунтування.

О. Панчук дає наступне визначення правової ідеології - «це структурована та втілена на теоретичному та практичному рівні науково обґрунтована система уявлень суспільства про правову дійсність, що завдяки формуванню правових

цінностей та цілей може впливати на правосвідомість людей та на розвиток соціального та державного життя» [149, с. 107]. Варто погодитись, що правова ідеологія це система уявлень про правову дійсність, хоч може бути й не завжди науково обґрунтована, втім це більше стосується ідеології як явища, а не правової ідеології, що вимагає більшої орієнтації на факти та впорядкувальні процеси. Варто зазначити, що правова ідеологія - це система поглядів на те, якою має бути правова дійсність, а не якою вона є, оскільки негативний погляд на правову дійсність може проявлятися як правовий нігілізм. «Правова ідеологія є науковою тоді, коли її ідеї, гіпотези і теорії, виражені в поняттях і категоріях юриспруденції, відповідають соціальному прогресу, надають практичну користь ефективному правовому регулюванню відповідно до ідеалів свободи, справедливості, законності та гуманізму» [155, с. 62; 149, с. 107]. Правова ідеологія, перше за все, є науковою тоді, коли вона претендує на об'єктивні знання про правову реальність, адже в категоріях права можуть бути виражені й ненаукові позиції, хоча поза всяким сумнівом це справді мають бути сучасні прогресивні позиції, що визнають переважною більшість суспільства.

Дещо спірним є твердження щодо моністичного характеру правової ідеології, «...оскільки її сутність обумовлюється нормою права, на відміну, скажімо, від політичної ідеології, яка завжди є плюралістичною, оскільки ґрунтується на певних інтересах - групових, корпоративних чи суспільних [138, с. 300]» [149, с. 108]. Варто наголосити, що правова ідеологія сучасності відстоює ідеї демократії, свободи, які за своїм змістом плюралістичні. Єдиної правової ідеології як певного вчення не існує, є парадигмальні погляди, позиції, що визнаються цивілізацією як засадничі, куди, зокрема, входить і правовий лібералізм, що сам по собі може містити позиції, що протилежні за змістом.

Важливим питанням для розкриття ідеологічної складової правового лібералізму є зв'язок двох частин правосвідомості – ідеології та психології. А. Ткачук зазначає: «Правова психологія являє собою систему почуттів, емоцій, настроїв і переживань, що виникають у людей з приводу правової дійсності. Відмінні риси правової психології полягають у її нестійкості, спонтанному

характері розвитку та емоційній насиченості....Це можуть бути почуття задоволення або незадоволення правосуддям, станом законності, реалізацією прав і обов'язків і т. д.» [177, с. 62]. Отже, правова психологія є більш ентропійною, індивідуальною та емоційною складовою правосвідомості. Разом з тим, для того, щоб виникали ті чи інші емоції щодо різних правових ситуацій необхідні критерії її оцінки, які дає саме правова ідеологія. Правовий лібералізм є доволі універсальною системою цінностей, що розкриваються як на науковому, нормативному, так і на індивідуальному рівні. Сприйняття саме ліберальних цінностей вільної особистості є найбільш доступним та прийнятним для правової психології. Емоція щодо правової ситуації виникає здебільшого тоді, коли відбувається зіставлення з ідеалом вільної особистості, прав людини, обмеженої держави й пов'язаними з цим інтересами. «Правова ідеологія існує як у системі позитивного права і правового регулювання, так і поза межами останнього, а саме на рівні доктринально-професійної та наукової правосвідомості» [141, с. 68].

Правова ідеологія не є моністичною, що підтверджується навіть приписами Конституції: «...ст. 15 Основного Закону стверджує, що „суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності. Жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов'язкова”. А це означає, що в Україні має бути значна кількість ідеологій, відповідно до національного політичного спектру – правих, центристських і лівих, що цілком відповідає вітчизняним конституційним приписам» [139, с. 87]. Термін правова ідеологія часто вживається в однині, що в свою чергу має узгоджуватись із проголошеним плюралізмом ідеологій. Річ у тім, що феномен правової ідеології в тому, що виділяються ключові правові змісти та цінності, що присутні та домінують у свідомості, науці, нормах та практиці. Таким чином правова ідеологія може бути одною, однак правові змісти, що до неї входять є численні. Така позиція підтверджується і правовим лібералізмом як складовою правової ідеології, що відповідає за принцип свободи, його першочерговість, фундаментальність і розгортання у правовій реальності.

Х. Маркович вказує, що «...основою правової ідеології як систематизованого знання є норма права» [129, с. 52]. Дане твердження є дещо спірним, оскільки норма права не є самодостатнім явищем, нормотворчий процес повинен мати ідеологічну складову, що спрямовує його. Правові знання формуються не лише через дослідження норм. Фундаментальні знання про праворозуміння виходять у предметі дослідження далеко за межі норм, це і відносини, емоції, психологія, онтологія тощо. «Правова ідеологія держави формується на загальнолюдських цінностях, демократії, повазі до прав і свобод людини» [129, с. 52]. Дійсно, правова ідеологія формується на цінностях лібералізму, у які входять вищевказані позиції. Однак варто вказати, що правова ідеологія не є суто державним явищем, а навпаки, насамперед стосується народного начала і формується через зв'язок наукових доктрин та правової психології, на що держава не має прямого впливу. Правовий лібералізм є одним із панівних факторів правової ідеології саме тому, що його цінності визнаються і є бажаним благом для суспільства, на що держава має реагувати у нормотворчій та правозахисній діяльності. «Сучасні демократичні ідеали, правовий розвиток цивілізації дають підстави вважати правову ідеологію структурним елементом державницької ідеології, яка виражає волю та інтереси громадян і суспільства загалом» [129, с. 53]. Такий погляд носить суто державницький позитивістський характер, правова ідеологія корелює із правом як окремим суспільним феноменом, що забезпечує у суспільстві споруджувальні процеси. Якщо підкорити правову ідеологію державній, тоді втрачається цінність таких явищ як правосвідомість, складовою якої є ідеологія і психологія. Правовий лібералізм є однією з базових правових цінностей, які має визнавати держава, в протилежному випадку виникає ризик відставання від цивілізаційного правового розвитку суспільства і зародження авторитарних форм правової реальності.

О. Ситник вказує на цінності та ідеали правової ідеології: «Право як і держава є невід'ємним компонентом суспільного розвитку, соціального перетворення, необхідним інструментом забезпечення законності, свободи й

справедливості, і у цьому своєму сенсі вони розвиваються та вдосконалюються за аналогічними, об'єктивно існуючими природними загальнолюдськими ідеалами й цінностями. Безпосереднє їх втілення відбувається завдяки відповідним функціям держави та механізму державного впливу на широке коло суспільних відносин, свідомість і поведінку людей за допомогою ідеологічного ціннісно-орієнтаційного правового чинника щодо дотримання принципів права, які ґрунтуються на ідеалах справедливості, свободи, рівності, відповідальності» [160, с. 10]. Отже, ідеали справедливості, свободи та рівності, які одночасно є і засадничими принципами, на основі яких розгортаються регулятивні змісти в праві. Разом з тим, зміст цих принципів включається до поняття правового лібералізму, який виводить принцип свободи в основу правопорядку і задає його вектор розвитку. Правовий лібералізм не просто відстоює ідеали свободи, а й задає конкретне їх розуміння у співіснуванні із державою та її впливом, який має бути максимально обмежений. Втім, сучасний лібералізм часто іменують соціальним, оскільки повна свобода економічних відносин може породжувати соціальну майнову нерівність, яка все ж допускає втручання держави в економіку задля забезпечення соціальної справедливості.

Цікаву позицію висловлює Т. Мартинюк щодо співвідношення правової ідеології та психології: «Аналізуючи питання взаємодії правової психології та ідеології, слід враховувати, що їх співвідношення різне в різних видах суспільної, індивідуальної та групової свідомості. Так, коли йдеться про професійну свідомість, як правило, домінує психологія суб'єкта правосвідомості; у випадку буденної правосвідомості може превалювати правова ідеологія, яка складалася в суспільстві роками» [130, с. 42]. Така позиція видається дещо дискусійною. Професійна правосвідомість все ж передбачає опору не на емоційній складовій сприйняття права, а на науковій, що вимагає наявності відповідних знань. Коли ж мова про буденну правосвідомість, то справді вона заснована на правових типових змістах, критеріях, цінностях, однак виражається вона через індивідуальні емоції, реакції на певні явища та процеси у сфері права. Правова психологія потребує критеріїв оцінки для тих чи

інших емоцій, що дає ідеологія, однак ці реакції не вирізняються здебільшого науковістю, а звичайним суспільним інтересом.

Т. Мартинюк наводить перелік ключових функцій правової ідеології: «Сьогодні можна спостерігати безсумнівний зв'язок правових цінностей, і відповідно правової ідеології, з демократизацією соціального життя в цілому. Зростає і значення функцій, які виконує правова ідеологія, зокрема інтегративної, завдяки якій відбувається об'єднання різних соціальних утворень для успішного існування і розвитку суспільства; аксіологічної функції, яка реалізується через формування і пропагування правових цінностей та ідеалів, покликаних виступати орієнтирами для суспільного розвитку; мобілізуючої функції, тобто певна ідеологічна переконаність спонукає людину на ті чи інші дії чи бездіяльність» [130, с. 41]. Дійсно, правова ідеологія не може обійти певних парадигмальних речей для розвитку сучасного суспільства, зокрема, принципів і механізмів демократичного устрою суспільства, без яких неможливо уявити сучасну цивілізацію. Саме тому правовий лібералізм відіграє особливу роль для ідеологічної складової правової системи, оскільки народовладдя неможливе без вільного суспільства, без обмеженої влади. Правовий лібералізм відіграє інтегративну функцію, реалізуючи принцип свободи у різних галузях права та сферах суспільного життя, об'єднуючи різні доктрини та принципи (правової держави, громадянського суспільства, права людини тощо). Аксіологічна функція реалізується через доступність змісту ліберальних ідей для суспільної свідомості, а відтак покладається критерій для законодавця – правова визначеність. Правовий лібералізм відстоює ключову цінність права як пізнаної свободи. Також варто зазначити, що мобілізуюча функція правового лібералізму полягає у тому, що суспільство через доступність змісту ліберальних ідей та їх прийняття здатне консолідовано реагувати на резонансні процеси у політико-правовій сфері, пов'язані із порушенням чи захистом індивідуальної свободи.

Є різні підходи до класифікації правових ідеологій, зокрема, найпоширенішим є поділ залежно від типу праворозуміння. В. Калітинський

зазначає: «Основою природно-правових ідеологій є гуманістичний правовий ідеал, що базується на правових принципах: гуманізму, верховенства права, людської гідності. Прикладом правової ідеології, що ґрунтується на концепції природно-правового розуміння, є ліберальна ідеологія.... До правової ідеології, яка виникла на основі інтегративної теорії та прагне здійснити синтез універсалізму й індивідуалізму, суспільства й особистості, права й моральності, права й політики і на цій основі подолати протиставлення природного та позитивного права, запропоновано віднести ліберальний комунітаризм» [104, с. 11-12]. Отже, правовий лібералізм розглядається як приклад природно-правової ідеології і не безпідставно, оскільки принцип свободи є базовим природним законом у природно-правових вченнях. Саме тому ліберальна доктрина стала панівною для розвинутого суспільства, оскільки принцип свободи, що розгортається в економіці, політиці, праві, соціології доводить свою прогресивність порівняно з етатичними, державницькими, авторитарними підходами. Ліберальна доктрина зазнавала змін та критики, однак саме на її основі виникали прогресивні підходи у праві. Навіть ідеології, що намагаються об'єднати різні підходи до влаштування правового життя пов'язують із лібералізмом, нехай навіть поміркованим. Це свідчить про те, що саме принцип свободи є тим засадничим принципом, від якого варто відштовхуватись для впорядкування суспільних відносин. Правовий лібералізм у сучасному розумінні є доволі гнучкою ідеологією, порівняно із класичними його трактуваннями, що здатна пристосовуватись до різних викликів та загроз.

Правовий лібералізм як ідеологія має початки у теорії природного права, на що вказує О. Толкачов: «Залежність виникнення та розвитку ліберальних ідей від ступеня розвитку суспільства, встановлюється первинність природно-правових ідей у системі ліберальної доктрини, виникає підтвердження «пластичності» ліберальної доктрини та її можливості до адаптації й зближення з соціалістичними або націоналістичними ідеологіями. Водночас негативні явища в економічній сфері доповнювалися тим, що категорія «свобода» набула антисоціального значення індивідуалізації» [179, с. 21]. Саме доктрина

природного права вперше закріпила непорушні невід'ємні природні закони та властивості людини, в тому числі свободу. Згідно з ліберальними правовими ідеями свобода є первинним правовим принципом, що розгортається у всіх сферах життя, обмежує втручання держави у приватне життя особи. Зважаючи на універсальність принципу свободи та його фундаментальність для права, виникає здатність правового лібералізму до адаптації та узгодження із різними ідеологіями, зокрема, соціальний лібералізм, неолібералізм увібрали частково ідеї соціалізму у частині подолання соціальної майнової нерівності. Еволюція класичного лібералізму стала відповіддю на виклики та критику крайніх індивідуалістичних тенденцій.

О. Мошенський вказує на основні змістовні ідеї, що охоплює правовий лібералізм як правова ідеологія: «Лібералізм має свою систему цінностей, до основних з яких можна віднести: особисту свободу, індивідуалізм і індивідуальні права, вільний ринок і приватну власність, ліберальну демократію. Лібералізм проголошує історичну необхідність утвердження всебічної і якнайширшої свободи в сфері особистого життя (свобода самореалізації, самовираження), в сфері економічного життя (свобода підприємництва, торгівлі, володіння і розпорядження власністю), в сфері політичного життя (свободу обирати і бути обраним, свободу від незаконного примусу, верховенство закону і розподіл влад). Проголошуючи всебічну свободу, лібералізм надає їй часто негативного змісту, трактуючи, як «свободу від», свободу від будь-якого примусу» [134, с. 49]. Варто погодитись, що ліберальна ідеологія стала трактуватись дуже широко, настільки, що практично всі цивілізаційні правові цінності мають до неї стосунок, все, що так чи інакше закладає принцип свободи, незалежності вважається лібералізмом. Правовий лібералізм багаторівневий: особистий рівень заснований на індивідуальній свободі та обмеженого втручання держави в особисте життя та самовираження; економічний вимір заснований на приватній власності; політичний вимір на принципах демократії. Отже, є всі підстави стверджувати, що правовий лібералізм є синкретичною, конвергентною правовою ідеологією, що заснована

на принципі свободи, але при цьому здатна до об'єднання правових ідей, якщо вони стають визначальним і правовими цінностями. Принцип свободи для класичного лібералізму - це перш за все незалежність, тобто негативна свобода від чогось чи когось, що часто піддається критиці й змушує деякі положення змінювати.

О. Панкевич відзначає позицію лібералізму як певної супертеорії: «Лібералізм за тривалий період свого існування та «переможної ходи» перетворився на «супертеорію», «мегадискурс», «мета ідеологію». «Метаідеологічність лібералізму полягає в тому, що він...утворює світоглядне підґрунтя для різноманітних форм і стилів мислення, плідно впливає на філософію та її проблематику, на сам спосіб постановки й вирішення різноманітних «вічних» питань. <...> Лібералізм – осердя емансипаторської метаідеології розвитку, яка ... складає основу головних ідеологічних течій до сьогодні (зокрема, лібералізму в його сучасному розумінні, консерватизму, лібертаризму, соціалізму, анархізму, фемінізму, націоналізму тощо)», – наголошує В. П. Заблоцький [95, с. 10]» [130, с. 451]. Правовий лібералізм за останні десятиліття став особливою ідеологією, окремим світоглядом, саме ці ідеї наразі сприймаються як вихідний критерій прогресивності правової системи. Попри те, що правовий лібералізм піддається подекуди справедливій критиці, однак варто визнати, що це найбільш компромісна теорія, що здатна бути парадигмою, тобто прийматись і визнаватись переважною більшість науковців, практиків, суспільства. Недоліки інших ідеологічних течій здебільшого виявляються саме у порівнянні із ліберальними правовими цінностями.

М. Чорний дає ідеологічний зміст правового лібералізму як фундаментальної установки правової свідомості: «Аналіз лібералізму як суспільно-правового феномену надає можливість розкриття системи позбавлення людини від обмежуючого утиску з боку інших осіб і соціальних структур. Проведення дослідження ідей лібералізму відкриває знання принципів соціальних перетворень без застосування шокових, дестабілізуючих,

стрибкоподібних прийомів. За своєю суттю знайомство з системою принципів лібералізму в суспільно-правовій сфері робить доступним розуміння еволюційних зрушень у розвитку суспільства» [187, с. 205]. Саме ліберальна ідеологія розкриває сучасне розуміння того, якими мають бути влаштовані відносини людини, народу та держави. Правовий лібералізм повністю викоренив із прогресивного наукового дискурсу ідеї конструктивної сильної статичної держави, яку має захищати людина, а остання своєю чергою делегувати їй частину свободи. Система цінностей правового лібералізму роблять можливим еволюційний шлях суспільного розвитку, на противагу тоталітарним доктринам, що сповідують революційні перетворення, що здебільшого заводять цілі народи у глибу кризи.

С. Сунегін доходить важливого висновку щодо ідеологічної основи сталого розвитку сучасного права: «Якщо звернутися до цінностей сучасного демократичного суспільства, то можна пересвідчитися, що основу його всебічного розвитку складає ідеологічна парадигма лібералізму, вихідною засадою якої є цінність людини, її природних та невід'ємних прав і свобод. Лібералізм для сучасного права - це, свого роду, загальна керівна лінія, лейтмотив для внутрішньої організації всієї його системи, виражених, серед іншого, у формі конституційних та законодавчих положень, спрямованих на вирішення певних правових питань або проблем» [172, с. 38]. Важливим положенням у вказаній цитаті є парадигмальний характер ліберальної ідеології, що означає те, що вона визнається і приймається у тій чи іншій ступені переважною більшістю суспільства, професійного та академічного середовища, її цінності складають основу правового мислення та критеріїв оцінки правової дійсності. Саме правовий лібералізм оформив належним чином принцип негативної та позитивної свободи, зробив його доступним для розуміння та розкрив його практичний зміст. Ліберальна свобода це не просто протилежність рабству, природна властивість, а основа порядку у всіх сферах життєдіяльності. Саме завдяки правовому лібералізму держава стала обмеженою і найвищою цінністю стала не її захист, а вільна особистість.

«В умовах лібералізму закономірно посилюється роль та значення саме правової ідеології, яка виступає, скоріше, необхідним інструментом концептуального оформлення його основних ідей, а не самодостатньою ідеологічною системою. Посилення ролі правової ідеології в умовах лібералізму обумовлюється самим розвитком дискурсу індивідуальної свободи та відповідальності, який превалює над дискурсом суспільного порядку та соціальної справедливості, а також конвенційною природою права як особливого соціального регулятора, норми якого є результатом досягнення визначеного компромісу та згоди» [172, с. 48]. Варто погодитись, що ментальна складова правової реальності – правосвідомість може відігравати значну роль для правової системи, коли у суспільстві домінують стійкі правові ідеї, які є не просто відомими деклараціями, а бажаним правопорядком. Ідеї незалежної особистості, прав людини, обмеженої держави, рівних можливостей, демократичного устрою є основою суспільної оцінки політико-правової реальності, її критерієм, а відтак держава змушена рахуватись із правовою ідеологією, заснованою на ліберальних цінностях. Дискурс про соціальну справедливість, традиційні цінності є також важливим для функціонування соціуму, однак такі положення не можуть бути прийняті абсолютно, оскільки можуть тяжіти до тоталітарних процесів у суспільстві. Соціальна справедливість без принципу свободи стає урівнянням, традиціоналізм без свободи може стати авторитаризмом та фундаменталізмом.

С. Сунегін вказує на проблемні аспекти правового лібералізму, що виражаються у атомізації суспільства: «Будь-яке суспільство в умовах всеохоплюючого панування ліберальної правової ідеології поступово атомізується та перетворюється на просту множину індивідів, втрачаючи тим самим свій просторовий характер, виражений у єдності або хоча б спільності буття...Отже, поступової руйнації зазнають фактично майже всі форми соціального цілого, що є наслідком підміни традиційних моральних засад функціонування та розвитку людини і суспільства, які забезпечують їх міцне та довготривале скріплення, утилітарною та прагматичною логікою крайнього

індивідуалізму» [172, с. 48]. Варто визнати, що лібералізм справді тяжіє до індивідуалізму, адже свобода, перш за все, це індивідуальна властивість, а тому всі ідеологічні конструкції, що засновані на колективному, народному началі стоять до певної міри в опозиції ліберальній парадигмі, яка має до них пристосовуватись. Традиціоналізм та лібералізм багато в чому є протилежностями, адже традиційні цінності не передбачають такого ступеня самовираження, як того вимагає ліберальна теорія. З іншого боку, традиційні цінності у їх класичному змісті не завжди відповідають прогресивності суспільства. Цінність правового лібералізму в тому, що це ідеологічний, теоретичний простір, у якому можуть розміститись різні погляди, однак з обов'язковим врахуванням сучасного розуміння принципу свободи, втім варто визнати, що таке розміщення не завжди відбувається. Правовий лібералізм це світоглядна позиція на те, що саме має бути ключовим у розвитку особи, суспільства, держави. Історія знає різні відповіді на це питання, і той факт, що саме принцип свободи очолив цивілізаційний розвиток все ж доводить, що правовий лібералізм є найбільш бажана та універсальна ідеологія. Правова ідеологія, хоч це і сфера ментальної складової права, не має відповідати на питання про протистояння матеріального та духовного начал, а про те, яким має бути правопорядок у суспільстві, де можуть бути розміщені різні народні та індивідуальні начала, в тому числі й духовні.

Висновки

1. Ліберальна правова ідеологія – це система концептуалізованих ідей та поглядів щодо належної організації правової реальності, на основі принципів вільної особистості та суспільства, рівності, демократичного устрою, обмеженої держави. Ліберальна ідеологія має парадигмальний характер, тобто вона визнається і приймається у тій чи іншій ступені переважною більшістю суспільства, професійного та академічного середовища, її цінності складають основу правового мислення та критеріїв оцінки правової дійсності.

2. Правовий лібералізм як ідеологічна складова сучасних правових систем має наступну структуру:

- розуміння права як пізнаної свободи, що є основним принципом та законом розвитку суспільних відносин;
- ідеї особистої свободи, обмеженої держави, прав людини, рівності, які задають тенденції розвитку правової реальності;
- теорія примата особистої свободи над державою, що формують ідеологічну та ціннісну складову правової системи;
- ліберальні погляди на влаштування суспільно-політичного життя, де право відіграє ключову роль як універсальний регулятор суспільних відносин.

3. Правовий лібералізм як ідеологічна складова правової системи має наступні рівні: 1. Аксіологічний рівень, що задає загальну систему цінностей на основі засадничого принципу свободи. 2. Рівень моделей правового розвитку, що полягає у нормативному закріпленні ліберальних ідеалів особистої свободи, обмеженої правової держави, рівності, прав людини. 3. Прикладний рівень, представлений результатом професійної, правозахисної діяльності правників, судовою практикою, у якій закріплюються особливості реалізації ліберальних правових стандартів у суспільних відносинах. 4. Ментально-побутовий рівень, що полягає у відображенні ліберальних ідей у загальній побутовій свідомості суспільства, що виражається у правових позиціях та реакціях суспільної думки.

4. Можна виділити наступні основні функції правового лібералізму для правової системи:

- інтегративна, що полягає у реалізації принципу свободи у різних галузях права та сферах суспільного життя, об'єднанні різних доктрин та принципів (правової держави, громадянського суспільства, права людини тощо);
- аксіологічна функція реалізується через доступність змісту ліберальних ідей для суспільної свідомості, а відтак покладається критерій для законодавця – правова визначеність. Правовий лібералізм відстоює ключову цінність права як пізнаної свободи;

- мобілізуюча функція правового лібералізму полягає у тому, що суспільство через доступність змісту ліберальних ідей та їх прийняття здатне консолідовано реагувати на резонансні процеси у політико-правовій сфері, пов'язані із порушенням чи захистом індивідуальної свободи.

Висновки до першого розділу

1. Дослідження становлення та розвитку ліберальної доктрини у класичних державно-правових ученнях дозволяє дійти наступних висновків.

Джон Локк визначив свободу людини в суспільстві як підпорядкування розумним, належно прийнятим актам законодавчої влади, заснованої на суспільній згоді й незалежно від будь-якої приватної волі. Прогрес лібералізму Ш. Монтеск'є вбачає у розриві між абсолютною монархією, максимальна цінність якої в захисті підданих від посягань, тоді як представницька республіка орієнтована на власне джерело влади – народ, який на протигагу монархії, не відчужений від суверена.

Дж. Мілль запропонував концепцію, згідно з якою ліберальний уряд не має забороняти та втручатись у будь-які дії чи бездіяльність особи, якщо вони не завдають шкоди благополуччю чи гідності інших. Ліберальний підхід А. Токвіля вимагає конкретних політико-правових реформ, впровадження політико-правових інститутів, включаючи децентралізацію, поділ влади та відокремлення церкви від держави, загальні вибори. Для Б. Константа саме особиста незалежність є першочерговою потребою людини. Констан виступає під гаслом «свобода та незалежність понад усе», і навіть понад державу. Така концепція неухильно на практиці призводить до розвитку буржуазних елітарних відносин: зміни однієї класової боротьби іншою.

Дж. Ролз висунув два основні принципи справедливості як чесності. Перший принцип: кожна особа може однаково непорушно претендувати на цілком адекватну систему рівних основних свобод. Другий принцип: соціальна

та економічна нерівність має відповідати двом умовам: бути прикріпленою до посад, однаково відкритих для всіх за умов справедливої рівності можливостей; має приносити найбільшу користь найменш забезпеченим членам суспільства (принцип різниці).

Л.Т. Гобхаус вказував, що першою умовою вільного державного правління є його здійснення не за довільним рішенням правителя, а за прийнятими розумними нормами закону, яким підкоряється сам правитель. Ф. Гаєк використав подібні терміни у формулюванні конституції свободи, наголошуючи, що концепція свободи за принципом законності базується на твердженні, що коли ми підкоряємося законам у контексті загальних абстрактних правил, встановлених незалежно від їхнього застосування стосовно нас, то ми не підпорядковуємося волі іншої людини, а, отже, є вільними.

Л. Мізес наголошував, що програма лібералізму має розумітись як власність, тобто приватна власність на засоби виробництва. Всі інші позиції лібералізму випливають із цієї фундаментальної вимоги.

Для правового лібералізму вкрай важливим є наявність у законодавстві принципу та методу диспозитивності, що реалізується у цивільному праві й дає можливість розгорнути свободу поведінки особи у суспільних відносинах. У ліберальному суспільстві конституційно-адміністративне політичне законодавство має бути збалансованим із цивільним, оскільки домінування публічного права над приватним призводить до більшої політичної свободи влади за рахунок свободи громадян.

Базовим видом свободи для класичної ліберальної ідеології є саме негативна свобода, як заборона втручання у життя, що розуміється у двох видах: від держави та від особи. Не будь-який законодавчий припис є ліберальним, це має бути універсальна норма, що мінімізує втручання держави у життя людини, а також нівелює можливість наявності іншої приватної волі, якій має підкорятись особа.

Класичний лібералізм спирається на сприйняття людей як автономних, раціональних індивідів, відданих максимізації своїх інтересів. Це бачення

критикують як політичну теорію власницького індивідуалізму. Класичні представники лібералізму вважають, що забезпечивши людині повну свободу та незалежність, абсолютну приватну власність – благополуччя прийде саме собою. Однак, життєвий досвід показав, що цей підхід вкотре породжує нову класову майнову нерівність та боротьбу за соціальне обличчя цієї ідеології.

Класичний лібералізм за вихідними ідеями його походження можна класифікувати на:

- нормативний (заснований на принципі законності Дж. Локка);
- утилітарний (принцип корисності Дж. Бентама);
- індивідуалістичний (незалежність особи від держави Дж. Мілля);
- економічний (в основу покладено принцип приватної власності А. Сміта та Л. Мізеса);
- інституційний (реалізація принципу свободи через впровадження та розвиток політико-правових інститутів децентралізації, виборів, поділу влад А. Токвіля та Ш. Монтеск'є).

2. Український лібералізм має міцні вітчизняні наукові витоки. Ліберальні ідеї є характерними для української правової традиції: свобода як головна цінність, права людини, обмежена держава наряду з ідеями національної ідентичності та боротьби за право на самовизначення складають політико-правову теоретичну основу української нації.

Вітчизняні ліберальні ідеї в 40-х рр. XIX ст. серед представників Кирило-Мефодіївського товариства були перш за все засновані на принципі рівності, що є одним із фундаментальних для правового лібералізму. Відтак початок ліберального шляху для вітчизняної правової системи має братись з ідей рівності всіх, рівної свободи для всіх.

Доволі складним є питання поєднання ліберальних та національних ідей у поглядах народовців, оскільки концептуально лібералізм є індивідуалістичний, атомарний, а націоналізм народницький, колективістський. Однак, ліберальні ідеї можливі лише у вільному суспільстві, на чому стояли тогочасні національні позиції (звільнення народів). Відтак український ліберальний шлях неможливий

без національних ідей, оскільки одночасно йшла боротьба за ідентичність, незалежність.

Для М. Драгоманова ідея обмеженої держави є одним із засадничих принципів правового лібералізму, оскільки він відстоює перш за все саме негативну свободу від зовнішнього втручання держави в приватне життя та економіку.

Ключова ліберальна ідея про вільну, незалежну особистість як основу політико-правового режиму простежується майже у всіх програмах партій та рухів початку ХХ ст.. Виборче право для духу українських законів, українського суспільства загалом було завжди було наріжним каменем, оскільки колективістські, народницькі традиції виборних органів влади зберігали свій вплив.

У поглядах В. Вернадського можна простежити народницькі, і, що більш важливо індивідуалістичні погляди, що вкладають основу правового лібералізму. Первісною цінністю ліберальної доктрини є те, що через відстоювання примату особистої свободи невід'ємним має бути положення щодо суттєвого обмеження державного начала. Таким чином покладається гуманістична позиція у відносинах особи та держави, людиноцентризм як джерело влади.

Ліберально-правові погляди Б. Кістяківського засновані на природно-правовому підході, оскільки потребує таких начал та змістів, які б виводили основні правові ідеї з-під державного впливу. Як відомо, саме природне право обґрунтовує фундаментальні права та принципи як такі, що властиві людині виходячи з її сутності та природи. Свобода та незалежність особи не є дарованої державою, а характерна для людини виходячи із належною їй свободі волі, вибору поведінки.

Аналіз особливостей розвитку правового лібералізму у вітчизняній правовій традиції дає підстави стверджувати, що для утвердження цих ідей у правовій реальності необхідно розгортання та прийняття його положень у правосвідомості на рівні інтелігенції. Далі виникає потреба в інституалізації цих

ідей у вигляді створення організацій, що об'єднують прибічників ліберальних поглядів. Це дає передумови для поширення ліберальних ідей на більш глобальному рівні, що своєю чергою, дає можливість оформитись правовому лібералізму саме як ідеології, тобто таких поглядів на влаштування правової реальності, що є бажаними для переважної більшості населення. Завершує оформлення правового лібералізму як ідеології проникнення його у державницькі позиції, політичні програми, проєкти законів, перехід від теоретично-ментального рівня до нормативно-прикладного. Отже, є всі підстави стверджувати, що правовий лібералізм в Україні представлений не суто окремими поглядами філософів, громадських діячів, а й утвердився як домінуюча правова ідеологія для суспільства, що має наслідком сучасне розуміння того як маж бути влаштована правова реальність в Україні.

3. Дослідження поняття та змісту лібералізму та правового лібералізму дозволило зробити наступні формулювання. Лібералізм – це еволюційна суспільно-політична ідеологія, яка обґрунтовує необхідність постійних соціальних трансформацій задля розвитку індивіда, суспільства і держави, основу якої складають ідеї індивідуалізму, свободи особистості, рівності, толерантності, суспільної згоди та конституціоналізму.

Правовий лібералізм – політико-правова теорія, різновид лібералізму, що концептуально об'єднує ідеї: свободи (у негативному і позитивному аспектах; як принцип права), рівності (формальна рівність; рівність можливостей з подоланням дискримінації й соціальної нерівності через право), прав людини як морального стандарту сучасного суспільства із належним їм правовим забезпеченням, демократії (включаючи свободу, рівність можливостей, народовладдя, індивідуальну автономію, конституціоналізм, громадську асоціацію), верховенства права (як універсального правового принципу із реальним пануванням права над політичною владою) у поєднанні з принципами правової держави.

4. Ліберальна правова ідеологія – це система концептуалізованих ідей та поглядів щодо належної організації правової реальності, на основі принципів

вільної особистості та суспільства, рівності, демократичного устрою, обмеженої держави. Ліберальна ідеологія має парадигмальний характер, оскільки вона визнається і приймається так чи інакше мірі переважною більшістю суспільства, професійного та академічного середовища, її цінності складають основу правового мислення та критеріїв оцінки правової дійсності.

Правовий лібералізм як ідеологічна складова сучасних правових систем має наступні змістовні складники:

- розуміння права як пізнаної свободи, що є основним принципом та законом розвитку суспільних відносин;
- ідеї особистої свободи, обмеженої держави, прав людини, рівності, які задають тенденції розвитку правової реальності;
- теорія примата особистої свободи над державою, що формують ідеологічну та ціннісну складову правової системи;
- ліберальні погляди на влаштування суспільно-політичного життя, де право відіграє ключову роль як універсальний регулятор суспільних відносин.

Правовий лібералізм як ідеологічна складова правової системи має наступні рівні: 1. Аксиологічний рівень, що задає загальну систему цінностей на основі засадничого принципу свободи. 2. Рівень моделей правового розвитку, що полягає у нормативному закріпленні ліберальних ідеалів особистої свободи, обмеженої правової держави, рівності, прав людини. 3. Прикладний рівень, представлений результатом професійної, правозахисної діяльності правників, судовою практикою, у якій закріплюються особливості реалізації ліберальних правових стандартів у суспільних відносинах. 4. Ментально-побутовий рівень, що полягає у відображенні ліберальних ідей у загальній побутовій свідомості суспільства, що виражається у правових позиціях та реакціях суспільної думки.

Виділено основні функції правового лібералізму для правової системи:

- інтегративна, що полягає у реалізації принципу свободи у різних галузях права та сферах суспільного життя, об'єднанні різних доктрин та принципів (правової держави, громадянського суспільства, права людини тощо);

- аксіологічна функція реалізується через доступність змісту ліберальних ідей для суспільної свідомості, а відтак покладається критерій для законодавця – правова визначеність. Правовий лібералізм відстоює ключову цінність права як пізнаної свободи;

- мобілізуюча функція правового лібералізму полягає у тому, що суспільство через доступність змісту ліберальних ідей та їх прийняття здатне консолідовано реагувати на резонансні процеси у політико-правовій сфері, пов'язані із порушенням чи захистом індивідуальної свободи.

РОЗДІЛ 2. ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ТА ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВОВОГО ЛІБЕРАЛІЗМУ У ПРАВОВІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНИ

2.1. Класифікаційна характеристика ліберально-правових ідей

Як уже відмічалось, правовий лібералізм є доволі гнучкою ідеологією, що попри незмінні загальні принципи здатна до адаптації під конкретні політико-правові та соціальні умови, що склались. Відтак мають місце різні види, типи, форми ліберально-правових ідей. У цьому підрозділі буде проаналізовано основні види, напрямки розвитку сучасної ліберально-правової теорії, що дасть змогу більш повно здійснити загальнотеоретичну характеристику цього правового явища.

Перш за все варто зазначити, що первісним витокom правового лібералізму є класичний лібералізм, з критики чи апологетики якого походять й інші види. Свої джерела класичний лібералізм має із дискурсу про особливості відносин людини та влади, суспільства та держави на основі принципу свободи. Такі позиції походять як із класичного правового вчення про цивільне правління Дж. Локка, так і протестантських християнських позицій Ж. Кальвіна: «Узагальнюючи систему аргументів Ж. Кальвіна і Дж. Локка, можна констатувати, що демократична модель цивільного правління базується на біблійних принципах покори владі. Найбільш прийнятною формою громадянського правління є народовладдя, яке слід обмежувати як від тиранії, так і від всевладдя натовпу. При цьому компетенцією держави є турбота про суспільне благо, тоді як сфера думок і переконань оголошується вільною від його впливу. Серед фундаментальних підвалин демократії можна виділити ідею свободи совісті як свободу мати й відкрито висловлювати власні переконання, насамперед у сфері релігії» [169, с. 55]. Отже, з одного боку маємо принцип покори владі, однак не будь-якій, а саме народній, яка є обмеженою, на

протипагу тиранії, що диктує власну волю безвідносно до суспільної думки. Однією із базових свобод та правових досягнень того часу є свобода совісті, що закладає принцип вільного розвитку особистості. Отже, класичний лібералізм має як світські, так і релігійні витоки залежності влади від особи та суспільства [85, с. 59].

Важливим для класичного лібералізму було обґрунтування особистого походження, місця та ролі свободи у бутті людини: «Божественне походження права на свободу зустрічаємо і значно пізніше, у преамбулі Декларації незалежності США 1776 року [6]. Водночас розвивався світський підхід до походження людини, у зв'язку з чим почали домінувати абстрактні ідеї походження свободи від самої природи людини. Ці два ліберальні підходи сходилися у визнанні того, що свобода має вище походження, а не надається державою, королем або якимось іншим соціальним суб'єктом» [178, с. 25; 50]. Отже, вкрай важливим є утвердження розуміння того, що свобода є чимось «священним» ужитті людини, а значить – невід'ємним. Свобода із класового привілею стає засадничим принципом права незалежно від релігійної чи світської світоглядної позиції. Природне право вивело свободу в ранг головної правової цінності, яка не може бути скасована жодною силою, а навпаки, з якою обов'язково потрібно рахуватись будь-якій владі. Отже, класичний лібералізм завдяки теорії природного права закладає ідею свободи не просто як бажане благо, а як загальний принцип права, який незалежний від світської чи релігійної влади, що дозволило покласти сучасний ліберально-правовий поступ у розвитку правової реальності.

Головна цінність та досягнення правового лібералізму водночас, на думку О. Толкачова, є його ж головною проблемою: «Класичний та неокласичний лібералізм, йдучи шляхом абсолютизації свободи індивіда, на практиці призводили до дискримінації свободи інших людей. Інші люди виявлялися вторинними, невільними, що принципово не відповідає ліберальній соціальній системі» [178, с. 28]. Абсолютизація будь-якого правового принципу завжди має побічні ефекти. Рівність може перетворитись на урівняння, свобода на свавілля.

Абсолютна свобода та незалежність від держави формує нові критерії нерівності – майнові. Економічна свобода не тотожна соціальній та культурній свободі. Відтак цінність класичного лібералізму полягає у закладанні парадигми розвитку сучасного суспільства, однак саме ідеалістичної її складової.

Розмежовує за правовим критерієм класичний та сучасний лібералізм Г. Корнієнко: «Класичний лібералізм акцентував увагу на проблематиці політичних та економічних свобод, природних правах індивіда, суспільному договорі. Права людини в класичному лібералізмі описуються як відносини між людиною й державою, тобто основним є забезпечення захищеності окремого індивіда від небажаних, негативних дій щодо нього з боку держави. Тут права людини припускають відсутність певних небажаних дій щодо окремого індивіда, а саме: примусу, втручань, посягань» [110, с. 18]. Ключове питання класичного лібералізму – це питання держави й засудження її поліцейського характеру. Класичний лібералізм розглядає державу апріорі як апарат примусу, обмеження свободи, на що були свої підстави. У той час домінувала доктрина сильної держави, яка має захищати власні кордони, в тому числі ціною свободи населення. Однак теорія природного права ці тенденції змінила, заклала самоочевидні істини, з якими важко було не рахуватись, серед яких базовою, невід’ємною стала свобода особистості, її незалежність. «У сучасному лібералізмі відбувається переосмислення ставлення до прав людини. Тепер основне завдання права людини – не лише захистити життя окремої людини, а й забезпечити гідний рівень життя. Якщо класичний лібералізм під час реалізації негативних прав людини державі відводить роль пасивного спостерігача, то в сучасному лібералізмі для забезпечення вже позитивних прав людини державі неможливо залишатися пасивною» [110, с. 19]. Отже, правовий лібералізм можна класифікувати на: державницький (коли принцип свободи в першу чергу стосується відносин особи та держави, її незалежності від неї, обмеженого втручання держави у приватне життя громадян); суспільний (коли принцип свободи потребує узгодження з іншими засадничими принципами права, в першу чергу рівності, справедливості та гуманізму, що вимагає вирішення

проблеми соціальних класових розшарувань); особистісний (коли принцип свободи закладає сферу приватності, можливостей особистісного розвитку, толерантності) [85, с. 60].

Необхідність розв'язання проблеми абсолютної свободи та соціальної нерівності спонукало до виникнення неоліберальних правових поглядів, де свобода має бути справедливо розподілена між всіма учасниками суспільних відносин: «Неоліберальна соціальна система є вільною, оскільки загальний рівень свободи в соціальній системі є найвищим, а рівень ентропії прагне свого максимуму. Водночас зберігається гармонійна організованість соціальної системи. Це досягається лише тоді, коли не один суб'єкт має необмежену свободу, а всім індивідам забезпечується стан свободи в максимально можливій рівній мірі. Тобто в доктрині неолібералізму відбувається соціалізація свободи. Індивіди взаємодіють між собою, реалізуються їхні свободи – свобода кожного. При взаємодії двох осіб відносини будуються на добровільних засадах, з реалізацією обох свобод, з урахуванням волі обох індивідів. Криза класичного лібералізму полягає в тому, що свобода одних зробила фікцією свободу інших, а неолібералізм як системна ідеологія примирив та узгодив свободу і рівність, де рівність – у свободі» [178, с. 29]. Варто зазначити, що у доктрині неолібералізму відбувається не лише соціалізація свободи, вона стає справедливою, з одного боку кожен може рівною мірою нею скористатись для власних потреб, а з іншого, ніхто не страждає від надмірної свободи інших. Правовий неолібералізм полягає у реалізації принципу «розподільчої свободи» у системі прав людини, оскільки суб'єктивному праву завжди кореспондує обов'язок його не порушувати або реалізувати. Абсолютна свобода допомогла змінити правову реальність із державницьких моделей до народницьких, без чого неоліберальні погляди були б неможливі, оскільки соціальна сфера може бути реалізована і в тоталітарних суспільствах.

«Сутність неолібералізму, представниками якого були Дж. С. Мілль, Т. Грин, Д. Хобсон, Л. Хобхауз, Д. Деві та інші, полягала у визнанні соціальності людини як істоти та можливості її розвитку через суспільний прогрес. Тому була

очевидною необхідність утвердження принципу співпраці, замість класичного ліберального принципу конкуренції вільних особистостей. Співпраця забезпечувала розвиток суспільства як середовища, що відкривало нові форми самореалізації для кожного» [178, с. 34]. Отже, лібералізм конкуренції та лібералізм співпраці. Варто зазначити, що в економічній сфері засадничими є обидва принципи, а тому навряд один принцип змінив інший. У цьому випадку швидше відбулось доповнення, заповнення прогалин наявної ідеології. Особливо це помітно у правовій сфері, у межах якої реалізують різні види прав людини: особисті, економічні, соціальні, культурні. Скасування конкуренції призводить до соціалізму, що є протилежністю лібералізму. Таким чином правовий лібералізм залежно від сфери його реалізації може бути поділений на лібералізм: економічної конкуренції та соціальної рівності та справедливості. У сфері підприємницької діяльності принципи конкуренції є більш актуальними, тоді як у трудовій сфері необхідне поєднання як конкуренції, так і соціальної справедливості [85, с. 60].

Соціалізація класичного лібералізму інколи корелюється із британським новим лібералізмом. Так, О. Єремєєв вказує: «Підсумовуючи, важливо відзначити, що британський «новий лібералізм», представниками якого були Дж. С. Міль та Л. Т. Гобгауз, попри прихильність до посилення втручання держави в соціально-економічну сферу, не заперечив основних засад ліберальної теорії. У Британії соціально-ліберальна думка зверталася насамперед до проблеми належного представництва різноманітних поглядів та інтересів (Дж. С. Міль) і до питань налагодження гармонійних відносин між суспільними верствами й соціальної відповідальності власників (Л. Т. Гобгауз)» [92, с. 190]. Отже, з правового погляду такий лібералізм можна класифікувати як правовий лібералізм рівності, який відстоює принципову боротьбу із класовою нерівністю та врахування інтересів всіх верств населення. Одна із проблем класичного лібералізму полягає у тому, що вирішивши проблему наявності суспільних класів за походженням, він породив класову нерівність та

боротьбу за статками. Незалежність від держави ніяк не передбачала боротьбу із бідністю, що породило демократію без гуманного «обличчя» [85, с. 60].

В. Денисенко відмічає кореляцію між ліберальними ідеями та принципом свободи у поглядах Дж. Роулза: «Інший видатний теоретик ліберальної справедливості Дж. Роулз зосереджує увагу, як він сам зазначає, на дослідженні структури суспільства, виводячи принцип справедливості з принципу розподілу благ. Усякий справедливий суспільний устрій тут ґрунтується на двох принципах. Перший з них гласить: «Кожна особа має рівне право на цілковито адекватний план основних свобод, який є сумісним із подібною схемою свобод для всіх». Натомість другий зазначає: що «Соціальні й економічні нерівності мають задовольняти дві умови. Умова перша: вони повинні бути закріплені за посадами й постами, відкритими для всіх умов справедливої рівності можливостей. Умова друга: вони мають приносити щонайбільшу користь менш привілейованим членам суспільства» [80, с. 18]. Отже, маємо яскравий приклад розподільчого лібералізму, заснованому на принципі свободи. Згідно з таким підходом, свобода не може бути однаковою для всіх, однак вона і не може бути розподіленою стихійно, неконтрольовано. Той, хто завдяки власній свободі здатен отримати більше благ за інших – має більше віддати задля нормального функціонування вільного суспільства. Свобода індивідуальна має корелюватись зі свободою загальною. Відтак такого типу правовий лібералізм можна класифікувати як розподільчий, в основі кого лежить сучасний принцип справедливості. У такому випадку чим більше свобода дає – тим більше має людина віддати (поділитись) як член вільного суспільства. Такий підхід лежить в основі соціальної держави, де свобода має приносити благо всіх членам суспільства.

Г. Куц відмічає за аналогією із типами правових сімей різні традиції правового лібералізму: «В європейській політичній теорії прийнято виділяти дві ліберальні традиції – англосаксонську та континентально-європейську. В англосаксонській версії лібералізму, яка набула поширення в США, вельми важливим вважалося акцентування пріоритетності еволюційного розвитку, на

відміну від континентально-європейської версії лібералізму, де спостерігалось скептичне ставлення до впливу спонтанних чинників на суспільно-політичне буття. Крім того, стосовно розуміння поняття свободи ліберали англосаксонської традиції – на відміну від лібералів континентально-європейської традиції – вважали більш важливою свободу індивіда, але аж ніяк не свободу певної соціальної групи» [117, с. 81; 70, с. 77]. Таким чином маємо два варіанти розвитку ліберально-правових ідей – еволюційний та революційний. Такий підхід склався історично, адже у США не переживали революційних процесів, а ліберальні, демократичні ідеї були закладені від початку заснування держави. Інша справа із континентальною Європою, де зміна феодального устрою, абсолютних форм монархії вимагали серйозної революційної боротьби. Відтак ключові правові документи ліберального характеру з'являлись саме як результат революційних подій. Також важливо виділити правовий лібералізм індивідуалістичного та колективістського варіанту. Якщо мова іде про революційні процеси, то індивідуалізм завжди буде мати слабші позиції за народне начало, тому що такі процеси та здобутки вимагають значних спільних зусиль. Інша справа з еволюційним шляхом розвитку свободи та ліберальної ідеології, яка міцно вкорінюється у ключового носія свободи – індивіда. Колективістський правовий лібералізм розгортається у правовій реальності «зверху-вниз»: від суспільства, народного суверенітету, народної волі до особи, а індивідуалістичний – навпаки, від особи як носія до демократичного самоврядування. Процеси різні, а результат один [85, с. 60-61].

М. Харламенков відмічає особливості змісту англо-саксонського лібералізму, заснованого на традиціях живого права: «Англосаксонський лібералізм віддавав перевагу поміркованому і покірному раціоналізмові. Ця ліберальна традиція відмовилася від будь-яких зарозумілих намагань вдосконалити людське життя шляхом соціальних експериментів та надмірного втручання держави в життя індивіда. Тільки свобода гарантована верховенством права та моральним імперативом спроможна еволюційно витворити найдосконалішу форму соціальної організації. І в цьому спонтанному,

самозароджуваному соціальному порядку головний актор не усезнаючи еліта чи всемогутня держава, а звичайні люди, що узгоджують між собою способи й засоби забезпечення власних потреб на взаємовигідних для всіх умовах» [184, с. 49; 182, с. 90]. Отже, англо-саксонська ліберальна традиція заснована на прийнятті положення про спроможність свободи індивіда до вироблення якісних правових норм. Втручання держави в життя людини завжди носить значні ризики: від соціальної підтримки до соціалізму, від загального блага до авторитаризму. Живе вільне спілкування, відносини породжують значно більше благо ніж втручання держави, нехай навіть із благими намірами. Англійська правова традиція не вирізняється вірою в державу та її рятівну роль у житті людини, адже за таку роль доводиться доволі дорого платити, жертва свободою не може бути виправдана жодним чином. Таким чином згідно з англо-саксонською ліберальною традицією свобода людини є не просто правовою цінністю, а й вихідним базовим началом для регулювання суспільним відносинам, із такого походять необхідні регулятивні змісти. Держава є похідним вторинним утворенням відносно свободи, а тому покликана визнавати та закріплювати у нормах результати саморегуляції суспільних відносин, на основі принципу свободи.

З іншого боку маємо континентальну ліберально-правову традицію: «Її Ф. Гаєк називає конструктивістським раціоналізмом, який прирівнює людину та суспільство до механізму [71, с. 19]. Ця світоглядна парадигма тримається на ірраціональній вірі у всемогутність людського розуму. Це відкрило необмежені можливості для соціальної інженерії та державного регулювання. Відтоді еліта не припиняє спроби полагодити соціальний організм шляхом необмеженого державного втручання» [184, с. 49]. Отже, маємо справу із вірою у соціальні експерименти, активне втручання в суспільні відносини та спілкування. Звісно у такому випадку ігнорувати державне начало із могутнім апаратом впливу та примусу неможливо. Принцип свободи залишається засадничим, однак його реалізація потребує коригування. Саморегуляція свободи є небезпечною з погляду можливої архітектури суспільного організму, а саме несправедливого

перерозподілу свободи, породження нових класів суспільства. У цьому випадку свобода має корелюватись з іншими базовими принципами права: рівністю, справедливістю, гуманізмом, що вимагає значно складніших регулятивних, нормотворчих, державних зусиль. Відтак можна дійти висновку, що обидві ліберально-правові традиції виявились цілком спроможними на практиці, оскільки від початку були адаптовані під особливості «духу законів», правових традицій, правової культури.

О. Стадник виділяє наступні види сучасного лібералізму: «Таким чином, на початку 1990-х років паралельно існує низка ліберальних теорій зі спільною ідеологією й різною методологією та проблематикою. З огляду на те, який визначальний фактор найбільше впливає на зовнішню політику держави, визначають різні варіанти лібералізму: ліберальний інституціоналізм (демократично структуровані держави здійснюють більш мирну та орієнтовану на співпрацю зовнішню політику, ніж недемократичні), плюралістичний лібералізм (збалансований розподіл влади й обмежена боротьба між соціальними групами сприяє коопераційній зовнішній політиці держави), соціалістичний, або комерційний, лібералізм (транснаціональні відносини, відкриті торгівельні відносини та взаємозалежність сприяють співробітництву між державами)» [168, с. 5]. Отже, можна дійти висновку, що ліберальні ідеї видозмінюються залежно від сфери їх застосування та методів вирішення питання свободи та демократії. Відтак за критерієм підходів до організації демократичних процесів правовий лібералізм можна класифікувати. 1. Організаційний, заснований на орієнтації на урядові та неурядові демократичні інститути та установи, що за своїм функціональним призначенням мають забезпечити процеси народовладдя та реалізацію принципу індивідуальної та колективної свободи. 2. Конкурентний, заснований на позиції, що індивідуальна та колективна свобода розвивається через рівні можливості людини, що в свою чергу покладає необхідні інститути демократії та прав людини. Отже, ці два підходи у правовому лібералізмі відрізняються баченням того, що є основою

народовладдя: інститут чи суспільна комунікація та конкуренція вільних особистостей та груп [85, с. 61].

О. Стадник виокремлює ще один підхід до ліберальних поглядів у сфері міжнародних відносин: «Моравчік у своїй ліберальній теорії посиляється на підходи Р. Когейна й Дж. Найя. Вони, зокрема, критикували неореалізм за недостатнє врахування внутрішньополітичних чинників. Новий лібералізм для цього застосовує гіпотезу про внутрішньосупільні пріоритети. Внутрішні політичні процеси формування супільних інтересів застосовуються, щоб визначити зовнішньополітичні пріоритети держави» [168, с. 6; 32, с. 126]. Отже, маємо ще один підвид правового лібералізму, що орієнтується на живу комунікацію. Це лібералізм інтересів. Принцип свободи є ключовою правовою цінністю, оскільки дає людині можливість вибору своєї поведінки та думок, що своєю чергою породжує нову потребу у задоволенні законних інтересів. Саме інтерес є основою супільного дискурсу, який не лише дає можливості, а й вказує вектор їх спрямування. Вільний розвиток особистості можливий лише, якщо враховуються та задовольняються інтереси, тобто її прагнення. Саме тому одним із важливих складових правового статусу особи є законний інтерес, що утвердився саме завдяки розвитку лібералізму інтересів.

О. Толкачов відмічає аксіологічний складник неолібералізму: «У XIX–XX ст. виникає та формується нова соціально-політична теорія – «неолібералізм», «соціальний лібералізм» або «ліберал-реформізм». Максимальна свобода у формі індивідуалізму вже більше не розглядалася як найвища мета розвитку соціуму, вона почала тлумачитися як один з елементів загального блага та як засіб його досягнення. Провідним завданням теоретиків «нового» лібералізму стало намагання за допомогою правового регулювання поєднати ідеали свободи та загального блага заради загальноцивілізаційного прогресу» [179, с. 21]. Таким чином свобода сама по собі вже не є цінність, свобода має приносити благо. Крайній індивідуалізм відіграв свою роль у формування супільства вільних особистостей, демократичних інституцій та суттєвого обмеження державного начала. Різні форми залежності стали протиприродними. При цьому виникла

нова проблема, крайній індивідуалізм породив новий перерозподіл благ, а відтак значна кількість населення стала незахищеною від бідності, що породило потребу у перегляді деяких ліберальних ідей в бік загального блага. Кожен може вільно бути заможний, однак це не може бути коштом бідності інших. Свобода має бути гуманною.

Варто наголосити, що ідеї класичного лібералізму не залишились в історії, а отримали новий імпульс як «неокласичний лібералізм» або «лібертаризм»: «Найважливіше питання для лібертаристів – це обмеження функцій держави, збереження «відкритого суспільства». Обмежуючи правовий вплив на соціальну систему, лібертаристи аналізували позитивну й негативну свободу, доводили, що пріоритети свободи та рівності не поєднуються. Неокласичні ліберали визнавали об'єктивну необхідність держави і законів, оскільки лише таким чином можна було забезпечити недоторканність приватної власності. Лібертаристи обстоювали демократичний устрій та протиставляли демократію соціалізму як категорично протилежні явища. Лібертаристи виступають за рівність усіх перед законом, оскільки це, по-перше, рівність у свободі; по-друге, рівність перед законом сприяє підтриманню громадянського миру. Розуміння природних прав у лібертаристів має негативний характер» [179, с. 21]. Отже, маємо підстави виділити підвид правового лібералізму – правовий лібертаризм. Ця позиція трактує взаємозв'язок принципів рівності та свободи як рівність можливостей, а не соціальна рівність. Відстоюється пріоритетність негативних прав як тих, що відповідають природі людини. Держава має забезпечити систему негативних прав та свобод, непорушність приватної власності. Рівність розуміється саме як рівність перед законом, соціальні права та позитивні зобов'язання держави не є першочерговими для лібертаристів, це породження соціалістичної доктрини. Варто зазначити, що такий підхід до правового лібералізму викликаний небезпекою популярності лівих соціалістичних учень, для яких принцип рівності є пріоритетним для розвитку суспільства, що вимагає активного втручання держави у суспільне життя, що в свою чергу може взагалі нівелювати принцип свободи. З іншого боку очевидним є недолік такого

підхожу до влаштування правової реальності, адже багато питань, пов'язаних із гідним існуванням у сфері матеріального забезпечення просто ігноруються відпускаються за правилом «кожен скільки зможе – стільки отримає» [85, с. 61].

П. Гай-Нижник описує зміст лібертаріанства, яке реанімує класичні ліберальні ідеї: «Лібертаріанці вважають, що держава не повинна втручатися в особисте життя або підприємницьку діяльність, хіба що для захисту свободи і власності одного від зазіхань інших. Вони підтримують економічний та культурний лібералізм і виступають проти соціального лібералізму. Частина лібертаріанців вважає, що для реалізації верховенства закону держава повинна володіти достатньою силою, інші стверджують, що забезпечення законності має здійснюватися громадськими та приватними організаціями. У зовнішній політиці лібертаріанці, як правило, є противниками будь-яких військових агресій» [72, с. 11]. Отже, держава не має втручатись в особисте та економічне життя, оскільки свобода спроможна до саморегуляції та формування правопорядку вільного суспільства. Право має бути «живим», заснованим на незалежності та максимальній свободі. Правова роль держави стає суто спостережною та охоронною для задекларованих цінностей. Закон не має виходити за межі особистої та економічної свободи. Інша справа із принципом рівності і його кореляцією зі свободою, що звісно може породжувати кардинально різні правові позиції: від рівності можливостей до рівності загальної. Перша несе у собі небезпеку нової класової боротьби, майнової нерівності та несправедливості, а друга небезпеку зрівняння та соціалізму зі всіма тоталітарними ризиками, які в ньому закладені. Все ж лібертаріанці переконані, що ризики зрівняння суспільства значно більші ніж майнова нерівність, а тому критичні до соціального лібералізму, що поклав принцип соціальної держави, що має підтримувати соціально незахищені верстви населення [85, с. 62].

Одним із напрямків розвитку неокласичного лібералізму є концепція мінімальної держави Р. Нозіка та Ф. Гаска: «Мінімальна держава – це організм, що виникає спонтанно і є наслідком актів обміну та взаємного передання

компетенцій. З одного боку, держава не має права вимагати від індивідів, котрі живуть на певній території, виконання своїх вимог (навіть сплати податків і виконання військового обов'язку). З іншого – громадяни не повинні отримувати жодних претензій на пільги та соціальні гарантії. Нерівність у суспільстві є природною; держава не повинна з нею боротися, адже має забезпечувати рівність можливостей. Громадяни мусять самі визначати, скільки вони платитимуть державі за здійснення нею функцій. Держава не може поширювати свої функції за межі захисту приватного правопорядку, тобто бути більше, ніж правовою державою, яка своїм законодавством визнає, захищає та підтримує свободу індивіда» [65, с. 125]. Таким чином маємо математику майже повного обнуління взаємних обов'язків особи та держави. Вкотре крайній індивідуалізм та максимальна свобода стаю верховною правовою цінністю навіть для сучасного лібералізму. Держава виконує свої обов'язки перед особою багато в чому за рахунок сплати податків. Відтак таке обнуління обов'язків виглядає як підвищення рівня добробуту, але разом з тим і рівня відповідальності за власне життя та майбутнє. Однак принцип свободи й полягає у можливостях, але разом з тим і відповідальності за власну поведінку. Розуміння рівності покладається виключно як рівність можливостей, якими можна по-різному скористатись, а отже, узаконення нерівності. У контексті правовому такий лібералізм можна назвати лібералізмом природної свободи, коли визнається принцип нерівності як природний. Така концепція є реакцією на соціалізацію класичного лібералізму і заперечення фундаментальних його цінностей, а також спробою доведення спроможностей класичних ліберальних поглядів у сучасному світі. Варто визнати, що ця концепція не знайшла своєї підтримки як правова ідеологія, однак саме такі погляди дозволяють і надалі розгортати принцип свободи у суспільних відносинах, обмежуючи державний вплив у приватне життя особи.

Г. Куц вказує на соціальне тлумачення свободи у концепції неолібералізму: «Своєрідної специфіки набула експлікація свободи в дискурсі неолібералізму. Пріоритетності набуло соціальне тлумачення свободи, згідно з

яким вельми суттєвою стала вважатися належність індивіда до суспільства. Неоліберальна експлікація свободи означала «не відсутність обмежень, а здатність чи можливість людини — причому, на рівні з іншими — зробити для себе і суспільства дещо корисне»» [116, с. 125]. Черговий раз отримуємо дискурс про пріоритетність індивідуального чи загального суспільного начал. Лібертаріанці наголошують на класичному розумінні принципу особистості, її свободи як ключової для правової реальності, неоліберали обґрунтовують бачення, згідно з чим особистість без суспільства, без відносин мало на що спроможна. Правовий «егоїзм», заснований на максимальних можливостях, правах, максимальних обмеженнях держави має змінитись правовим «альтруїзмом», заснованим на балансі особистого, суспільного та державного начал, взаємних прав та обов'язків, соціальній рівності.

Політична складова правового лібералізму також має свою генезу – від обмеження державної влади до врівноваження різних центрів влади. На це вказує Г. Куц: «Згідно з концепцією плюралізму у суспільстві є багато джерел влади (в тому числі й уряд), які готові здійснювати контроль над громадянами. Саме тому в сучасному лібералізмі змістилися акценти із проблеми обмеження влади держави (на чому базується кредо «laissez faire») на проблему забезпечення динамічної рівноваги між різними центрами влади, що, в свою чергу, актуалізувало ідею консенсусу» [116, с. 128]. Отже, лібералізм консенсусу стає ключовим у неоліберальних поглядах у політичній сфері. У чомусь цей підхід нагадує теорію поділу влад та систему стримувань та противаг. Система, що здатна саморегулюватись, сама обмежувати владний вплив через узгодження державницького та народницького начал як джерела влади є більш надійною та стабільною та краще реалізує принцип свободи у суспільстві (при чому позитивної та негативної свободи).

Також Г. Куц відмічає класифікацію сучасного лібералізму залежно від сфер діяльності: «Таким чином, якщо в класичному лібералізмі вважалося, що держава існує задля захисту природних прав індивіда, то сучасний лібералізм суттєво розширив це розуміння. У політичному контексті лібералізм виступає

за втілення зразків ліберальної демократії, ведучи боротьбу проти всіляких форм авторитаризму. В економічному контексті увага лібералізму акцентована на інституті приватної власності та обмеженні впливу держави (особливо стосовно ринку). Культурний вимір ліберальної проблематики зосереджено на особистих свободах індивіда та широкій палітрі вибору стилів життя (від манери поведінки та одягу — до пріоритетної власної картини світу та релігійних поглядів). У соціальному контексті ліберальні практики сфокусовані найчастіше на проблемі рівності умов» [116, с. 129]. Отже, правовий лібералізм може класифікувати залежно від сфери реалізації права на різні види. Фундаментальний лібералізм, що відстоює основне призначення держави у дотриманні та захисті природних прав та негативної та позитивної свободи людини. Ліберальний демократизм відстоює основні інститути народовладдя, народний суверенітет, виборність влади як основні підстави для реалізації свободи людини (що неможливо в авторитарних режимах). Варто погодитись із такими позиціями, адже дійсно без демократичного ладу саме поняття свободи спотворюється у кращому випадку або нівелюється зовсім, адже надмірно посилюється політична влада і втрачається зв'язок із суспільством. Приватноправовий лібералізм, що відстоює пріоритетність диспозитивного методу правового регулювання, приватноправових інститутів над публічно-правовими, домінування принципу свободи у різних сферах правовідносин та в особистому житті.

Важливо зазначити, що поняття культурний лібералізм не до кінця передає всю палітру сфер, де ліберальні погляди мають важливе і навіть принципове значення: «Щоправда, низка вчених цілком обґрунтовано розглядає сучасний лібералізм ширше, ніж тільки як «соціальний лібералізм» (або «лібералізм загального добробуту (welfare liberalism)». Наприклад, В. П. Заблоцький надає перевагу терміно-поняттю «глибокий лібералізм», який, на думку науковця, «переосмислює зміст і межі соціальності, уособлює звернення ліберальної теорії до питань біоетики, генетичної суб'єктивності, біополітики й сексуальної політики, зростаючого гіперконтролю тощо. На порядку денному

постають питання про кібер- і технолібералізм, біо- і гено-лібералізм, про Інтернет як «гіпер-лібералізм» [96, с. 29]» [146, с. 453]. Питання вільного розвитку особистості у сучасному розумінні охоплює вільний світогляд щодо сексуальної орієнтації, гендеру, національності, що очевидно не входить до поняття соціального лібералізму з одного боку, але й не орієнтує на нерівність з іншого. Такий лібералізм зосереджений на суб'єктивному світоглядному виборі, на своєрідності та унікальності людської особистості. Такий лібералізм справді є більш глибоким, адже торкається та радикально змінює вихідні традиційні природні положення щодо буття людини. З погляду права такий лібералізм можна назвати трансприродним, оскільки пов'язаний із межами та дозволами для вибору людини у сфері базової приналежності та ідентифікації її у соціумі. Сучасний лібералізм значною мірою залежить від технологій, зокрема, мережі Інтернет, яка є складно регульованою й осередком розгортання свободи людини. Ліберальна доктрина від питань негативної свободи, обмеження держави, прав людини, соціальної рівності та справедливості, приватної власності та конкуренції перейшла на глобальний рівень, де будь-яка сфера життєдіяльності тестується на розширення меж свободи: поведінка, світогляд, самоідентифікація, мова, зовнішність тощо. Такий лібералізм уже не можна просто іменувати прийменником «нео», це глобальний лібералізм, межі якого постійно розширюються [85, с. 62].

О. Панкевич вказує на різницю між економічним та етичним лібералізмом: «Економічний та «етичний» (політичний) лібералізм. Видається можливим стверджувати, що критерієм такої класифікації є різні підходи до розуміння зв'язку свободи і приватної власності та їхнього місця в ієрархії цінностей особи й суспільства. «Якщо стисло, в одному слові, виразити програму лібералізму, вона б звучала як власність, тобто приватна власність на засоби виробництва... Усі інші вимоги лібералізму походять від цієї основної вимоги» [133, с. 6]. «Етичний» лібералізм стверджує, що зв'язок свободи і приватної власності неоднозначний і не є незмінним у різних історичних контекстах» [146, с. 454]. Отже, однією із вихідних критеріїв для класифікації ліберальної доктрини є

вихідна точка для принципу свободи: приватна власність чи особиста незалежність від держави. З одного боку приватна власність, вільна конкуренція дає повну економічну свободу, але при цьому особиста свобода може залишатись під питанням (зокрема, таку ситуацію можна спостерігати у сучасному Китаї). З іншого боку особиста незалежність від втручання держави у приватне життя теж не гарантує повних економічних свобод. Саме тому і виникли різні підходи до відправної точки правового лібералізму залежно від того, яка саме сфера є ключовою для розгортання принципу свободи. Вказаний принцип є засадничим для права, тобто вихідним змістом для праворозуміння як такого, багатьма класиками правової думки право і є пізнана свобода, що багато в чому пояснює таку популярність, гнучкість та актуальність ліберальних поглядів для правової системи.

О. Панкевич вказує на особливості змісту лібертаризму як сучасного розуміння класичних ліберальних поглядів: «На думку Д. Боаза, «лібертаризм можна розглядати як політичну філософію, що послідовно втілює ідеї класичного лібералізму, розглядаючи ліберальні аргументи і доходячи висновку, що слід жорсткіше обмежити роль уряду та захищати індивідуальну свободу кожного повніше, ніж це робить класичний лібералізм» [63, с. 41]» [146, с. 455]. Варто зазначити, що принцип свободи може розгортатись у правовій реальності по-різному, у різному ступені залежно від сфери суспільних відносин. Ключовим питанням стає наступне: яка ступінь розгортання свободи у державно-правовій реальності являє собою благо, а яка навпаки – шкодить. У цьому проявляється контрверсійність самого лібералізму, представники якого визнають свободу фундаментальним принципом та цінністю, однак розуміють її втілення по-різному. Саме такий дискурс ведеться між соціальним лібералізмом та лібертаризмом, особливостями взаємозв'язку свободи та рівності, свободи та справедливості.

Одним із підвидів сучасного лібералізму є агенціальний лібералізм, що своїми поглядами обґрунтовує особистість як дещо самодостатнє від колективних формувань та інститутів: «Агенціальний» лібералізм (згідно з

термінологією, запропонованою Р. Флетменом). З огляду на розуміння людини як основного й активного «агента» – носія і джерела свободи, розуму та дії, агенціальний лібералізм вважає за неможливе створювати структури й інституції, які нав'язували б самодостатньому агенту якісь «обов'язкові» цінності й моральні норми» [146, с. 456]. Отже, маємо доволі радикальний погляд на стосунки людини та держави, а також інших колективних формувань, що можуть здійснювати вплив на поведінку особи. Варто зазначити, що попри те, що людина і справді є агентом і носієм свободи, однак вона не є самодостатньою для її повноцінної реалізації. Свобода не може нескінченно розподілятися рівномірно між всіма учасниками соціального спілкування, в якийсь момент це призводить до нерівності та несправедливості, а також до зворотних процесів, коли одна свобода применшує іншу.

На противагу вищесказаному має місце інший вид лібералізму – віртуарний: «Другий різновид ліберальної антропології обстоює принципово іншу точку зору, а саме – визнання того, що існує певний комплекс цінностей, на яких повинне ґрунтуватися ліберальне суспільство, відповідне виховання і соціалізація. Ці уявлення утворюють (за Флетменом) «віртуарний лібералізм» (від англ. «virtues» – чесноти, моральні цінності). З такої точки зору, суспільство не може керуватися принципами невтручання... Віртуарний лібералізм ґрунтується на необхідності створення і впровадження (через суспільні структури й інституції. – О. П.) певної ціннісно-моральної моделі людини, на яку треба орієнтуватися під час виховання» [146, с. 456]. Отже, виникає ключове для ліберальної доктрини питання – чи спроможна людина як носій свободи самотійно повною мірою розкрити її для свого та спільного буття. З погляду збереження людини як головної соціальної цінності для держави агенціальний лібералізм має велике значення як критерій збереження незалежності особи, однак свобода не є суто властивість людини, її природи, а невід'ємний принцип правового буття, без якого процеси впорядкування неможливі. Таким чином свобода має обов'язково здійснити перехід від суб'єктивного до об'єктивного рівня свого розгортання. Не кожен індивід

однаково гідно реалізує свободу у суспільних відносинах, подекуди це навіть виходить за рамки закону, а тому ігнорувати суспільні, правові, державні інститути практично неможливо. Свобода не може бути аморальною, протиправною, адже в такому випадку вона перестає бути суспільним благом.

П. Гай-Нижник описує лібералізм третього покоління, який «став наслідком післявоєнної боротьби країн третього світу з колоніалізмом. На сьогоднішній день він більше пов'язаний з певними прагненнями, ніж з правовими нормами. Його метою є боротьба проти централізації влади, матеріальних ресурсів і технологій в групі розвинених країн. Активісти цієї течії роблять акцент на колективному праві суспільства на світ, на самовизначення, на економічний розвиток і на доступ до загальнолюдського надбання (природні ресурси, наукові знання, культурні пам'ятники)» [72, с. 7]. Отже, лібералізм третього покоління як і права третього покоління має глобальний колективний характер. Це пов'язано із розгортанням принципу свободи не лише на індивідуальному рівні, але й загальному. Вільною має бути не лише окрема особа, а й окремі групи осіб, народи. Такий лібералізм можна назвати глобальним, транснаціональним, транскордонним, колективним, що робить принцип незалежності, свободи вибору засадничим не лише для приватної, економічної сфери, а й для публічної. Всі безпекові міжнародні стандарти та норми засновані на положеннях глобального лібералізму, свободи цілих народів від втручання зовні, принцип суверенітету держави, нації базується на автономності, необхідності утримання від втручання у внутрішні справи окремої групи осіб, народу, нації. Сучасний міжнародний правопорядок заснований на глобальному лібералізмі, на негативній свободі від впливу зовні.

Соціальний лібералізм має досвід успішного впровадження у багатьох прогресивних державах: «Сучасні соціал-ліберали, як правило, відносять себе до центристів або соціал-демократам. Останні отримали значний вплив особливо в Скандинавії, де ряд затяжних економічних спадів загострив питання соціального захисту (безробіття, пенсії, інфляція). Для вирішення цих проблем соціал-демократи постійно збільшували податки і державний сектор в

економіці» [72, с. 11]. Відтак залежно від сфери, де виникають ключові проблеми суспільства, застосовується відповідний тип ліберально-правових поглядів. Розвиток сучасних правових систем – це постійний рух та баланс між різними поглядами на свободу як ключовий правовий атрибут (свобода як рівність можливостей, свобода як справедливість розподілу ресурсів, свобода як незалежність тощо). Отже, можна дійти висновку, що ідеальної ліберально-правової позиції не існує, лібералізм змінюється залежно від викликів, які постають перед принципом свободи.

О. Дентинченко характеризує класифікацію ліберальних ідей Моравчіка: «На основі ключових парадигм плюралістичної теорії нового лібералізму Моравчік виокремлює три форми ліберальної теорії і називає їх ідейним, комерційним і республіканським лібералізмом. Ідейний лібералізм класифікує суспільні виклики за певними формами соціального та політичного ладу. Визначальними джерелами легітимізації, які сприяють формуванню соціальних ідентичностей всередині держави, є суспільні блага як, наприклад, територіальні межі, легітимні політичні інституції та регулювання соціально-економічних благ [31, с. 525]. Республіканський лібералізм виносить на передній план спосіб внутрішньодержавної репрезентації інтересів суспільних груп. Комерційний лібералізм пояснює індивідуальну та колективну поведінку держави, розглядаючи стимули ринку, яким піддаються внутрішньополітичні і транснаціональні економічні актори» [81, с. 362; 30]. Отже, плюралістична теорія нового лібералізму сконцентована на колективній свободі, на можливостях, преференціях суспільних колективних начал. Ідейно для вільного суспільства, народу, соціуму необхідно узаконення та визнання території, де можуть реалізуватись принципи колективної свободи, вільної від зовнішніх посягань. Щоб забезпечити належне функціонування вільного суспільства необхідне узаконення відповідних політичних інституцій, пов'язаних із народним суверенітетом, громадянським суспільством для репрезентації суспільних потреб. Колективна свобода формується за аналогією з індивідуальною, від незалежності від зовнішнього впливу до свободи поглядів,

поведінки, рівності можливостей та захисту незахищених верств населення. Отже, у правовому контексті такий лібералізм можна класифікувати як репрезентативний, що зосереджений не суто на проблемах незалежності чи соціального забезпечення, а на загальній колективній свободі, формуванні вільного суспільства як у зовнішній, так і у внутрішній комунікації, а також необхідності врахування суспільних потреб та ролей у різних сферах життєдіяльності. Принцип свободи розглядається як репрезентація потреб, ролей, можливостей вільного суспільства та необхідності їх узаконення. Свобода стає колективною та плюралістичною залежно від сфери її реалізації (зовнішньополітична, соціально-економічна, ідеологічна тощо).

О. Костенко вказує на натуралістичну та позитивістську концепції правового лібералізму: «Зазначене положення може бути також основою для розвитку натуралістичної концепції правового лібералізму, що є альтернативою позитивістській концепції правового лібералізму. Відповідно до зазначеного так званий «соціальнонатуралістичний» лібералізм (протилежний «позитивістському» лібералізму) – це ідеологія, заснована на уявленні, що свободою людини є можливість жити за законами соціальної природи, сполучена із обов'язками, які накладаються на неї цим же законом. Воля і свідомість законодавця мають виходити з цього, створюючи таке законодавство, що стосується прав людини яке б якнайкраще узгоджувалося із законами соціальної природи» [111, с. 14]. Такий розподіл є доволі дискусійним, адже саме по собі ліберальна теорія навряд була б можливою без природно-правової доктрини, оскільки особливу цінність індивідуальній свободі, незалежній від держави може надати саме вчення, що виводить цю категорію з-під волі держави. Держава не може дарувати людині свободу, адже у такому випадку це уже привілей, а не право, можливість. Перед тим як вести мову про закони соціальної природи, варто визнати закони індивідуальної природи (свободу, власність). Більш точним у такому випадку буде класифікація правового лібералізму на індивідуалістичний, що передбачає крайні форми незалежності особи від держави, її втручання та колективістський, що переносить дискурс у

сферу колективних потреб і дещо інакше вибудовує стосунки із державою (вимоги до держави стають складнішими, адже колективне начало передбачає реалізацію принципу рівності не лише як рівних можливостей, а й соціального захисту). Позитивізм відстоює принципове значення та цінність державного начала у правотворенні, що не співставне із будь-якою ліберальною позицією, яка так чи інакше тяжіє до обмеження державного впливу на особу та громаду.

Висновки

1. Залежно від ступеня реалізації принципу свободи правовий лібералізм можна класифікувати на: державницький (принцип свободи в першу чергу стосується відносин особи та держави, автономності та незалежності від влади, обмеженого втручання держави у приватне життя громадян); суспільний (принцип свободи потребує узгодження з іншими засадничими принципами права, в першу чергу рівності, справедливості та гуманізму, що вимагає розв'язання проблеми соціальних класових розшарувань); особистісний (коли принцип свободи закладає сферу приватності, можливостей особистісного розвитку, толерантності).

2. Правовий лібералізм рівності відстоює принципову боротьбу із класовою нерівністю та врахування інтересів всіх верств населення. В основі розподільчого правового лібералізму лежить сучасний принцип справедливості. У такому випадку чим більше свобода дає – тим більше має людина віддати (поділитись) як член вільного суспільства. Такий підхід лежить в основі соціальної держави, де свобода має приносити благо всіх членам суспільства.

3. Важливо виділити правовий лібералізм індивідуалістично-еволюційного та колективно-революційного підходів. Якщо мова іде про революційні процеси у суспільстві, то індивідуалізм завжди буде мати слабші позиції ніж загальне народне начало, тому що такі процеси та здобутки вимагають значних спільних зусиль. Інша справа з еволюційним шляхом розвитку свободи та ліберальної ідеології, яка міцно вкорінюється у ключового носія свободи – індивіда. Колективістський правовий лібералізм розгортається у правовій реальності «зверху-вниз»: від суспільства, народного суверенітету,

народної волі до особи, а індивідуалістичний – навпаки, від особи як носія до демократичного самоврядування.

4. За критерієм підходів до організації демократичних процесів правовий лібералізм можна класифікувати. 1. Організаційний, заснований на орієнтації на урядові та неурядові демократичні інститути та установи, що за своїм функціональним призначенням мають забезпечити процеси народовладдя та реалізацію принципу індивідуальної та колективної свободи. 2. Конкурентний, заснований на позиції, що індивідуальна та колективна свобода розвивається через рівні можливості людини, що своєю чергою покладає необхідні інститути демократії та прав людини. Ці два підходи у правовому лібералізмі відрізняються баченням того, що є основою народовладдя: інститут чи суспільна комунікація та конкуренція вільних особистостей та груп.

5. Правовий лібертаризм – це вид правового лібералізму, що трактує взаємозв'язок принципів рівності та свободи як рівність можливостей, а не соціальна рівність. Держава не має втручатись в особисте та економічне життя, оскільки свобода спроможна до саморегуляції та формування правопорядку вільного суспільства. Право має бути «живим», заснованим на незалежності та максимальній свободі. Відстоюється пріоритетність негативних прав як таких, що відповідають природі людини.

6. Трансприродний правовий лібералізм пов'язаний із межами та дозволами для вибору людини у сфері природної приналежності та ідентифікації її у соціумі. Ліберальна доктрина від питань негативної свободи, обмеження держави, прав людини, соціальної рівності та справедливості, приватної власності та конкуренції перейшла на глобальний рівень, де будь-яка сфера життєдіяльності тестується на розширення меж свободи: поведінка, світогляд, самоідентифікація, мова, зовнішність тощо.

2.2. Лібералізм та комунітаризм як основна ідеологічна правова опозиція

Сучасні правові ідеології варіюються між двома таборами: лібералізм та комунітаризм (індивід чи спільнота, право чи мораль, державне регулювання чи саморегуляція тощо). Обидві позиції мають численних як прибічників, так і опонентів. Дискурс точиться між двома онтологічними правовими крайнощами, через дискусію виявляються недоліки та шляхи їх подолання у правовому регулюванні. У цьому підрозділі буде проведено порівняльно-правовий аналіз двох ключових на сьогодні правових ідеологій, які задають особливості розвитку правових систем.

Х. Слюсарчук вказує на початкову опозицію лібералізму та комунітаризму – індивід чи спільнота мають переважати при трактуванні та формуванні правової реальності: «З одного боку свобода та права людини – це найважливіші цінності суспільства. Перш за все, себе може зреалізувати той індивід, який має доступ до всіх благ суспільства та вміє приймати раціональні рішення. Однак, з другого боку, коли йде мова про комунітаризм, не потрібно забувати про те раціональне, яке об'єднує людей у спільноту. Саме завдяки спільноті можна досягти благо не лише одного члена суспільства, але й усього соціуму. Досягнення обох цілей є важливим однаковою мірою» [165, с. 202]. Початково дискусія двох ідеологій полягає у погляді на те, який принцип має бути первісним для праворозуміння та регулювання суспільних відносин. Індивідуалізм, який відстоює ліберальна доктрина наполягає на принципі, згідно з яким свобода, незалежність, негативні права мають бути основою правової реальності, адже без принципу вільної особистості складно сформувати гуманну правову систему. Колективізм, який відстоює комунітарна доктрина дотримується протилежної думки, що саме загальне колективне начало складає основу права, оскільки здатність до комунікації, саморегуляції, виробленню моральних норм дає можливість сформувати правопорядок. Безпосередньо для права така опозиція виливається у дискурс про індивідуальні права та суспільну

мораль, індивідуальна чи колективна свобода, державне регулювання чи саморегуляцію спільноти.

«Як стверджує А.С. Бандурка предметом полеміки між комунітаристами та лібералами було визнання колективних прав та їх носіїв – різного роду особливих груп, зокрема етнокультурних меншин у національних державах» [61, с. 123; 164, с. 151]. Як відомо, колективні права визнаються правами третього покоління, які виникають значно пізніше за індивідуальні права, а відтак цілком справедливо припустити, що погодження їх змісту є вторинним. Однак характер та зміст колективних прав суттєво відрізняється від індивідуальних і вимагає виділення загальних колективних суб'єктів нарівні з індивідом, що звісно суперечить цінностям лібералізму. Разом з тим, варто визнати, що попри значну цінність правового лібералізму, скасування колективних прав суттєво вплине на справедливий розподіл політичної карти світу, може спровокувати нову колонізацію, засновану на принципі сильної держави.

О. Стовпець вказує на ключові регулятивні змісти у двох засадничих правових ідеологіях: «Лібералізм переконаний у недоторканності права дієздатних індивідів самостійно обирати та інтерпретувати власні цінності, приймати на їхній основі життєві рішення. Комунітаристи ж наполягають, що навіть досягаючи порогу дієздатності, індивід далеко не завжди здатний фактично приймати найкращі рішення щодо власного життя і їх виконувати. Держава ж нібито здатна брати на себе ці функції, зокрема накласти заборону на те, що можна вважати «поганим вибором». І можливо це тому, що благо кожного закладено у тих здібностях, які він поділяє із рештою суспільства. Такий підхід розцінюється носіями ліберальної ідеології як неприпустиме і неправомірне обмеження принципу вільного самовизначення» [171, с. 4]. Отже, маємо важливу правову проблему, що є джерело регулятивного змісту? Індивідуальний вибір чи об'єктивна загальна норма? Індивідуальна свобода та поведінка має значну теоретичну цінність для формування ціннісного складника права, однак на практиці ця поведінка далека від ідеалу і не завжди сприяє не

лише правотворчості, а й правомірності. Разом з тим, варто розрізняти приватні випадки й загальні правила. Сама комунікація завжди пов'язана або з виробленням нових або з дотриманням чи порушенням наявних норм. Відтак вибір індивіда завжди є правовим, має правові наслідки. Погана поведінка, неправильний вибір теж є частиною правової реальності, саме така поведінка породжує інститут відповідальності. Державне право не убезпечує від протиправної поведінки, оскільки вільний вибір неминуче призводить до відхилень від правил. Вершиною цінності суспільство набуло, коли стало розглядатись як союз вільних особистостей. Дійсно соціальне начало спроможне виробляти загальні норми, цього не можна не визнати, однак формування категорій порядку починається з індивідуального вибору та його наслідків.

Дискурс лібералів та комунітаристів розгортається навколо класичних проблем праворозуміння: «Ліберальний підхід виходить із того, що не можна зробити життя індивіда кращим, якщо направляти його ззовні, керуючись тими цінностями, які індивід не поділяє. Звісно, нав'язані індивіду ззовні порядки і розбудова життя на «правильних підставах» здатні змінювати людську поведінку, проте мотивація подібних змін буде, швидше за все, не такою, яка відповідає поняттю «блага» [38, с. 351].... Комунітаристи дивляться на цю проблему інакше. Ідея «спільного блага», за яку вони активно виступають, розуміється ними не як виведення цього загального блага із системи вподобань кожної людини. Навпаки, «спільне благо» для них є остаточним критерієм, із яким індивід повинен узгоджувати власні вподобання і чому у кінцевому рахунку має підкорятися» [171, с. 4]. Виникає питання спрямованості поведінки людини зовні чи в результаті її вибору. Ця проблема є базовою для права й охоплює різні школи праворозуміння: соціологічну, природну, позитивістську. Засвоєння та сприйняття норм є справді важливим викликом для правопорядку. Правосвідомість може виконувати закон, але не сприймати його позитивно. Така позиція могла мати місце історично, коли індивід перш за все потребував захисту і безпеки, а не особистого блага. Однак наразі розуміння належного

рівня життя людини суттєво відрізняється, людина претендує на те, щоб відчувати себе щасливою і прагнути до цього (як це відмічене у Декларації незалежності США). З іншого боку маємо позицію, згідно з якою людину ніхто не питає чого вона бажає, натомість модель належної поведінки уже закладена колективним началом. На практиці так часто і відбувається, однак у довгостроковій перспективі можна побачити, щоб тенденції, цінності, змісти регулятивні у праві змінюються, при чому поступово, в результаті численних актів поведінки окремих осіб, що подібно до звичаєвої норми поступово стають загальними та об'єктивними. Є галузі права, які справді вимагають суто підкорення, а є більш гнучкі, диспозитивні галузі, де без свободи волі, вільного вибору неможливо. Отже, право залежно від сфери правовідносин може розгортатись як у ліберальному, так і в комунітарному напрямку, при цьому не заважаючи один одному.

О. Панкевич вказує на зв'язок лібералізму та комунітаризму і мультикультуралізму: «Визначальним, вихідним, базовим терміно-поняттям комунітарного світогляду є “спільнота (community)”», права якої неможливо звести до сукупності прав її членів. Для підтвердження цього звернімося до праць авторитетного канадського ученого В. Кимлічки, який недвозначно визначав перший етап розвитку мультикультуралізму (до 1989 р.) як “комунітаризм”: Якщо ти ліберал і захищаєш індивідуальну автономію, то будеш противником мультикультуралізму як непотрібного і небезпечного відступу від належного наголосу на індивідуальність. Навпаки, для комунітариста мультикультуралізм – це правомірний спосіб захисту співтовариств від руйнівних впливів індивідуальної автономії та утвердження цінності співтовариства» [144, с. 137]. Отже, права спільноти та права її членів не одне і теж, у цьому критика комунітаризму щодо ліберальних ідей. Спільнота є більш складним утворенням, і попри всі ризики щодо домінування загального начала над індивідуальним все ж оминати загальне правове буття важко, зрештою для сучасного права загальність є невід'ємною ознакою. Індивід має невід'ємні права, однак він не може своєю правовою поведінкою протиставити

себе спільноті, членом якої він є. Свобода особистості незалежно від колективу буде не повною і проблемною. Справді мультикультуралізм є дуже дотичним до комунітаризму, оскільки співіснування різних культур можливе як співіснування спільнот, індивідуальний принцип у цьому випадку є похідним. Важливим аспектом у вказаній цитаті є формулювання руйнівного впливу індивідуальної автономії на спільноти. Справді суспільство може існувати атомістично виключно як теоретична модель, поза суспільством автономію людини не буде кому захистити. Індивідуальні права без захисту і визнання суспільством та державою не можуть реалізуватись.

С. Мамчак відзначає особливості критики комунітарної правової ідеології: «Важливе заперечення проти комунітаризму може стосуватися того, у який спосіб можливе мирне співіснування спільнот, кожна з яких керується власними імперативами, які не претендують на універсальний статус, а тому можуть конфліктувати між собою. На цьому моменті, зокрема, зосереджується К. О. Апель, акцентуючи увагу на тому, що комунітаризм не здатен обґрунтувати універсальні регулятиви людської поведінки. “Наслідком цього є те, що вони вимушені або відмовитися від будь-якого обґрунтування стандарту раціональності чи принципів, або редукувати обґрунтування цього стандарту – наприклад істинності та нормативної правильності – до партикулярного стандарту раціональності” [58, с. 382]» [128, с. 99]. Отже, проблема співіснування спільнот дуже схожа на проблему співіснування індивідів, свобода яких має бути взаємно обмежена, однак на практиці поведінка людини порушує задані норми, що вимагає інституту відповідальності. Комунікація між групами, що теж наділені певними колективними можливостями зовсім не гарантує спільних цінностей та інтересів. Це можна побачити на прикладі співіснування держав, релігійних груп тощо. Різні групи можуть мати цілком різні цілі й методи їх досягнення, різне розуміння правопорядку, етики та соціального блага (що добре для однієї групи, то може бути неприйнятним для іншої). Сама по собі спільнота справді може виробляти власні моральні норми, правила співіснування, до яких мають пристосуватись її

члени, однак вона не існує як річ у собі, соціальні системи мають між собою комунікувати й також виробляти правила співіснування. Та ж ситуація з індивідом та його правами, які критикують представники комунітаризму, адже наявність законних можливостей, автономія далеко не означає гармонійного співжиття. Річ у тому, що варто визнати наявність трьох окремих начал правового буття – особа, суспільство, держава. Лібералізм є доволі гнучкою ідеологією і реагує на виклики, він цілком у формі неолібералізму здатен уживатись із державництвом і розв'язувати проблему позитивних прав. Таким же шляхом має пройти дискурс лібералізму та комунітаризму через виявлення спільних правових проблем формування правопорядку.

С. Мамчак відзначає позицію Ю. Хабермаса щодо розмежування ліберальний та комунітарних правових поглядів: «“З погляду ліберального індивідуалізму, спільнота – це просто арена, на який кожен індивід реалізує свою власну самозамкнену концепцію доброго життя, а політичні інституції існують задля того, щоб забезпечити такий рівень порядку, який робить цю автономну активність індивідів можливою” [126, с. 288]. Водночас державний апарат спеціалізується на досягненні колективних цілей. На противагу цьому, республіканізм пропонує погляд, згідно з яким, політиці відводиться роль визначального чинника усупільнення громадян. Політична участь формує серед членів спільнот відчуття солідарності та взаємної поваги один до одного. Власне кажучи, солідарність виступає у даному випадку як ще одне джерело суспільної інтеграції, поряд з державою та ринком» [128, с. 99]. Маємо ще одну бінарність – це протиставлення приватного та публічного. Доволі вдалий опис, пов'язаний із ліберальним підходом, а саме розуміння суспільства як арени для реалізації приватних цілей. Це справді фундаментальна правова проблема, що є пріоритетнішим: приватний інтерес чи загальний? Наразі сучасне право визнає національну безпеку найбільш пріоритетним завданням, однак це у випадках виникнення відповідного рівня загроз. Однак боротьба між приватним та колективним інтересом у звичайних умовах життя для права залишається відкритою і залежить від конкретних обставин. Складно констатувати перевагу

якоїсь теорії, однак варто визнати, що саме така діалектика протистояння двох доктрин сприяє укріпленню хиткого балансу між особистим, народним та державним началом, що і формує сучасні правові цінності, засновані на свободі, справедливості, рівності, гуманізмі. Демократичні процеси вимагають все більшого залучення громадян до політичних процесів, уже виключно приватним інтересом тут неможливо обійтись, загальне колективне начало як елемент громадянського суспільства, відтак класичний лібералізм має адаптуватись до складного суспільного організму.

Х. Слюсарчук аналізує протистояння лібералізму та комунітаризму через різницю в розумінні принципу свободи: «Площина свободи розділена лібералізмом та комунітаризмом на два види: негативну та позитивну. Лібералізм, який відстоює негативну свободу опирається на розуміння свободи через призму можливості вибору. Отож, індивід свободній, вільний рівно стільки, скільки є можливість зреалізувати власні бажання, тобто мова йде про максимальну можливість вибору. Негативна свобода - це право бути захищеним від будь-яких втручань інших у особистісну сферу...Поряд з існуванням негативної свободи комунітаристи наполягають на існуванні позитивної. Позитивна свобода, колективна та свобода як пізнана необхідність розглядались нами як тотожні поняття при розгляді її через призму комунітаризму. Позитивна свобода - це самообмеження та самоконтроль, які є необхідними властивостями гідного члена суспільства, співвіднесення себе з іншими» [162, с. 17]. Негативна свобода це перш за все незалежність, можливість бути вільним автономним від втручання зовні з боку держави та суспільства. Варто зауважити, що ця свобода генетично є первісною, оскільки без свободи від чогось не можлива свобода у чомусь. Принцип особистості передбачає визнання унікальності потреб та цінності кожної людини, а не, наприклад поділ людей на класи за певними критеріями. Максимальна можливість вибору має більший стосунок навіть до позитивної свободи, оскільки передбачає позитивні зобов'язання з боку держави забезпечити реалізацію цього вибору. Варто визнати правоту ліберальних підходів у тому, що без автономних особистостей автономний вільний колектив

неможливий, а відтак первісною є саме негативна свобода. З іншого боку автономна особистість та негативна свобода є лише початком розгортання принципу свободи у правовій реальності, далі змісти автономності розширюються і перехолодять до наступних начал – суспільства та держави. Не можна стверджувати, що свобода вибору, який забезпечує колектив не являється свободою. Отже, ліберальний та комунітарний дискурс про свободу варто розглядати через призму ступенів розгортання змісту свободи у різних началах правової реальності (індивід, спільнота, держава). Глобально індивідуальна свобода не спроможна існувати без самообмеження, оскільки будуть порушуватись впорядкувальні процеси, організація переростає в ентропію.

О. Гук відмічає справедливність критики ліберальної доктрини: «Та концепція особистості, яку пропонують ліберали, у підсумку ігнорує включення людини в різноманітні суспільні практики та неминучість виконання нею різноманітних соціальних ролей. Цілі і цінності, які соціальні за своєю суттю, постають у них як предмет вибору індивіда. Насправді ж вони визначають ідентичність особистості в тому сенсі, що людина не може сприймати себе окремо і незалежно від них. Таким чином, ліберальному уявленню про людину як вільну і раціонально діючу істоту, комунітаристи протиставляють ідею соціальної обумовленості особистості, її діяльності, її прав, свобод, ідей і принципів» [77, с. 18]. Отже, маємо критичне зауваження у вигляді ігнорування лібералами соціальних ролей. Варто зазначити, що правовий лібералізм має обов'язково вписуватись у правову парадигму, а відтак у вихідні впорядкувальні змісти, що є невід'ємними для права. Одним із них є свобода, однак це не єдина характеристика права, свобода має співіснувати з ознакою загальності, оскільки право не може бути вибіркоким чи локальним, тоді втрачається його регулятивна сутність. Правовий лібералізм дозволив раз і назавжди розглядати правову реальність через призму автономного індивіда. Однак навіть якщо людина та її свобода є вихідним джерелом порядку, то його розгортання виходить далеко за межі вибору людини. Сам соціум теж може бути вільним або невольним як окреме загальне правове начало. Ідея прав людини є не зовсім

комунітаристською, здебільшого навпаки це ліберальний підхід, оскільки комунітаризм робить акцент на моральних нормах, що виробляються у соціумі й оформлюються як правові. Теорія ж прав людини виходить із наявності невід'ємних прав, які має визначити та забезпечити держава шляхом обмеженого втручання у приватне життя особи.

О. Гук відзначає вклад А. Етціоні у розвиток доктрини комунітаризму: «Серед теоретиків комунітаризму особливе місце займає філософ і соціолог А. Етціоні, якого вважають основним теоретиком концепції комунітарного суспільства. Найбільшої популярності йому принесла книга “Нове золоте правило: співтовариство і моральність в демократичному суспільстві”. У центрі уваги автора – проблема перегляду моральних норм в умовах сучасного розвинутого індустріального суспільства і формування нової моральної парадигми, яка відповідає вищому ступеню соціального прогресу. Основна його ідея полягає у розвитку відомого морального імперативу: “стався до іншого так, як хочеш, щоб до тебе ставились”. А. Етціоні наголошує, що повага кожної людини до неписаних моральних принципів суспільства є важливою передумовою вільного розвитку особистості у цьому суспільстві» [77, с. 18]. Отже, важливо поряд з офіційними правовими нормами визнання і неписаних моральних приписів, вироблених самими соціумом у ході живого спілкування. Комунітаристи відстоюють підхід «живого права», що може бути й не офіційним, однак відіграє вкрай важливу функцію для нормального функціонування спільноти. Проблема у тому, що ліберальна вільна особистість із вільним вибором не завжди вирізняється морально прийнятною поведінкою. Наявність індивідуальних прав не тотожне моральному обличчю індивіда. Як відомо, право здебільшого ігнорує поняття моралі, лиш окреслюючи принцип не порушення прав та свободи інших, чого недостатньо для комунітаризму, оскільки тут відсутні норми належної поведінки. Ліберали ж вважають, що задавання людині параметрів належної поведінки є неприпустимим втручанням у її свободу і може принести як благо, так і авторитаризм. Відтак маємо класичну проблему співвідношення права та моралі, однак через призму протистояння

індивіда та спільноти. Позаяк розв'язання цієї проблеми лежить у сфері визнання різних ступенів правової реальності, різних джерел правового змісту. Автономна особистість, спільнота, держава є окремими початками, які поповнюють правову дійсність на суб'єктивному та об'єктивному, імперативному та диспозитивному, ієрархічному та комунікативному рівнях.

Р. Зимовець наголошує на критичному підході з боку комунітаристів до ліберальної теорії прав людини: «Комунітаризм критикує таке розуміння ідеї прав людини як «слабке». Згідно з М. Волцером, ліберальне розуміння прав базоване на уявному або гіпотетичному досвіді «абстрактних чоловіків та жінок, мешканців ідеальної держави». Права людини – це насамперед права громадянина, пов'язані з реальним колективним політичним досвідом відповідної спільноти, в якій людина завжди вкорінена. Здатність дистанціюватися від цього досвіду є дуже обмеженою, якщо взагалі можливою. Але навіть якщо припустити можливість такого дистанціювання, для ідеї прав вона виявляється непотрібною. Права людини можуть бути дотримані лише у рамках спільнот, що їх характеризує певний рівень солідарності» [103, с. 52]. Варто погодитись із такою позицією. Річ в тім, що різні суспільства мають різний рівень історичного та цивілізаційного розвитку, відповідно і ступінь реалізації прав людини, які закріплені у загальних для всіх міжнародних нормативно-правових актах є різним. Відтак справді теорія прав людини, а саме ліберальний погляд на те, що закріплення за кожним індивідом однакових прав, відсутність втручання з боку держави та спільноти є єдино правильним шляхом для цивілізаційного розвитку є не зовсім правильним. Та чи інша спільнота має бути спроможною реалізувати індивідуальні права. Разом з тим, з іншого боку, теорія прав людини задає єдину парадигму правових цінностей, на яку сучасна спільнота має орієнтуватись, вона є універсальним критерієм розвитку суспільства. Дійсно ліберальний індивід із негативними правами є багато в чому абстрактним та ідеальним, однак жодна спільнота не спроможна розвиватись без заданих параметрів розвитку, якими є права людини. Без індивідуальних прав як ключової правової цінності розвиток спільноти неможливий. «Одна з

головних проблем, на яку зважає комунітаризм, – це розпад традиції та традиційних інституцій – втрата почуття солідарності, без якого ідея прав людини втрачає свій реальний зміст. Утім, навіть якщо традиції зруйновані, ми свідомо прагнемо створити солідарну спільноту, якщо бажаємо, аби наші права були захищені. Солідарність може бути не лише консервативною, тобто ґрунтованою на традиції» [103, с. 60; 126, с. 540]. Справді спільнота завжди має доволі потужні регулятори суспільних відносин, зокрема, мораль та традиції, які позитивно сприймаються правосвідомістю, а ліберальна модель розвитку здебільшого орієнтується не на традиції, а на новації, які можуть суперечити традиційним цінностям, що може кардинально змінювати суспільний лад, формувати нову мораль. Однак, варто визнати, що суспільний розвиток відбувається саме за такою моделлю постійних змін минулого та майбутнього, а тому ліберальна доктрина максимально об'єктивно сприймає сутність правового поступу, розгортання правових цінностей у суспільстві.

Р. Зимовець вдало описує типи суб'єктів у ліберальному та комунітарному контексті: «Для ліберального суб'єкта пріоритетним виявляється захист від загроз, які заторкують життя та автономію людини, як формальну, так і фактичну. Звідси - пріоритетний характер прав на свободу та соціальних прав розподілу на користь найменш забезпечених. Для комунітаристського суб'єкта першочергове значення має захист традиційних інституцій та солідарних практик, завдяки яким формальна автономія людей перетворюється на політичну автономію активних громадян і, тим самим, мінімізуються шанси тиранії та будь-якої іншої форми політичного поневолення» [103, с. 65]. Отже, ліберальний тип людини це захист від зовнішнього впливу, незалежність, що забезпечують індивідуальні права. Так відбувається перехід від індивідуального до суспільного, а саме утворюється союз вільних особистостей, заснований та принципі свободи та прав людини. Саме ці критерії стають спільним знаменником для ліберального суспільства. Комунітарний тип людини не орієнтується першочергово на права, закон та свободу. Тут робиться акцент на суспільних зв'язках, що виробляються у живій комунікації й проявляються в

усталених традиціях, що сповідуються і визнаються суспільством. Суспільство, яке спроможне до високого рівня самоорганізації само себе убезпечує, оскільки проявляється високий рівень політичної обізнаності та спроможності його членів. Розвинені суспільства справді багато в чому існують за комунітарними законами, однак попри те, що права людини можуть реалізовувати по різному, розуміються вони однаково, обійтись без цієї правової цінності неможливо. Лібералізм прагне все більше розгортати індивідуальну свободу та права, а комунітаризм прагне розвивати синергію суспільства, що спроможне існувати як єдине ціле.

О. Грищук відмічає розбіжності у позиціях комунітаризму щодо поняття спільного блага: «Порівняно з ідеалами лібералізму, поняття спільного добра (common good) - це основна ідея для комунітаристів. Звичайно, багато ліберальних теоретиків та державних діячів ретельно шукали «громадського добра» («public good»), «громадського інтересу», або, як записано в преамбулі Конституції США, «загального добробуту». Шукаючи це загальне благо, ліберали наполягали на тому, що ліберальний ідеал раціональності вимагає спільних дій у досягненні раціонально визначених колективних цілей, проте їхні пошуки завершилися поразкою спільного добра перед індивідуально-центричною моделлю думки та дії [102, с. 46–47]» [166, с. 24]. Отже, маємо стійке переконання що лібералізм та загальність речі протилежні. Індивід, його право вибору, думки, автономність поведінки, негативні права не сприяє розгортанню засад спільноти. Індивід прагне до індивідуального добра та щастя, натомість загальному благу навіть теоретично немає звідки взятись. З іншого боку, виникає питання наскільки загальне благо є протилежним індивідуальному, оскільки така різка позиція може також бути пов'язана із соціалістичними теоріями, які завжди приховують небезпеку тоталітаризму. Якщо загальне благо має бути гуманним, то воно не може протиставлятися індивідуальному. Звісно різниця між цими початками очевидна, однак перехід від індивідуального до загального не є таким нездійсненим, адже та ж ліберальна теорія прав людини все ж стала і загальною, і ключовою. Яким би не був

індивідуалістичним лібералізм, особисті права є однаковими для всіх як можливості, різною є лише реалізація.

О. Гришук вказує на компромісний варіант вирішення знаменитого спору: «Ліберальний комунітаризм як філософія правового розвитку постмодерного суспільства виник внаслідок конвергенції лібералізму та комунітаризму і ґрунтується на утвердженні: гетерогенної свободи (складається з позитивної та негативної свободи); емоційного інтелекту (як інтегративної категорії між раціональним та ірраціональним); запроваджує моральне право (як право, що базується на моральних ідеалах); інтегрує ліберальні права і комунітарні обов'язки (через визнання групових прав); встановлює компроміс між загальним та індивідуальним благом (через запровадження комунікативних зв'язків)» [166, с. 26]. Такого роду конвергенція зрештою і має відбуватись, адже діалектика протистояння двох потужних ідеологій не має заходити у глухий кут, а шукати точки дотику. Лібералізм завжди був гнучким, мав потенціал до адаптації, а відтак для можливості подальшого розвитку його ідей виникає справедлива необхідність поєднання індивідуальної та загальної свободи, індивідуальних та колективних прав, права та моралі, перехід від особистого до спільного у правовій поведінці. Такий підхід не виглядає суто теоретичним, одного разу лібералізм уже отримав прийменник «нео», чим примирився із державним началом і виникли позитивні права, відтак черговий раз виникла потреба у змінах, щоб зберегти колективні, традиційні начала. Високоморальна особистість може бути й не вільною, а вільна особистість може бути аморальною, обидва випадки є неприйнятними для нормального цивілізаційного розвитку суспільства.

Підтверджує два бачення правової реальності О. Шершель: «Однією з найголовніших, визначальних дихотомій для сучасної західної політико-правової філософії є дихотомія «лібералізм – комунітаризм», серцевиною (основою) для правильного розуміння якої є протиставлення індивідуального та соціального [145, с. 374]]» [191, с. 24]. Знайти компроміс цих двох теорій складно, оскільки впорядкувальні змісти розгортаються у правовій реальності

на індивідуальному та соціальному рівнях, ментальному та нормативному, і потрібні однаково, відтак можна шукати точки дотику та шляхи розвитку із цього протистояння.

Х. Слюсарчук вказує на різницю між етичним комунітарним підходом та ліберально-правовим: «Як бачимо за лібералізмом, людина керується не моральним законом осягнути добро і уникнути зло, а прагненням до самозбереження та власної вигоди – поняттями глибоко індивідуальними, що формують концепцію індивідуалізму [188, с. 33]» [163, с. 154]. Справді правова реальність і наразі влаштована таким чином, що в аморальній особи може бути цілком правомірною поведінка, а її аморальність може бути засуджена лише суспільством. Однак погляду загальних принципів права, серед яких має місце гуманізм, етика має значення під час регулювання суспільних відносин. Дві свободи не зможуть ужитись разом без розуміння взаємної належної поведінки. Отже, правовий лібералізм повинен допускати мінімально необхідну мораль для самозбереження та особистої вигоди, що передбачає взаємні обмеження.

Х. Слюсарчук вдало описує протистояння ліберально-правового та морально-комунітарного підходу: «На відміну від лібералізму, комунітаризм відстоює значення групової (суспільної) моралі, оскільки вважає, що право, у свою чергу, повинно включатися у систему регулювання суспільних відносин лише у виняткових випадках, тобто тоді, коли мораль безсила. До того ж право, на думку комунітаристів, не орієнтує поведінку людини на досягнення загального блага, адже вимагає від людини лише дотримуватись встановлених норм та не програмує вчинки людини на перевиконання своїх обов'язків, тобто не сприяє самовдосконаленню індивіда. Окрім того, регулювання відносин між індивідами лише правовими нормами приведе до втрати моральних орієнтирів, суспільних цінностей, до зменшення суспільної участі у розбудові солідарного суспільства і занепаду почуття людської спільності» [163, с. 153]. Отже, маємо правовий та етичний підхід до регулювання суспільних відносин, який представлений відповідно лібералізмом та комунітаризмом. У такому випадку

потрібно встановити межу, де мораль справді спроможна впорядкувати комунікацію, і така межа лежить у межах особистого спілкування, а також головне, що не передбачає серйозної відповідальності за невиконання норм. Суспільний осуд є слабкою відповідальністю, яка малоефективна. З іншого боку, лібералізм хоч і прагне до обмеження державного начала, втім заснований на індивідуальних правах, які без державних гарантій неможливі. Справді право потрібно там, де мораль не може реалізуватись як регулятор, однак таких сфер дуже багато, які не охоплюються поняттями добра і зла, або ж вимагають суттєвого покарання за проступок. Зрештою різниця між двома підходами у важливості суспільних відносин, які регулюються. Свобода ніколи не зможе реалізуватись в рамках моралі, оскільки державне начало завжди буде прагнути її обмежити. Права людини для нормативного закріплення завжди вимагали серйозних суспільних зусиль у протистоянні з державою.

О. Підскальна чітко визначає зміст комунітарного вчення на протигагу ліберального: «Комунітаристи виходять з того, що існують численні людські об'єднання, утворені на самих різних підставах: професії, культурі, релігії, мові та ін. "Велике суспільство" складається з безлічі співтовариств, або під-товариств, і, отже, повна ідентифікація суспільства можлива тільки через ідентифікацію цих під-товариств. У цих спільнотах другого ступеня чітко й виразно виражено відчуття "Ми". Якщо лібералізм орієнтований на ідентифікацію "великого суспільства", то комунітаризм говорить, що ця ідентифікація неможлива без розуміння локальних груп, під-товариств, що складають суспільство в цілому. "Вони репрезентують ту течію суспільної думки, прибічники якої повністю усвідомлюють (онтологічну) соціальну зумовленість людських вчинків, водночас високо оцінюючи свободу та індивідуальні відмінності" [173, с. 549]» [173, с. 115]. Отже, єднальним фактором для суспільства є не свобода, не індивід, не право, а ті чинники, що склались історично і відповідають за первісне об'єднання людей: мова, культура, релігія тощо. Варто погодитись, що ці фактори дійсно мають серйозний вплив на формування соціуму. Разом з тим маємо ліберальний погляд

на суспільство, де всі ці фактори є побічними перед вільним індивідом, вільним вибором як певною протилежністю традиційним суспільним формам. Ліберальне суспільство вільне від культури та релігії, може її сприймати або не сприймати. Саме тому ліберальне суспільство глобальне, оскільки засноване на правах людини, на праві як такому, яке єдине по справжньому може обмежити свободу. Комунітарне суспільство складається із груп та спільнот, а ліберальне суспільство із вільних індивідів. У контексті правового дискурсу ліберальна доктрина саме у контексті суспільного питання є превалюючою, оскільки вона орієнтується на загальне для всіх право, на мультикультуралізм і розумний плюралізм у всіх сферах. Будь-яка маленька спільнота: професійна, релігійна, культурна теж спирається на окремий вид прав та правил, має їм підкорятись. Права другого та третього покоління багато в чому примирили дві доктрини, оскільки ігнорувати спільноти, що мають міцне історичне чи інше коріння неможливо, відтак виникають нові права та обов'язки, правові статуси, зміст яких погодить із ліберальної свободи.

«Для комунітаристів, однак, Я досягає своїх цілей не “шляхом вибору”, а “шляхом відкриття”, не “обираючи те, що вже дано, але розмірковуючи про себе і з'ясовуючи свою природу, розпізнаючи її закони та імперативи і визнаючи її цілі як власні” [42, с. 58]» [57, с. 28]. Теорія природного права, яка багато в чому стала джерелом лібералізму також орієнтується на схожі положення, а саме пізнання людиною власної природи, виокремлення непорушних законів: власності, договору, свободи, рівності. Всі ці закони засновані так чи інакше на розподілі свободи у суспільстві, так само як і спільнота, яка виробляє власні норми моралі має розподілити ступінь свободи між її учасниками, правила комунікації горизонтальної та вертикальної.

Змісти комунітарної ідеології мають своє відображення і в судовій практиці, на що вказує О. Панкевич: «Смисловий зв'язок поглядів суддів ЄСПЛ із комунітаристськими ідеями вбачаємо і в рішенні у справі «Чемпен проти Сполученого Королівства» [21], в якому Суд визнав «володіння заявницею будинком-фургоном невід'ємною частиною її етнічної самобутності як циганки,

що відбиває давню традицію цієї меншини, котра витікає із мандрівного способу життя. (...) Заходи, що стосуються розміщення будинку-фургона заявниці, мають, таким чином, ширший вплив на права, ніж вплив на право на повагу житла. Вони також зачіпають її здатність підтримувати свою самобутність як циганки, а також вести особисте і сімейне життя відповідно до даної традиції (п. 73)» [147, с. 26; 136]. Як уже зазначалось, чинники, що історично впливають на формування спільноти обов'язково мають вплив на характер, особливості правопорядку. Справді традиційні цінності глибоко вкорінені у правосвідомості, а тому заперечувати їх означає ніщо інше як поширення нігілізму в праві. Звісно лібералізм на такі речі має більш революційний погляд, однак позиція така, що якщо традиційні форми впорядкування суспільних відносин не порушують сучасних закріплених правових цінностей, індивідуальних прав – вони мають поважатись. З іншого боку деякі традиції можуть розглядатись як застарілі, зокрема, форми покарання, гендерних відносин. У таких випадках лібералізм орієнтує все ж суспільство на прогресивні правові змісти. Одна справа коли традиційні цінності та норми цілком сумісні із парадигмою прав і свобод людини, інша справа, коли традиціоналізм має дискримінаційний характер, як це трапляється у правових системах традиційного типу.

І. Кравцов наголошує, що базовою цінністю комунітаризму є спільне благо: «Базовою, головною соціально-етичною та правовою цінністю для комунітаристів є спільне благо (common good). Ф. Селзнік вважав, що комунітарний підхід високо цінує спільне благо або ідеали спільного блага й обмежує прагнення до індивідуальної незалежності та самореалізації [43, с. 165]... Комунітаристи вважають критерієм справедливості відповідність благу спільноти (комуни). Вони визнають її пріоритет у порівнянні з іншими правовими, політичними, етичними ідеалами... Один з ідеологів комунітаризму Ч. Тейлор підкреслює, що принцип справедливості має розглядатися лише разом зі спільним благом [49, с. 160], що є необхідною передумовою розвитку як суспільства, так і індивідів у ньому» [113, с. 67]. Отже, черговий раз маємо

складне питання пріоритетності соціуму чи індивіда. В епоху розквіту теорії природного права такий пріоритет був очевидним, адже індивідуальне начало, свобода, природа людини ще не розгорнулись у правовій реальності належним чином, тоді виникла гостра потреба у розвитку індивідуальних прав, скасування нерозумних обмежень природи людини. Однак інша справа із сучасними правовими змістами, коли всі необхідні базові права, свободи уже визнані та закріплені нормативно. Виникає зворотне питання, чи не занадто відбувається розгортання індивідуалізму для правопорядку, чи можна ігнорувати загальне суспільне начало для нормального функціонування суспільства? Очевидно, що відповідь негативна. Крайнощі обмеження індивідуальної свободи відбувались не через спільноту, а через державний устрій, що розглядав свободу як привілей. Спільне благо не може ігнорувати своєю чергою принцип свободи, інакше воно просто перестане бути благом. Право не може існувати без ознаки загальності, що так чи інакше є дотичним до концепції спільного блага, адже атомістичне суспільство породжує хаос.

І. Піляєв відмічає різницю між лібералізмом та комунітаризмом в контексті принципу справедливості: «Японський економіст Ю. Шіноя, провідний представник сучасної школи еволюційної економіки, близької до ідей німецького історизму, наголошує: “Суперечка між лібералізмом і комунітаризмом не є справжнім конфліктом цінностей <...>. Ці дві доктрини мають справу з мораллю певного масштабу: лібералізм пов’язаний насамперед з універсальним принципом справедливості, якого мають дотримуватися вільні та рівні громадяни, тоді як комунітаризм передбачає існування обмеженої спільноти й стосується загального блага, що має спільно використовуватися її членами” [44, с. 10]» [152, с. 18]. Маємо ще одне протиставлення ліберальної справедливості та комунітарного спільного блага. Як відомо, справедливість часто розглядається як зрівняльна та розподільча. В першому випадку мова іде про однаковий розподіл блага, а також однакову відповідальність, а в другому – про розподіл блага, чи відповідальності відповідно до заробленого чи скоєного. У цьому випадку лібералізм не такий далекий від комунітаризму, адже з позиції

принципу справедливості так чи інакше виникає загальний критерій розподілу позитивних чи негативних наслідків індивідуальної поведінки, чи роботи. Звісно важко назвати права та свободи людини ключовим суспільним благом, адже індивід прагне не прав, а використання їх задля досягнення індивідуальних цілей, тоді як комунітаристи вважають, що не особисте, а суспільне благо має рухати поведінкою. Отже, лібералізм заснований на принципі справедливості як загальної правової відплати за індивідуальну поведінку, а комунітаризм на принципі загального блага як критерію для індивідуальної поведінки особи, її оцінки. Варто відзначити, що критерій загального блага може значною мірою коригуватись різними ідеологіями, що тяжіють до авторитаризму, тоді як теорія прав людини, особистої свободи є значно стійкішою до таких викликів.

А. Фойгт узагальнює опозицію комунітаризму: «Комунітаристи, серед яких такі імена, як Майкл Сендел, Чарльз Тейлор, Аласдер Макінтайр та інші, заперечують атомізуючу настанову в антропології індивіда, вони говорять про те, що кожна людина вмонтована в соціальну реальність і є невідокремлюваною від таких її інституціоналізованих проявів, як сім'я або культурна спільнота. Людина, на переконання комунітаристів, не мислиться поза соціальною взаємодією з іншими членами суспільства... комунітаристи стверджують, що соціальна реальність – самостійна в тому плані, що може існувати за довільного набору індивідів, які беруть у ній участь. Тракткування спільноти в термінах її підлеглості волі індивідів, на думку комунітаристів, є хибним... Убезпечення об'єктивного характеру цінностей вбачається комунітаристами тим дієвим засобом, який може зберегти суспільну мораль від індивідуалістичного волюнтаризму щодо її основних засад, тим самим зберігаючи її від небезпеки релятивізації і деструкції» [181, с. 24-25]. Маємо важливий аргумент на користь комунітаризму, а саме те, що спільнота справді може існувати за довільного набору індивідів і зберігати власні цінності та блага. Це дає стабільність правових змістів для правової системи, стабільність правосвідомості, яка багато в чому попри державні норми заснована на традиціях, звичаях. Однак спільнота не завжди мала такий привабливий вигляд як зараз. Спільнота могла бути

класовою і загальне благо розумілось як благо еліт, традиційні цінності цілком могли бути дискримінаційними. Саме лібералізм із його прагненнями для індивідуальної автономії, свободи перетворив спільноту на союз вільних особистостей. Спільнота не залежить від набору індивідів у конкретних випадках, однак вона теж змінюється. Однак, що саме стало атрактором таких змін? Боротьба та встановлення природних, громадянських прав та свобод. Рабовласницька та феодальна спільноти існували століттями, тисячоліттями допоки не з'явилося розуміння рівних прав, загальної свободи для кожного. Відтак правовий лібералізм створив підстави для розуміння сучасної розвиненої спільноти, де традиції не є дискримінаційними, а суспільне благо не є привілеєм.

Ю. Красноголов вдало описує базові питання та цінності обох доктрин, навколо яких точаться суперечки: «Комунітаризм бачить основу суспільства в моральних цінностях та у спільноті, протиставляючи їх державі та праву. Комунітаристи розраховують, що зміна морального клімату в суспільстві в кінцевому результаті приведе до зниження рівня державного втручання, збалансованості прав і обов'язків без сповзання в бік авторитаризму [14]. Ліберали, попри заперечення спільних моральних цінностей як інтегруючого чинника суспільства, намагаються все ж таки шукати універсальні моральні критерії для побудови соціальних і політичних інститутів. Але, на думку комунітаристів, це марне заняття, оскільки моральні принципи можуть бути зрозумілими тільки в результаті аналізу практики конкретного суспільства. А. Макінтайр у свою чергу зазначає, що в лібералізмі взагалі немає раціональних основ. Такі основи можуть бути віднайдені в єдиному типі соціального життя, який створює підстави для моральних суджень, тобто в такому суспільстві, де сутність людини визначає його істинні цілі [26]» [114, с. 31]. Отже, мораль та спільнота проти держави та права. Таке протистояння стає більш зрозумілим саме для правового лібералізму, оскільки загалом ліберальне вчення не заперечує цінність спільноти та моралі, особливо неолібералізм. Варто зазначити, що сучасне цивілізоване суспільство уже живе за загальними правовими цінностями, які дозволяють реалізовувати мультикультурні цінності.

Суспільна мораль не може протиставлятися свободі, автономності особистості, рівності. Так лібералізм може справді заходити далеко у індивідуалізм, однак такий підхід виник як потреба у суспільному розвитку. Класове суспільство не могло інакше змінитись. Ліберальний підхід виступає за розумний баланс традицій та новацій у суспільстві та праві. У кожної окремої спільноти можуть бути різні моральні цінності, різні тіньові норми, що регулюють ефективно її життя, однак без універсального права, прав людини ідеали комунітаристів стають утопічними. Спільноти не існують ізольовано, це частина глобальної комунікації на мікро та макрорівнях, відтак загальні правила поведінки необхідні для виживання, навіть якщо вони не так глибоко засвоєні правосвідомістю, як суспільна мораль та традиції. Наразі альтернативи правам людини, особистій свободі як ключовим прогресивним цінностям не існує, а тому лібералізм є значно практичнішою доктриною, яка вже реалізується ніж комунітаризм.

«На думку М. Волцера, будь-які аргументи стосовно прав і розподільних принципів мають брати до уваги значення різноманітних соціальних благ, які поділяються всіма. Права ж, на його думку, не можуть бути зараховані до блага, оскільки природа і сфера дії розподільних принципів будуть варіюватися щодо соціальних благ [56, с. 75]» [114, с. 31]. Така позиція є доволі спірною, якщо розуміти під благом дещо бажане і враховувати наскільки складний був шлях становлення та розвитку прав людини, скільки зусиль витрачено для того, щоб можна було ними користуватись. У такому випадку права є ключовим благом суспільства, непорушною соціальною парадигмою. Соціальні блага, що поділяються всіма теж не є сталою величиною, суспільні орієнтири змінюються разом із розвитком принципу свободи, рівності, технологій, побуту тощо. З іншого боку чи можна взагалі вести серйозний дискурс про соціальні блага за відсутності прав та базових принципів? Очевидно, що така позиція дещо відірвана від реальності.

Висновки

Отже, на підставі порівняння двох протилежних правових ідеологій лібералізму та комунітаризму можна дійти наступних висновків.

1. Лібералізм та комунітаризм покладають питання спрямованості поведінки людини зовні чи в результаті її внутрішнього вибору. Засвоєння та сприйняття норм є справді важливим викликом для правопорядку. Тенденції, цінності, змісти у праві змінюються, при чому поступово, в результаті численних актів поведінки окремих осіб, що подібно до звичаєвої норми поступово стають загальними та об'єктивними. Є галузі права, які справді вимагають суто підкорення, а є більш гнучкі, диспозитивні галузі, де без свободи волі, вільного вибору неможливо. Отже, право залежно від сфери правовідносин може розгортатись як у ліберальному, так і в комунітарному напрямку, при цьому не заважаючи один одному.

2. Лібералізм є доволі гнучкою ідеологією і реагує на виклики; у формі неолібералізму він здатен уживатись з державництвом і розв'язувати проблему позитивних прав. Таким же шляхом має пройти дискурс лібералізму та комунітаризму через виявлення спільних правових проблем формування правопорядку. Розгортання цього дискурсу дає підстави для визнання трьох окремих джерел впорядкування правової системи – особа, суспільство, держава. Автономна особистість та негативна свобода є лише початком розгортання принципу свободи у правовій реальності, далі змісти автономності розширюються і перехолодять до наступних начал – суспільства та держави. Ліберальний та комунітарний дискурс про свободу варто розглядати через призму ступенів розгортання змісту свободи у різних началах правової реальності (індивід, спільнота, держава).

3. Правовий лібералізм дозволив раз і назавжди розглядати правову реальність через призму автономного індивіда. Однак навіть якщо людина та її свобода є вихідним джерелом порядку, то його розгортання виходить далеко за межі вибору людини. Сам соціум теж може бути вільним або невільним як окреме загальне правове начало.

4. Важливим є поряд з офіційними правовими нормами визнання і неписаних моральних приписів, вироблених самими соціумом у ході живого спілкування. Наявність індивідуальних прав не тотожне моральному обличчю індивіда. Ліберали вважають, що задавання людині параметрів належної моральної поведінки є неприпустимим втручанням у її свободу і може принести як благо, так і авторитаризм. Позаяк розв'язання цієї проблеми лежить у сфері визнання різних ступенів правової реальності, різних джерел правового змісту. Автономна особистість, спільнота, держава є окремими початками, які поповнюють правову дійсність на суб'єктивному та об'єктивному, імперативному та диспозитивному, ієрархічному та комунікативному рівнях.

5. Справді спільнота завжди має доволі потужні регулятори суспільних відносин, зокрема, мораль та традиції, які позитивно сприймаються правосвідомістю, а ліберальна модель розвитку здебільшого орієнтується не на традиції, а на новації, які можуть суперечити традиційним цінностям, що може кардинально змінювати суспільний лад, формувати нову мораль. Варто визнати, що суспільний розвиток відбувається саме за такою моделлю постійних змін «старого» та «нового», а тому ліберальна доктрина максимально об'єктивно сприймає сутність правового поступу, розгортання правових цінностей у суспільстві. Лібералізм прагне все більше розгортати індивідуальну свободу та права, а комунітаризм прагне розвивати синергію суспільства, що спроможне існувати як єдине ціле.

6. Мораль та принцип спільноти комунітаризму протиставлюється державі та праву лібералів. Сучасне цивілізоване суспільство уже живе за загальними правовими цінностями. Суспільна мораль не може протиставлятися свободі, автономності особистості, рівності. Лібералізм може справді заходити далеко в індивідуалізм, однак такий підхід виник як потреба у суспільних змінах та розвитку. Класове суспільство не могло інакше змінитись. Ліберальний підхід виступає за розумний баланс традицій та новацій у суспільстві та праві. У кожній окремій спільноті можуть бути різні моральні цінності, різні тіньові норми, що регулюють ефективно її життя, однак без універсального права, прав

людини ідеали комунітаристів стають утопічними. Спільноти не існують ізольовано, це частина глобальної комунікації на різних рівнях, відтак загальні правила поведінки необхідні для виживання, навіть якщо вони не так глибоко засвоєні правосвідомістю як суспільна мораль та традиції. Наразі альтернативи правам людини, особистій свободі як ключовим прогресивним цінностям не існує, а тому лібералізм є значно практичнішою доктриною, яка вже реалізується ніж комунітаризм.

2.3. Ліберально-правові стандарти розвитку правової системи та особливості їх реалізації

Правовий лібералізм протягом XX-XXI ст. із правової ідеології перетворився на загальновизнаний стандарт організації правової системи сучасної демократії. У цьому підрозділі буде висвітлено у чому саме полягають ліберально-правові стандарти життя для сучасної держави.

М. Алесіна та М. Емерсон наголошує, що лібералізм є тією основою європейського життя, яка приваблює інші держави доєднатись до ЄС: «Цей принцип, підкріплений верховенством права, зробив ЄС відправною точкою для молодих демократій, які прагнуть приєднатися до мирної європейської спільноти з її вільними кордонами, де індивідуальні свободи та гідність кожної людини захищені за законом і за звичаєм» [2, с. 3; 13]. Отже, мир, індивідуальні свободи, гідність людини, вільні кордони є базовими ліберальними цінностями, що стали візитівкою бажаного стандарту життя. Причому важливо, що це все охороняється і законом і звичаєм, тобто визнається всією спільнотою як на формальному рівні, так і на ментальному рівні правосвідомості. Не менш важливою цінністю є мир, особливо враховуючи важку воєнну ситуацію, що виникла в Україні, коли виявилось, що мир це зовсім не гарантія життя, а те, за що потрібно боротись, до чого європейська система безпеки виявилась не готова. Важливо відзначити, що європейське ліберальне життя орієнтоване на

індивідуальний комфорт, який у сумі дає загальний комфорт. Свобода та гідність є цілком конкретними, практичними категоріями, що покликані забезпечити реалізації та захист індивідуальних інтересів людини.

Сучасний лібералізм і загальна ситуація навколо нього це не лише про стандарти, блага, суперечки з різними ідеологіями, це ще й про загрози, оскільки така ідеологія може розвиватись лише за певних умов, потрібен необхідний ґрунт стабільності, миру. На цьому наголошує М. Алесіна: «Ліберальна політика дозволяє людям покращити якість життя та дбати про власну мораль. В результаті багаторічної реалізації ліберальних принципів в європейському масштабі громадяни та суспільства змогли розвинути та реалізувати як матеріальні, так і етичні прагнення... На початку 2024 року глобальна соціально-економічна, безпекова та політична ситуація здається жахливішою ніж будь-коли. Світ, у якому виросла більшість європейців і в який вони вірили, здається, розбитим. Замість стабільного миру ми зіштовхуємось з ескалацією воєн; замість процвітання – інфляція та тривога за себе, зниження рівня життя; замість процвітаючої ліберальної демократії – піднесення авторитаризму в глобальному масштабі» [2, с. 4-5; 1; 45]. Справді, попри всі недоліки ліберального підходу до влаштування правової системи, саме ця ідеологія виявилась найбільш спроможною до того, щоб зробити життя людини максимально комфортним, як матеріально, так і духовно. Однак, як уже було згадано, правовий лібералізм для свого існування та розвитку вимагає щонайменше миру та демократії, це не ідеологія війни, вона просто не пристосована до таких умов. Європейські вчені визнають, що війна на території України має дуже суттєвий вплив на безпеку та соціально-економічну ситуацію у ЄС із важко передбачуваними наслідками. Лібералізму є що протиставити авторитарним режимам у сфері якості та рівня життя, однак такий порядок не готовий протистояти перед грубою воєнною силою, коли права людини та гідність взагалі перестають бути стандартом життя. У таких умовах нових серйозних викликів постає питання нового типу ліберальної ідеології, який зберігаючи власні цінності має бути спроможним кинути виклик агресивним авторитарним режимам.

Питання війни та європейського лібералізму є водночас складним та таким, що покликане зміцнити європейську спільноту. Так, європейські науковці відмічають: «Лише коли свободу забирають, люди розуміють, що вона була найціннішим, що вони мають. Водночас як показала відповідь Європи на російську агресію, це не лише страх і гнів, але й почуття солідарності та пошук єдності, приналежності, які керують порядком денним. Спільне занепокоєння щодо зовнішніх загроз покликані відродити «європейський дух», що стоїть за тим, що відомо, і часто критикується, як «технократична» політика ЄС. Зараз, як ніколи, людям потрібне оновлене відчуття безпеки, надії та спільності. Їм потрібне бачення майбутнього, яке б відповідало поточним загрозам, але при цьому необхідні жертви та тимчасовий дискомфорт, які є значущими та виправданими» [2, с. 7; 22; 35]. Варто погодитись, що свобода настільки стала звичною, повсякденною цінністю, що перестає навіть помічатись як дещо особливе в житті людини, оскільки її змістами наділений кожен крок нашого життя. Інша справа, коли свободу з певних причин починають відбирати у людини, її цінність починає одразу відчуватись, ліберальний порядок із предмета критики стає знову бажаним суспільним благом, однак для досягнення цього блага уже потрібні не індивідуальні зусилля, а колективні, адже бути «вільним від війни» як показала практика не так просто, система негативних прав та свобод перестають діяти. Тут актуальним постає питання виправданого тимчасового дискомфорту, із яким має бути узгоджена ліберальна свобода та принципи задля збереження наявних цінностей. Європейське суспільство не звикло до таких обмежень та дискомфорту, тому реакція та дії європейської спільноти щодо війни в Україні доволі складна і не завжди є достатньою, щоб гарантувати ту саму безпеку у Європі. Таким чином постає питання «надзвичайного лібералізму», тобто такого стану лібералізму в надзвичайних умовах, який спроможний зберегти цінності свободи з одного боку, при цьому допускаючи необхідний дискомфорт та обмеження з іншого. Така позиція є цілком допустимою враховуючи різноманітні адаптаційні приставки до ліберальної ідеології: соціальний, нео-, лібертаризм, культурний тощо.

Збройний конфлікт спроможний зруйнувати будь-який ліберальний порядок через окупацію або через авторитаризм.

«Сьогодні всі три золоті стовпи лібералізму отримали нову актуальність: прагматичний (безпека від насильства та забезпечення миру), моральний (захист людської гідності та індивідуальної свободи вибору), та економічні (сприяння економічному зростанню)» [2, с. 8; 15]. Отже, маємо три стовпи лібералізму: прагматичний, моральний, економічний. До всіх трьох має пряме відношення правовий лібералізм. Можна констатувати, що правовий лібералізм від індивідуалістичної позиції, що розглядала суспільство виключно як союз вільних особистостей, для якого загальне начало не мало особливого значення, еволюціонував до глобального прагматичного виміру, де загальна безпека від насильства та мир стали основою ліберальної ідеології. Однак забезпечення миру наразі перестало бути питанням внутрішнього правопорядку чи мирної політики. Забезпечення миру передбачає вирішення загроз війни, що розгорнулась на європейському континенті в Україні. Забезпечити мир, ігноруючи війну стало неможливим. Саме тому має бути реалізована концепція «надзвичайного лібералізму», який спроможний захищати європейські цінності. Така концепція має передбачати:

- Механізм мобілізації військових ресурсів для боротьби з агресором за умови збереження базових прав та свобод.
- Адаптацію прав та свобод до обставин війни, а саме допустимі межі їх обмеження.
- Збереження моральної складової правового лібералізму в умовах війни, а саме недопущення приниження людської гідності та позбавлення людини права індивідуального вибору.
- Перелік допустимих та виправданих обмежень індивідуальної свободи для недопущення спотворення ліберальних цінностей та сприйняття їх правосвідомістю.
- Недопустимість зміни суспільного та державного ліберального ладу в умовах війни.

Європейські науковці відмічають важливу сильну сторону ліберального устрою, а саме, попри індивідуалістичний характер ліберальної особистості, вона спроможна до єдності у своєму плюралізмі: «Принцип «об'єднані в різноманітності» або, можливо, «об'єднані у плюралізм» набуває екзистенційного відтінку. Єдність це питання захисту колективної свободи, якою виграла Європа за останні десятиліття. Ліберальний космополітизм не є протиріччям національному чи будь-якому іншому, але позиціонує всеохоплюючий людський універсалізм, який охоплює різні ідентичності» [2, с. 10; 35]. Отже, чим більше люди вільні у своєму моральному, політичному, економічному виборі, тим більше вони у ньому ж єднаються навколо цього блага вибору. Мова іде про бажаний порядок, за яким має бажання жити більшість. Така єдність має свої приклади іще із часів античності, коли були описані закони Драконта та Солона, тиранія та демократія, небажане та благо. Справді, суспільство може бути об'єднане штучно навколо певної ідеології, але й природно навколо бажаного суспільного устрою та закону. Саме таку позицію відстоює правовий лібералізм, що покладає комфортний для всіх правопорядок без необхідності віри у конкретні ідеї.

М. Алесіна вказує на ліберальні відповіді щодо сучасних соціальних викликів: «Доступ до якісної освіти та професійної підготовки, ефективної перепідготовки та підвищення кваліфікації, політики нового покоління, підтримка малих і середніх підприємств, розквіт соціальної економіки та соціальне підприємництво є ліберальними відповідями на соціальні виклики. Інвестиції в місцеві потужності, бізнес та промисловість не тільки підвищують глобальну конкурентоспроможність Європи, але й негайно покращується добробут і незалежність своїх громадян. Поєднання основних цінностей і матеріальних інтересів через розширення можливостей, а не просто підтримка чи патерналістський захист – зберігає справжній контроль в руках громадян» [2, с. 13; 3]. Отже, якісна освіта, підтримка малих підприємств, соціальна економіка та підприємництво є ключовими ліберальними позиціями щодо розв'язання глобальних соціальних проблем сталого розвитку, боротьби з бідністю,

забезпечення добробуту. Сучасні ліберальні правові стандарти виходять за межі доктрини, теорії, поглядів. Це цілком практичні кроки пов'язані із можливостями вільного розвитку особистості, забезпечення гідного матеріального становища людини через «реальну свободу», тобто наявність практичних економічних можливостей реалізувати гідне життя кожного. Свобода стає не просто духовною цінністю, а принципом та інструментом щасливого життя. Ліберальний погляд на благополуччя передбачає невіддільність духовної та матеріальної складової життя суспільства, тільки тоді свобода стає універсальною цінністю, здатною забезпечити реально всі потреби людини. Ліберальні шляхи добробуту – це про можливості, а не пряму державну підтримку (патерналізм), однак ці можливості забезпечуються доступністю освіти, економічного розвитку, підтримкою незахищених верств населення.

Д. Салтнес вказує на проблеми співвідношення принципів правового лібералізму та державного суверенітету: «Ідеально-типова концепція справедливості як неупередженості, яка надала б принципам прав людини рівний статус з державним суверенітетом, забезпечує функціонування інститутів за межами держав, наддержавної влади та розробляє неупереджений або демократичний механізм вирішення суперечок. Ця теоретична перспектива веде до кращого розуміння того, щоб прийняти для ЄС реалізацію підходу до ліберального порядку, заснованого на правах. Порядок не можна відокремити від вимог справедливості, на які він спирається. Цей теоретичний крок також допомагає визначити, у чому ЄС не відповідає своїм амбіціям. Таким чином, вона не є наднаціональною, політика прав людини сама по собі є проблематичною» [41, с. 2259]. Отже, маємо питання пріоритетності державного суверенітету чи прав людини. Річ у тому, що політика ЄС тяжіє о транскордонності, що цілком відповідає ліберально-правовим засадам, для яких позиції колективізму є вторинними. Якщо ліберальний принцип прав людини зробити абсолютним, то він не має залежати від кордонів держав, від окремих політик держав та їх органів. Права людини не мають реалізовуватись по-різному у державах-членах ЄС, що вимагає наддержавних інституцій. Однак

така позиція є справедливою, якщо лібералізм є панівною ідеологією і його реалізації ніщо не загрожує, при чому мова не про альтернативні ідеології, а конкретні обставини, зокрема, війна в Україні. Як показує практика, принцип суверенітету не може поступитись навіть ліберальним положенням, коли постають загрози безпеці держави. В таких випадках правовий лібералізм в надзвичайних обставинах має ставати на позиції, протилежні транскордонності, щоб зберегти наявний прогресивний державний та суспільний лад.

Сучасний правовий лібералізм зазнає значної критики з ряду питань. Так, М. Каспер наголошує на проблемних аспектах ліберальної ідеології: «...пропонує три критики лібералізму верховенства права Хайєка. Взяті разом, вони показують, що його теорія не повинна використовуватися у двадцять першому столітті. По-перше, верховенство права не займає аморальної позиції, якої воно прагне досягти, оскільки відстоювання вільної ринкової економіки та мінімального державного втручання представляє дуже чітку етичну позицію, яка протистоїть вимогам меншин. По-друге, дбаючи лише про правила гри, а не про її результат, Хайєк ігнорує експлуатацію тих, хто не володіє засобами виробництва. Нарешті, я стверджував, що лібералізм Хайєка оперує недостатнім визначенням свободи, яке ігнорує соціально-економічні фактори, які також можуть служити формою примусу. Лібералізм верховенства права за Хайєком є важливим аспектом будь-якого вільного суспільства. Однак його опора на чистий процедуралізм, а не на чутливість до несправедливих диференційованих результатів, свідчить про те, що він сам по собі не може бути теоретичною основою сучасних демократичних суспільств» [34, с. 12]. Отже, перша суттєва критика ліберальних положень – це про відсутність етичної позиції, особливо стосовно вимог меншин. Ринкова економіка та вимога мінімального державного втручання у життя людей для реалізації особистої свободи справді дає багато можливостей для розвитку, однак не визнає наявності незахищених верств населення, які не спроможні конкурувати у суспільстві вільних особистостей. Етичний складник може формуватися лише в умовах спільноти, яка для лібералізму є вторинною. Аналогічна ситуація із потребами меншин, щоб їх

визнати необхідне групування суспільства на більшість і меншість, що для лібералізму також не є принциповим (в кращому випадку визнається керівна демократична роль більшості). Варто погодитись, що така позиція є досить справедливою, однак еволюція ліберально-правових поглядів уже давно сформувала положення соціального лібералізму, прийнятності позитивних прав та свобод, що значно зблизило крайній індивідуалізм із комунітаризмом. Попри справедливу критику, варто зазначити, що ліберальна ідеологія не є принципово ворожою до теорій, що пропонують гуманний підхід до влаштування суспільного устрою, однак при цьому принципово має зберігатись принцип індивідуальної свободи та незалежності, щоб така етика не перетворилась в авторитарний порядок.

Розуміння лібералізмом свободи не є найбільш абсолютним та крайнім попри поширену думку. Г. Куц вказує на неоримську інтерпретацію свободи, у якій вільна людина не лише від примусу держави, а й інших людей: «Осмисленню феномену свободи до появи лібералізму (зокрема, неоримськими теоретиками) була притаманна ще одна особливість. Неоримська та ліберальна інтерпретації свободи втілюють конкуруючі стандарти автономії. У контексті ліберальної інтерпретації свободу можна вважати автономною, якщо стосовно неї ніхто не здійснює примусу. А з точки зору неоримської інтерпретації свобода лише тоді автономна, якщо їй не загрожує навіть небезпека примусу» [117, с. 77]. Звісно неоримський підхід виглядає дещо ідеалістично порівняно з ліберальним, адже лібералізм опирається у своїх позиціях про свободу на право, а не мораль, внутрішні переконання. А це, своєю чергою, означає, що загрози для автономії особистості цілком можливі, однак у разі їх конкретної реалізації має наставати відповідальність. З іншого боку, загрози автономії особистості можуть цілком бути легальними, адже ієрархічність, субординація присутні у багатьох сферах суспільного життя і є необхідними для нормального правопорядку. Таке бачення свободи може бути реалізовано в рамках культурного лібералізму, що розгортається у сфері вільного розвитку особистості та можливості вільно розвивати власну ідентичність та погляди.

Для більш точного розуміння сучасної ліберальної особистості варто звернути увагу на відмінності її від авторитарної особистості. К. Соколова вказує на такі відмінності за результатами соціологічних досліджень: «В проєкті British Social Attitudes використана була шкала від 1 до 5 з визначенням рівня згоди або не згоди з запропонованими твердженнями. Альфа Кронбаха в такій шкалі склала 0,70. Серед наведених тверджень спільними з British Election Study є пункти 1 та 2, також дослідниками були запропоновані твердження щодо: 1. осудження тих, хто порушує закон; 2. підтримки смертної кари; 3. виховання поваги до влади в школах; 4. дотримання законів, навіть при їх неправильності... [167, с. 94] Крім даних проєктів Дж. Кертіс та К. Брайтон орієнтувалися на серію досліджень С. Міддендорпа, в якій вони особливо підкреслили в якості індикаторів твердження, які стосуються аспектів як: 1. схвалення поваги дітей та підлітків до своїх батьків; 2. видалення осіб з нетрадиційною орієнтацією з суспільства/ дозвіл їм жити так, як вони того потребують; 3. засудження злочинів та насильства; 4. дозвіл застосування смертної кари; 5. схваленні політики абортів та евтаназії» [167, с. 94; 12]. Отже, варто звернути увагу на критерій, зокрема, підтримання смертної кари. Як відомо, смертна кара у Європі вважається не гуманним покаранням, а тому виправдати таку кару може лише авторитарна людина та підхід. Ще один цікавий критерій – це повага до влади у школах. Загалом питання поваги до влади має важливе значення з погляду підтримки наявного державного, суспільного та правового ладу, однак ліберальна особистість завжди критична до влади, оскільки відстоює максимальну незалежність та обмежене втручання держави в особисте та суспільне життя. Дотримання законів навіть при їх неправильності теж важливий критерій відмежування ліберальної людини від авторитарної, оскільки ліберальний це шлях реформ і постійного розгортання принципу свободи в економічному, культурному та політичному житті суспільства. Також схвалення політики абортів та евтаназії теж є важливим індикатором реалізації ліберальних ідей в суспільстві за принципом «моє тіло – моє діло», що реалізує принцип свободи навіть у таких складних для буття людини ситуаціях. Доволі

складним і неоднозначним є критерій поваги дітей до батьків, що з одного боку з погляду здорового глузду не підлягає сумніву, однак, як відомо для ліберального суспільства права дитини та їх захист поширюється навіть на відносини дітей та батьків, що попри критику уже є реалізованим у провідних країнах Європи. Звісно важливим критерієм є також ставлення до сексуальних меншин, адже різного роду орієнтації також сприяють реалізації принципу вільного розвитку особистості, що вимагає толерантного ставлення до представників меншин.

Загалом варто відзначити, що ліберальна та авторитарна особистість цілком співіснують у демократичному суспільстві, мова іде не про політичний режим, а про ступінь розвитку принципу свободи та його допустиме обмеження для окремої особистості. Так, К. Соколова узагальнює відповідне соціологічне дослідження: «При побудові лібертарно-авторитарної шкали дослідники виходили з того, що ті люди, які мають ліберальні ціннісні орієнтації виступають за свободу дій, самореалізацію, самовизначення та культурний плюралізм. На противагу їм люди з авторитарною орієнтацією виступають за досягнення суспільством загалом моральних та культурних стандартів. Для підтримки цих стандартів, – як способів підтримання консолідованого та безпечного суспільства, такі люди готові прийняти певні обмеження, які будуть покладені на їх особисту свободу... Автори запропонували тільки три твердження, які спрямовані на оцінку індивідуальних та політичних ліберальних орієнтацій. Відповідно до цих тверджень респонденту пропонувалося висловити міру своєї згоди або незгоди за п'ятибальною шкалою. Питання звучить наступним чином: “А тепер скажіть, до якої міри Ви погоджуєтесь чи не погоджуєтесь з наступними твердженнями?” [12, с.254] 1. Уряд повинен вжити заходів для зменшення різниці у рівнях доходів людей. 2. Геям та лесбіянкам потрібно дозволити жити своїм життям, як вони вважають за потрібне. 3. Потрібно заборонити політичні партії, які виступають проти демократії» [167, с. 94]. Отже, моральні та культурні стандарти є до певної міри протилежністю ліберальним, оскільки багато в чому орієнтуються на традиції, а не новації, на

колективізм, а не індивідуалізм. Ліберальна особистість вимагає у певних сферах моральної гнучкості та поступок, про що свідчить різниця у поглядах на багато сфер приватного та публічного життя між сучасним та історичними типами суспільств. Така різниця між авторитарною та ліберальною особистістю пов'язана із тим, що моральні та культурні стандарти вимагають прийняття більше обмежень, ніж умови культурного плюралізму та толерантності. Все-таки попри еволюційні зміни у ліберальній доктрині, свобода залишається ключовим дороговказом для цієї ідеології. Самореалізація та самовизначення можливі й в умовах традиційних моральних та культурних цінностей, однак багато сфер, пов'язаних із вільним розвитком особистості будуть обмежені традиційними поглядами на суспільний устрій. Отже, сучасний лібералізм має три виміри. Економічний полягає у підході до справедливого матеріальних благ у суспільстві й ролі держави у цьому розподілі. Особистісно-культурний полягає у відстоюванні терпимості до різних способів та форм самореалізації особистості. Політичний вимір, який орієнтує державно-політичну реальність виключно на демократичний устрій та відстоює нетерпимість до будь-яких недемократичних елементів у політичному житті суспільства.

Р. Огірко вказує на загрози, що постають перед сучасним лібералізмом: «Відповідь на це питання ускладнюється ще й тим, що сучасна ліберально-демократична державність піддається тиску глобалізації і викликаних нею наслідків, зокрема, відродженням у міжнародних відносинах шовіністичних та імперських трендів, загостренням проблем етнокультурної, релігійної та світоглядної ідентичностей, значним зростом масової міжнародної міграції тощо» [140, с. 17]. Війна в Україні виявила багато загроз для ліберального правопорядку у міжнародному політичному контексті, а саме імперські тренди, що постають причиною порушення суверенітету інших країн, загрожують правам та свободам людини, і, особливо, дітей. Проблеми релігійної, етнокультурної ідентичності сприяють поширенню колективізму у суспільстві і найбільш небезпечному та агресивному його варіанті, коли протиставляються штучно різні народності, релігійні спільноти, світогляди. Такі положення

становлять серйозну загрозу мирному ліберальному правопорядку, який орієнтований на свободу людини, а не глобальні збройні конфлікти. Таким чином, це лише підкреслює потребу у змінах в ліберальній доктрині, допущення «надзвичайного лібералізму» як доказу того, що такий бажаний правовий, державний, суспільний порядок, таке благо спроможне себе захищати не лише у свідомості людей, а й більш практичними засобами.

А. Луцький виділяє окремий вид – правовий неолібералізм, виокремлюючи характерні ознаки: «Серед ідеологічних течій, які наближені до ліберального консерватизму, на сьогодні можна виділити правовий неолібералізм. Як прояв природно-правових основ правосфери суб'єктів права, ця правова ідеологія включає в себе перераховані вище ознаки. Втім вона має й низку відмінностей, зокрема: правова самосвідомість громадян більше спрямована на індивідуальність та менше спирається на соціальний захист як засіб виживання; природне та позитивне право має більший пріоритет та відповідно реалізація природних інтересів громадян більш актуалізована; моральним та релігійним цінностям суспільства приділяється менше уваги, ніж захисту індивідуального життя громадян; прагматика юридичної аргументації та легалізму» [123, с. 27]. Важко заперечувати природно-правові джерела ліберальної доктрини, яка значно вдосконалила теорію природного права, виділивши ключову природну ознаку людини – свободу. Правовий лібералізм дійсно орієнтований на індивідуальність, однак правова свідомість як не лише абстрактна, а й конкретна категорія орієнтується на різні цінності залежно від соціального, матеріального становища, адже соціальний захист стосується незахищених верств населення, які не можуть орієнтуватись і сподіватись лише на власну свободу. Варто відзначити, що для сучасного лібералізму як ідеології, світогляду, порядку позитивне право має навіть більше значення ніж природне, оскільки це уже давно не суто теорія, а сукупність конкретних практичних положень, що вимагають своєї реалізації у суспільних відносинах, що неможливо без державного позитивного права. Варто погодитись, що правовий лібералізм зорієнтований більше на право, ніж на мораль, релігію чи інші

регулятори суспільних відносин, що дає йому значно більшої ефективності та перетворює на універсальне благо.

Г. Куц відмічає духовну та етичну сторони лібералізму: «У контексті ліберального дискурсу вважається, що людська діяльність має бути раціональною та відповідальною. Для духовної сфери лібералізму властиві терпимість, компроміс та свобода думки. Стосовно етичної сфери ліберали додержуються точки зору, згідно з якою моральність – це суто приватна справа» [118, с. 148]. Варто погодитись та додати, що терпимість, компроміс та свобода думки це не лише духовна внутрішня сторона ліберальної особистості, а й цілком конкретний дороговказ до конкретних моделей поведінки. Для ліберала мораль не є ефективним регулятором суспільних відносин і взагалі багато в чому ігнорує принцип особистості на користь загального порядку. Натомість право спроможне формувати порядок на різних принципах, в тому числі на індивідуальній свободі.

Г. Куц перераховує основні цінності сучасного лібералізму «Головними цінностями лібералізму, як зазначається в Оксфордському маніфесті 1997 р. (Ліберальний Інтернаціонал), вважаються: свобода, відповідальність, толерантність, соціальна справедливість та рівність можливостей. Причому ці цінності, будучи базовими принципами побудови відкритого суспільства, вимагають ретельного балансу між сильним громадянським суспільством, демократичною державою, вільним ринком та міжнародним співробітництвом. Зокрема, відзначено, що «свобода і особиста відповідальність є основою цивілізованого суспільства», а держава – лише інструментом для забезпечення свобод» [36; 118, с. 148]. Важливою ознакою є відповідальність, що свідчить про те, що свобода не є абсолютним принципом і дійсно орієнтується на правопорядок, обов'язковим складником якого є відповідальність. Свобода є благом, бажаним, але і за свободу теж потрібно відповідати, що багато в чому зробило лібералізм дуже практичною і найзручнішою теорією для реалізації у державній дійсності. Толерантність є результатом протиставлення ліберальних позицій колективній моралі та традиціям, оскільки принцип індивідуалізму

передбачає взаємоповагу до культурного, світоглядного та релігійного плюралізму, терпимість в межах закону до свободи іншого. Правовий лібералізм дійшов до такого етапу розвитку, коли поняття соціальна справедливість не сприймається як дещо чуже, свобода не може породжувати бідність, незахищеність, інакше ліберали програють конкуренцію соціалістам.

Г. Куц вказує соціологічні цінності лібералізму: «Соціологічні аспекти розгляду лібералізму зосереджено в основному на захисті свободи слова, асоціацій та релігії. У соціологічному контексті лібералізм найчастіше розглядають, з одного боку, як стиль мислення та діяльності, для якого характерна незалежність відносно до традицій, звичок, догм, прагнення активного самовизначення у світі» [118, с. 151]. Такі цінності дещо суперечать типовим ліберальним ідеям, оскільки питання асоціацій, об'єднань для ліберала ніколи не було основним, однак оминути увагою його теж не можна, враховуючи важливість для суспільного життя. Правовий лібералізм це ідеологія теперішнього та майбутнього, а не минулого, а тому орієнтується на такі регулятори суспільних відносин, які є максимально гнучкими, яким являється право. «Аналіз лібералізму в юридичному вимірі виштовхує на передній план проблематику парламентаризму, політичних та економічних свобод, ринкового господарства та вільної конкуренції. У контексті релігійного осмислення цього феномену ліберальним вважається напрям, який протиставляється ортодоксальності. При розгляді проблематики лібералізму в культурологічному вимірі увага насамперед акцентується на гармонійному поєднанні принципів індивідуалізму і гуманізму, гідності людської особистості та терпимості стосовно поглядів і переконань інших людей» [118, с. 151; 192]. Найбільший вплив ліберальна ідеологія має на політичну та економічну сфери, оскільки саме вони перш за все задають характер суспільного ладу, основи бажаного порядку. Як уже згадувалось у лібералізмі доволі складні відносини із релігією з причини нетерпимості до незмінного догматичного мислення та світогляду, чого притримується релігія. Наразі особливо актуальним постає питання культурного виміру лібералізму, оскільки саме він активно

розвивається змінює суспільство. Мова про терпимість до різних поглядів, переконань, форм їх вираження. Це також стосується саме ліберальної сфери, адже потребує активних змін у «архітектурі» суспільного спілкування, що своєю чергою має містити належне правове підґрунтя. Якщо ліберальна політика та економіка між собою пов'язані та до їх змісту уже питань немає давно, то питання культурного лібералізму вимагає змін у суспільній моралі, перегляду належної поведінки, обумовленої не лише бажаннями вільного розвитку особистості, а й технологічними досягненнями в інформаційній сфері, штучного інтелекту, медичній сфері, гендерній, роботизації, що активно втручається у суспільні відносини та вимагає правового закріплення суспільного ставлення до передових сфер розвитку технологій.

Г. Куц вдало узагальнює основні ідеї, на яких заснований сучасний лібералізм: «У цілому можна стверджувати про існування сталого ідейного базису ліберального дискурсу, який оформлений такими постулатами: примат індивідуальної свободи, ідея раціоналізму, пріоритет індивіда перед соціумом, відповідальність людини перед спільнотою, верховенство права; конституціоналізм, розділення владних гілок, обмежене врядування, недоторканність приватної власності, гарантоване представництво громадянських інтересів, ідея вільного ринку, що заснований на конкуренції та приватній власності, ідеї еволюціонізму, реформістські стратегії, толерантність тощо» [118, с. 154]. Перш за все свобода та індивідуалізм, що притаманні ліберальному дискурсу іще з класичних часів. Ці ознаки можна назвати природними, що витікають із природи людини і є незмінними. Наступні ідеї можна групувати як базові політико-правові: верховенство права, демократизм, обмежене врядування. Далі економічні ознаки, засновані на принципі свободи: приватна власність та вільна конкуренція. Суспільні ідеї: еволюціонізм, реформізм, вільне вираження поглядів та толерантність. Варто вказати також і на технологічні ознаки лібералізму: вільний розвиток технологій, штучного інтелекту, толерантне ставлення до процесів роботизації та віртуалізації суспільної комунікації та закріплення їх правових режимів.

Схожий перелік основних ліберальних цінностей наводить О. Мошенський: «Як і будь-яка ідеологія, лібералізм має свою систему цінностей, до основних з яких можна віднести: особисту свободу, індивідуалізм і індивідуальні права, вільний ринок і приватну власність, ліберальну демократію. Лібералізм проголошує історичну необхідність утвердження всебічної і якнайширшої свободи в сфері особистого життя (свобода самореалізації, самовираження), в сфері економічного життя (свобода підприємництва, торгівлі, володіння і розпорядження власністю), в сфері політичного життя (свободу обирати і бути обраним, свободу від незаконного примусу, верховенство закону і розподіл влад). Проголошуючи всебічну свободу, лібералізм надає їй часто негативного змісту, трактуючи, як «свободу від», свободу від будь-якого примусу» [134, с. 49]. Черговий раз переконуємось, що лібералізм є особливою ідеологією, це цілий світогляд, «стиль життя», окремий погляд на всі базові сфери життєдіяльності. Принцип свободи є фундаментальним для права і завдяки ліберальній теорії розгортається з найбільшим темпом ніж будь-коли. Прогресивність і лібералізм стали синонімами, адже все традиційне, що суперечить особистій, економічній, політичній свободі має бути реформоване. Багато хто критикує лібералізм за занадто відверте відкидання традиційних цінностей, особливо у сфері сімейних відносин, гендеру, сексуальної орієнтації, однак саме такий поступ свободи – вивільняти якомога більше людину від впливу зовні. Завдяки лібералізму особисте життя стало дійсно особистим, приватним та вільним для самореалізації.

О. Мошенський справедливо вказує на проблемні, критичні моменти, пов'язані із правовим лібералізмом, а саме реалізацією принципу свободи: «Лібералізм добре почувається у боротьбі за «свободу від», та не дає вичерпної відповіді на питання: «для чого свобода?», «що з нею робити?», «чи повинна свобода мати якісь межі?», «чи всі люди здатні продуктивно розпоряджатися своєю свободою?» Невже свобода заради свободи? За лібералізмом – саме так і виходить. Тому він перероджується у ліберальний нігілізм. Він руйнує всі

форми колективності, а зруйнувавши, опиняється наодинці....Лібералізм у своєму логічному завершенні ставить під удар державу. Державу має замінити громадянське суспільство, яке поступово виростає за її межі і стає глобальним. Держава має десоверенізуватися, зникнути. Інтернет, нанотехнології, транснаціональна економіка, фінанси, мігруючи трудові ресурси розмивають національні держави» [134, с. 50-51]. З одного боку, лібералізм справді питання «свободи від» ставить доволі принципово, з іншого боку, чи має це руйнівний характер. Все ж питання для чого свобода та що з нею робити більше стосується суспільств чи осіб, які її отримали в результаті звільнення (від рабства, кріпацтва), однак сучасне суспільство передбачає набір величезної кількості моделей поведінки для особи, які вона може вільно реалізувати, і в цьому переважно заслуга саме ліберальної ідеології. Стосовно меж свободи теж доволі цікаве питання, оскільки ліберали ніколи не вважали, що свобода має бути деструктивною. Свобода однієї людини обмежується свободою іншої, і цей принцип саморегуляції та самообмеження є доволі дієвим. Стосовно державного начала питання теж цілком аргументоване, однак попри окремі позиції щодо держави та її суверенітету, лібералізм не має жодної альтернативи для держави у сфері безпеки. Війна в Україні підтвердила, що лібералізм у сучасному вигляді в надзвичайних умовах є беззахисним, знову виникає потреба в адаптації, у розробці «надзвичайного лібералізму», що буде спроможний зберегти та власні цінності й захистити суспільство, що їх сповідує.

Актуальну проблему співіснування ліберальної ідеології та цифрових технологій описує М. Музика: «Перш за все, слід звернути увагу на проблему свободи індивіда в сучасному соціальному просторі і небезпеку «цифрової диктатури». Очевидним є те, що свобода особи в ліберальних координатах розуміється як можливість дій людини в межах юридичних і моральних норм й законів. «Ліберальний наратив подає свободу людини як свою цінність номер один. Він стверджує, що всі обґрунтування, зрештою, виходять з вільної волі індивідів-людей, оскільки виражаються в їхніх почуттях, бажаннях і виборі» [4, с. 70]. Але як поєднати сьогодні свободу індивіда як вільний вибір дій у

масштабі запропонованих обмежень (норми і закони) з можливістю тотального контролю за діями індивіда? За образним визначенням Юваля Ноя Харарі, загроза “цифрової диктатури” “може бути викладеною у вигляді простої формули, яка ... визначає життя у ХХІ ст.: $B \times O \times D = MXC$. У ній “Б” означає біологічні знання, “О” – обчислювальну потужність, “Д” – дані. Результатом множення буде “МХЛ” – можливість хакнути людство”» [135, с. 332; 183;115]. Варто зазначити, що ліберальна свобода здійснюється саме в межах правових, а не моральних норм в силу свого прогресивного характеру, мораль та традиції це базис для комунітаризму. Водночас розгортання принципу свободи у віртуальному просторі, її цифровізація справді викликає багато занепокоєнь. Лібералізм багато в чому порушує принцип суверенітету задля більшої свободи суспільства, відкриття кордонів. У сфері віртуального простору, на перший погляд, принцип суверенітету найменш дієвий, а, отже, є більше можливостей для розгортання принципу свободи. Однак саме цей простір має найбільше прихованих можливостей і характеристик задля контролю за діяльністю людини, що звісно суперечить сучасним ліберальним правовим цінностям. Ба більше, цифровий простір дає найбільше можливостей для нав’язування суспільній думці потрібних наративів, що також створює загрози для перетворення свободи як чогось «неособистого». Відтак залишається відкритим питання реалізації ліберальних правових цінностей у цифровому віртуальному просторі, розмежування свободи власної та нав’язаної, убезпечення від деструктивного впливу на поведінку особи. Отже, крім надзвичайного, постає необхідність у розробці нового типу «цифрового лібералізму», що здатен зберегти свободу людини від зовнішнього, прихованого втручання у складному віртуальному просторі. В умовах війни в Україні, а саме, з одного боку інформаційної війни, а з іншого, державного контролю за інформаційним простором ліберальна ідеологія зазнає суттєвих загроз, адже свобода у таких умовах постійного втручання у наративи, які має сприймати людина постійно піддається випробуванням, а відтак критерії щодо її справедливого обмеження постають особливо важливими.

Розвиток цифрових технологій, нанотехнологій породжує нові можливості для людини, а відповідно і для її свободи. «Нові права» повинні мати наслідком «новий лібералізм»: «Право на особисте і приватне життя як сучасна конкретизація права на життя та вимоги поважати честь і гідність іншого, в системі соціальних мереж і мережі Інтернет є актуальною як з морального так і з правового погляду. Саме поява та доступність вказаних мереж породили так звані «нові права» людини, які є результатом і відповіддю на застосування інформаційно-цифрових технологій. Як зауважують В. Вовк і У. Олійник, «поняття «нові права людини» є продуктом сучасності. Поняттям «нові права» охоплюється широкий спектр прав людини, які були невідомі попереднім періодам розвитку людства, а також їх органічний зв'язок з четвертою промисловою революцією (розвиток нанотехнологій, бодімодифікаційних практик і швидкий розвиток інформаційних технологій)» [135, с. 332; 68, с. 18]. Соціальні мережі уже давно стали частиною буття людини, де вона комунікує, презентує себе, обирає свої моделі поведінки. Однак ця сфера суттєво відрізняється від класичних суспільних відносин, оскільки її матеріальний вимір є доволі складним і його не завжди можна виокремити. У віртуальному просторі не менше ніж у реальному у людини є свобода, яка також має бути обмежена свободою інших. Поняття інтелект уже належить не лише людині, маємо справу із таким явищем як штучний інтелект, який постійно розвивається і буде мати вплив на поведінку та свободу людини. Соціальні мережі побудовані за ліберальними принципами «негативної свободи», однак водночас спостерігаються постійні намагання врегулювати цю сферу у звичні правовідносини зі звичними «правилами гри». Поведінка людини в інформаційному просторі законодавчо все більше наближається до реальної поведінки у контексті правових наслідків.

До так званих «нових прав» також відносяться соматичні права, поява яких пов'язана саме із розвитком ліберальної доктрини та впровадженням її у суспільні відносини. Перелік таких прав дає С. Сунегін: «Теорія соматичних прав засновується на беззаперечній світоглядній впевненості у «праві» людини

самостійно розпоряджатися своїм тілом: здійснювати його «модернізацію», «реставрацію» і навіть «фундаментальну реконструкцію», змінювати функціональні можливості організму та розширювати їх «техніко-агрегатними» або медикаментозними засобами. До соматичних прав у сучасних умовах, зокрема, належать: право на смерть, право на зміну статі, право на одностатеві контакти, право на трансплантацію органів, право на вживання психотропних речовин або наркотиків, право на штучне репродукування, стерилізацію, аборт та навіть (в досяжній перспективі) клонування» [172, с. 44]. Ще одна свобода, це свобода розпоряджатись своїм тілом на власний розсуд, що передбачає право на певні соматичні маніпуляції. Всі ці права викликають гостру дискусію у суспільстві, оскільки не просто реалізують принцип свободи, а й торкаються звичного укладу життя, змінюють його. Саме тому і виникла теорія комунітаризму як опозиція радикальним ліберальним поглядам на зміну традиційних цінностей, задля уникнення нігілістичних настроїв у суспільстві. Однак варто зазначити, що більшість соматичних прав тою чи іншою мірою поступово реалізуються у правовідносинах, а відтак, варто констатувати, що ліберальний погляд на правопорядок все ж є домінантним та більш прийнятним для сучасного суспільства.

Висновки

1. Правовий лібералізм для свого існування та розвитку вимагає щонайменше миру та демократії, це не ідеологія війни, вона не пристосована до таких умов. Війна на території України має дуже суттєвий вплив на безпеку та соціально-економічну ситуацію у ЄС із важко передбачуваними наслідками. Лібералізму є що протиставити авторитарним режимам у сфері якості та рівня життя, однак такі правові системи не готові протистояти перед грубою авторитарною воєнною силою, коли права людини та гідність взагалі перестають бути правовим стандартом життя. У таких умовах нових серйозних викликів постає питання нового типу ліберальної ідеології, який зберігаючи власні цінності має бути спроможним кинути виклик агресивним авторитарним режимам.

2. Забезпечити мир в умовах ліберальної ідеології, ігноруючи війну, що розгорнулась на європейському континенті неможливо. Саме тому має бути реалізована компромісна концепція «надзвичайного лібералізму», тобто такого стану лібералізму в надзвичайних умовах, який спроможний зберегти цінності свободи у всіх елементах правової системи з одного боку, при цьому допускаючи необхідний дискомфорт та обмеження з іншого. Така позиція є цілком допустимою враховуючи різноманітні адаптаційні приставки до ліберальної ідеології: соціальний, нео-, лібертаризм, культурний тощо. Ця концепція має передбачати: механізм мобілізації військових ресурсів для боротьби з агресором за умови збереження базових прав та свобод; адаптацію прав та свобод до обставин війни, а саме допустимі межі їх обмеження; збереження моральної складової правового лібералізму в умовах війни, а саме недопущення приниження людської гідності та позбавлення людини права індивідуального вибору; перелік допустимих та виправданих обмежень індивідуальної свободи для недопущення спотворення ліберальних цінностей та сприйняття їх правосвідомістю; недопустимість зміни суспільного та державного ліберального ладу в умовах війни.

3. Сучасний правовий лібералізм має три виміри. Економічний полягає у підході до справедливого розподілу матеріальних благ у суспільстві та ролі держави у цьому розподілі. Особистісно-культурний полягає у відстоюванні терпимості до різних способів та форм самореалізації особистості. Політичний вимір, який орієнтує державно-політичну реальність виключно на демократичний устрій та відстоює нетерпимість до будь-яких недемократичних елементів у політичному житті суспільства. Виокремлюються наступні групи складових ідей та принципів правового лібералізму. Природно-правові: свобода та індивідуалізм. Базові політико-правові принципи: верховенство права, демократизм, обмежене врядування. Економічні ідеї, засновані на принципі свободи: приватна власність та вільна конкуренція. Соціально-правові ідеї: еволюціонізм, реформізм, вільне вираження поглядів та толерантність. Ідеї у сфері технологій: вільний розвиток технологій, штучного інтелекту, толерантне

ставлення до процесів роботизації та віртуалізації суспільної комунікації та закріплення їх правових режимів. Відтак залишається відкритим питання реалізації ліберальних правових цінностей у цифровому віртуальному просторі, розмежування свободи власної та нав'язаної, убезпечення від деструктивного впливу на поведінку особи. Постає необхідність у розробці нового типу «цифрового лібералізму», що здатен зберегти свободу людини від зовнішнього, прихованого втручання у складному віртуальному просторі.

Висновки до другого розділу

1. Залежно від ступеня реалізації принципу свободи правовий лібералізм можна класифікувати на: державницький (принцип свободи в першу чергу стосується відносин особи та держави, автономності та незалежності від влади, обмеженого втручання держави у приватне життя громадян); суспільний (принцип свободи потребує узгодження з іншими засадничими принципами права, в першу чергу рівності, справедливості та гуманізму, що вимагає розв'язання проблеми соціальних класових розшарувань); особистісний (коли принцип свободи закладає сферу приватності, можливостей особистісного розвитку, толерантності).

Правовий лібералізм рівності відстоює принципову боротьбу із класовою нерівністю та врахування інтересів всіх верств населення. В основі розподільчого правового лібералізму лежить сучасний принцип справедливості. У такому випадку чим більше свобода дає – тим більше має людина віддати (поділитись) як член вільного суспільства. Такий підхід лежить в основі соціальної держави, де свобода має приносити благо всіх членам суспільства.

Важливо виділити правовий лібералізм індивідуалістично-еволюційного та колективно-революційного підходів. Якщо мова іде про революційні процеси у суспільстві, то індивідуалізм завжди буде мати слабші позиції ніж загальне народне начало, тому що такі процеси та здобутки вимагають значних спільних

зусиль. Інша справа з еволюційним шляхом розвитку свободи та ліберальної ідеології, яка міцно вкорінюється у ключового носія свободи – індивіда. Колективістський правовий лібералізм розгортається у правовій реальності «зверху-вниз»: від суспільства, народного суверенітету, народної волі до особи, а індивідуалістичний – навпаки, від особи як носія до демократичного самоврядування.

За критерієм підходів до організації демократичних процесів правовий лібералізм можна класифікувати. 1. Організаційний, заснований на орієнтації на урядові та неурядові демократичні інститути та установи, що за своїм функціональним призначенням мають забезпечити процеси народовладдя та реалізацію принципу індивідуальної та колективної свободи. 2. Конкурентний, заснований на позиції, що індивідуальна та колективна свобода розвивається через рівні можливості людини, що своєю чергою покладає необхідні інститути демократії та прав людини. Ці два підходи у правовому лібералізмі відрізняються баченням того, що є основою народовладдя: інститут чи суспільна комунікація та конкуренція вільних особистостей та груп.

Правовий лібертаризм – це вид правового лібералізму, що трактує взаємозв'язок принципів рівності та свободи як рівність можливостей, а не соціальна рівність. Держава не має втручатись в особисте та економічне життя, оскільки свобода спроможна до саморегуляції та формування правопорядку вільного суспільства. Право має бути «живим», заснованим на незалежності та максимальній свободі. Відстоюється пріоритетність негативних прав як таких, що відповідають природі людини.

Трансприродний правовий лібералізм пов'язаний із межами та дозволами для вибору людини у сфері природної приналежності та ідентифікації її у соціумі. Ліберальна доктрина від питань негативної свободи, обмеження держави, прав людини, соціальної рівності та справедливості, приватної власності та конкуренції перейшла на глобальний рівень, де будь-яка сфера життєдіяльності тестується на розширення меж свободи: поведінка, світогляд, самоідентифікація, мова, зовнішність тощо.

2. На підставі порівняння двох конкурентних правових ідеологій лібералізму та комунітаризму можна дійти наступних висновків.

Лібералізм є доволі гнучкою ідеологією і реагує на наявні виклики. У формі неолібералізму він здатен уживатись з державництвом і розв'язувати проблему позитивних прав. Таким же шляхом має пройти дискурс лібералізму та комунітаризму через виявлення спільних правових проблем формування правопорядку. Розгортання цього дискурсу дає підстави для визнання трьох окремих джерел впорядкування правової системи – особа, суспільство, держава. Автономна особистість та негативна свобода є лише початком розгортання принципу свободи у правовій реальності, далі змісти автономності розширюються і перехолодять до наступних начал – суспільства та держави. Ліберальний та комунітарний дискурс про свободу варто розглядати через призму ступенів розгортання змісту свободи у різних началах правової реальності (індивід, спільнота, держава).

Важливим є поряд з офіційними правовими нормами визнання і неписаних моральних приписів, вироблених самими соціумом у ході живого спілкування. Наявність індивідуальних прав не тотожне моральному обличчю індивіда. Ліберали вважають, що задавання людині параметрів належної моральної поведінки є неприпустимим втручанням у її свободу і може принести як благо, так і авторитаризм. Позаяк розв'язання цієї проблеми лежить у сфері визнання різних ступенів правової реальності, різних джерел правового змісту. Автономна особистість, спільнота, держава є окремими началами, які поповнюють правову дійсність на суб'єктивному та об'єктивному, імперативному та диспозитивному, ієрархічному та комунікативному рівнях.

Справді спільнота завжди має доволі потужні регулятори суспільних відносин, зокрема, мораль та традиції, які позитивно сприймаються правосвідомістю, а ліберальна модель розвитку здебільшого орієнтується не на традиції, а на новації, які можуть суперечити традиційним цінностям, що може кардинально змінювати суспільний лад, формувати нову мораль. Варто визнати, що суспільний розвиток відбувається саме за такою моделлю постійних змін

«старого» та «нового», а тому ліберальна доктрина максимально об'єктивно сприймає сутність правового поступу, розгортання правових цінностей у суспільстві. Лібералізм прагне все більше розгортати індивідуальну свободу та права, а комунітаризм прагне розвивати синергію суспільства, що спроможне існувати як єдине ціле.

Мораль та принцип спільноти комунітаризму протиставляється державі та праву лібералів. Сучасне цивілізоване суспільство уже живе за загальними правовими цінностями. Суспільна мораль не може протиставлятися свободі, автономності особистості, рівності. Лібералізм може заходити далеко в індивідуалізм, однак такий підхід виник як потреба у суспільних змінах та розвитку. Класове суспільство не могло інакше змінитись. Ліберальний підхід виступає за розумний баланс традицій та новацій у суспільстві та праві. У кожній окремої спільноти можуть бути різні моральні цінності, різні тіньові норми, що регулюють ефективно її життя, однак без універсального права, прав людини ідеали комунітаристів стають утопічними. Спільноти не існують ізольовано, це частина глобальної комунікації на різних рівнях, відтак загальні правила поведінки необхідні для виживання, навіть якщо вони не так глибоко засвоєні правосвідомістю, як суспільна мораль та традиції.

3. Правовий лібералізм для свого існування та розвитку вимагає щонайменше миру та демократії, це не ідеологія війни, вона не пристосована до таких умов. Війна на території України має дуже суттєвий вплив на безпеку та соціально-економічну ситуацію у ЄС із важко передбачуваними наслідками. Лібералізму є що протиставити авторитарним режимам у сфері якості та рівня життя, однак такі правові системи не готові протистояти перед грубою авторитарною воєнною силою, коли права людини та гідність взагалі перестають бути стандартом життя. У таких умовах нових серйозних викликів постає питання нового типу ліберальної ідеології, який зберігаючи власні цінності, має бути спроможним кинути виклик агресивним авторитарним режимам.

Забезпечити мир в умовах ліберальної ідеології, ігноруючи війну, що розгорнулась на європейському континенті неможливо. Саме тому має бути реалізована компромісна концепція «надзвичайного лібералізму», тобто такого стану лібералізму в надзвичайних умовах, який спроможний зберегти цінності свободи у всіх елементах правової системи з одного боку, при цьому допускаючи необхідний дискомфорт та обмеження з іншого. Така позиція є цілком допустимою враховуючи різноманітні адаптаційні приставки до ліберальної ідеології: соціальний, нео-, лібертаризм, культурний тощо. Ця концепція має передбачати: механізм мобілізації військових ресурсів для боротьби з агресором за умови збереження базових прав та свобод; адаптацію прав та свобод до обставин війни, а саме допустимі межі їх обмеження; збереження моральної складової правового лібералізму в умовах війни, а саме недопущення приниження людської гідності та позбавлення людини права індивідуального вибору; перелік допустимих та виправданих обмежень індивідуальної свободи для недопущення спотворення ліберальних цінностей та сприйняття їх правосвідомістю; недопустимість зміни суспільного та державного ліберального ладу в умовах війни.

Сучасний правовий лібералізм має три сфери його вивчення та розгортання. Економічний вимір полягає у підході до справедливого розподілу матеріальних благ у суспільстві та ролі держави у цьому розподілі. Особистісно-культурний полягає у відстоюванні терпимості до різних способів та форм самореалізації особистості. Політичний вимір, який орієнтує державно-політичну реальність виключно на демократичний устрій та відстоює нетерпимість до будь-яких недемократичних елементів у політичному житті суспільства.

Виокремлюються наступні групи складових ідей та принципів правового лібералізму. Природно-правові: свобода та індивідуалізм. Базові політико-правові принципи: верховенство права, демократизм, обмежене врядування. Економічні ідеї, засновані на принципі свободи: приватна власність та вільна конкуренція. Соціально-правові ідеї: еволюціонізм, реформізм, вільне

вираження поглядів та толерантність. Ідеї у сфері технологій: вільний розвиток технологій, штучного інтелекту, толерантне ставлення до процесів роботизації та віртуалізації суспільної комунікації та закріплення їх правових режимів. Відтак залишається відкритим питання реалізації ліберальних правових цінностей у цифровому віртуальному просторі, розмежування свободи власної та нав'язаної, убезпечення від деструктивного впливу на поведінку особи. Постає необхідність у розробці нового типу «цифрового лібералізму», що здатен зберегти свободу людини від зовнішнього, прихованого втручання у складному віртуальному просторі.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення та вирішення теоретичних, історичних, доктринальних та практичних проблем дослідження та реалізації лібералізму як правової ідеології в контексті сучасних викликів для правової системи. Основні висновки й пропозиції представлені в наступних положеннях.

1. Дослідження становлення та розвитку ліберальної доктрини у класичних державно-правових ученнях дозволяє дійти наступних висновків.

Джон Локк визначив свободу людини в суспільстві як підпорядкування розумним, належно прийнятим актам законодавчої влади, заснованої на суспільній згоді та незалежно від будь-якої приватної волі. Прогрес лібералізму Ш. Монтеск'є вбачає у розриві між абсолютною монархією, максимальна цінність якої в захисті підданих від посягань, тоді як представницька республіка орієнтована на власне джерело влади – народ, який на протигагу монархії, не відчужений від суверена.

Дж. Мілль запропонував концепцію, згідно з якою ліберальний уряд не має забороняти та втручатись у будь-які дії чи бездіяльність особи, якщо вони не завдають шкоди добробуту чи гідності інших. Ліберальний підхід А. Токвіля вимагає конкретних політико-правових реформ, впровадження політико-правових інститутів, включаючи децентралізацію, поділ влади та відокремлення церкви від держави, загальні вибори. Для Б. Константа саме особиста незалежність є першочерговою потребою людини. Б. Констан виступає під гаслом «свобода та незалежність понад усе», і навіть понад державу.

Дж. Ролз висунув два основні принципи справедливості як чесності. Перший принцип: кожна особа може однаково непорушно претендувати на цілком адекватну систему рівних основних свобод. Другий принцип: соціальна та економічна нерівність має відповідати двом умовам: бути прикріпленою до посад, однаково відкритих для всіх за умов справедливої рівності можливостей;

має приносити найбільшу користь найменш забезпеченим членам суспільства (принцип різниці).

Л. Гобхаус вказував, що першою умовою вільного державного правління є його здійснення не за довільним рішенням правителя, а за прийнятими розумними нормами закону, яким підкоряється сам правитель. Ф. Гаєк використав подібні терміни у формулюванні конституції свободи, наголошуючи, що концепція свободи за принципом законності базується на твердженні, що коли ми підкоряємося законам у контексті загальних абстрактних правил, встановлених незалежно від їхнього застосування стосовно нас, то ми не підпорядковуємося волі іншої людини, а, отже, є вільними.

Л. Мізес наголошував, що програма лібералізму має розумітись як власність, тобто приватна власність на засоби виробництва. Всі інші позиції лібералізму випливають із цієї фундаментальної вимоги.

Класичний лібералізм за вихідними ідеями його походження можна класифікувати на:

- нормативний (заснований на принципі законності Дж. Локка);
- утилітарний (принцип корисності Дж. Бентама);
- індивідуалістичний (незалежність особи від держави Дж. Мілля);
- економічний (в основу покладено принцип приватної власності А. Сміта та Л. Мізеса);
- інституційний (реалізація принципу свободи через впровадження та розвиток політико-правових інститутів децентралізації, виборів, поділу влад А. Токвіля та Ш. Монтеск'є).

2. Український лібералізм має міцні наукові витоки. Ліберальні ідеї є характерними для української правової традиції: свобода як головна цінність, права людини, обмежена держава наряду з ідеями національної ідентичності та боротьби за право на самовизначення складають політико-правову теоретичну основу розвитку української нації.

Вітчизняні ліберальні ідеї в 40-х рр. XIX ст. серед представників Кирило-Мефодіївського товариства були засновані на принципі рівності, що є одним із

фундаментальних для правового лібералізму. Відтак початок ліберального шляху для вітчизняної правової системи має братись з ідей рівності всіх, рівної свободи для всіх.

Доволі складним є питання поєднання ліберальних та національних ідей у поглядах народовців, оскільки концептуально лібералізм є індивідуалістичний, атомарний, а націоналізм народницький, колективістський. Однак, ліберальні ідеї можливі лише у вільному суспільстві, на чому стояли тогочасні національні позиції (звільнення народів). Відтак український ліберальний шлях неможливий без національних ідей, оскільки одночасно йшла боротьба за ідентичність, незалежність.

Для М. Драгоманова ідея обмеженої держави є одним із засадничих принципів правового лібералізму, оскільки він відстоює перш за все саме негативну свободу від зовнішнього втручання держави в приватне життя та економіку.

Ключова ліберальна ідея про вільну, незалежну особистість як основу політико-правового режиму простежується майже у всіх програмах партій та рухів початку ХХ ст.. Виборче право для духу українських законів, українського суспільства загалом завжди було наріжним каменем, оскільки колективістські, народницькі традиції виборних органів влади зберігали свій вплив.

У поглядах В. Вернадського можна простежити народницькі та індивідуалістичні погляди, що покладають основу вітчизняного правового лібералізму. Первісною цінністю ліберальної доктрини є те, що через відстоювання примату особистої свободи невід'ємним має бути положення щодо суттєвого обмеження державного начала. Так покладається гуманістична позиція у відносинах особи та держави, людиноцентризм як основа здійснення державної влади.

Ліберально-правові погляди Б. Кістяківського засновані на природно-правовому підході. Як відомо, саме природне право обґрунтовує фундаментальні права та принципи як такі, що властиві людині виходячи з її сутності та природи. Свобода та незалежність особи не є дарованою державою,

а характерна для людини виходячи із належною їй свободою волі, вибору поведінки.

Аналіз особливостей розвитку правового лібералізму у вітчизняній правовій традиції дає підстави стверджувати, що для утвердження цих ідей у правовій реальності необхідне розгортання та прийняття його положень у правосвідомості на рівні інтелігенції. Далі виникає потреба в інституалізації цих ідей у вигляді створення організацій, що об'єднують прибічників ліберальних поглядів. Це дає передумови для поширення ліберальних ідей на більш глобальному рівні, що дає можливість оформитись правовому лібералізму саме як ідеології, тобто таких поглядів на влаштування правової реальності, що є бажаними для переважної більшості населення. Завершує оформлення правового лібералізму як ідеології утвердження його у державницьких позиціях, політичних програмах, проєктах законів, перехід від теоретично-ментального рівня до нормативно-прикладного. Отже, є всі підстави стверджувати, що правовий лібералізм в Україні представлений не суто окремими поглядами філософів, громадських діячів, а й утвердився як панівна правова ідеологія для суспільства, що має наслідком сучасне розуміння того як має бути влаштована правова реальність в Україні.

3. Дослідження поняття та змісту лібералізму та правового лібералізму дозволило зробити наступні формулювання. Лібералізм – це еволюційна суспільно-політична ідеологія, яка обґрунтовує необхідність постійних соціальних трансформацій задля розвитку індивіда, суспільства і держави, основу якої складають ідеї індивідуалізму, свободи особистості, рівності, толерантності, суспільної згоди та конституціоналізму.

Правовий лібералізм – політико-правова теорія, різновид лібералізму, що концептуально об'єднує ідеї: свободи (у негативному і позитивному аспектах; як принцип права), рівності (формальна рівність; рівність можливостей з подоланням дискримінації та соціальної нерівності через право), прав людини як морального стандарту сучасного суспільства, демократії (включаючи свободу, рівність можливостей, народовладдя, індивідуальну автономію,

конституціоналізм, громадську асоціацію), верховенства права (як всеосяжного правового принципу із реальним пануванням права над політичною владою) у поєднанні з принципами правової держави.

4. Ліберальна правова ідеологія – це система концептуалізованих ідей та поглядів щодо належної організації правової реальності на основі принципів вільної особистості та суспільства, рівності, демократичного устрою, обмеженої держави. Ліберальна ідеологія має парадигмальний характер, оскільки вона визнається і приймається переважною більшістю суспільства, професійного та академічного середовища, її цінності складають основу правового мислення та критеріїв оцінки правової дійсності.

Правовий лібералізм як ідеологічна складова сучасних правових систем має наступні змістовні компоненти:

- розуміння права як пізнаної свободи, що є основним принципом та законом розвитку суспільних відносин;
- ідеї особистої свободи, обмеженої держави, прав людини, рівності, які задають тенденції розвитку правової реальності;
- теорія примата особистої свободи над державою, що формують ідеологічну та ціннісну складову правової системи;
- ліберальні погляди на влаштування суспільно-політичного життя, де право відіграє ключову роль як універсальний регулятор суспільних відносин.

Правовий лібералізм як ідеологічна складова правової системи має наступні рівні: 1. Аксиологічний рівень, що задає загальну систему цінностей на основі засадничого принципу свободи. 2. Рівень моделей правового розвитку, що полягає у нормативному закріпленні ліберальних ідеалів особистої свободи, обмеженої правової держави, рівності, прав людини. 3. Прикладний рівень, представлений результатом професійної, правозахисної діяльності правників, судовою практикою, у якій закріплюються особливості реалізації ліберальних правових стандартів у суспільних відносинах. 4. Ментально-побутовий рівень, що полягає у відображенні ліберальних ідей у загальній побутовій свідомості суспільства, що виражається у правових позиціях та реакціях суспільної думки.

Виділено основні функції правового лібералізму для правової системи:

- інтегративна, що полягає у реалізації принципу свободи у різних галузях права та сферах суспільного життя, об'єднанні різних доктрин та принципів (правової держави, громадянського суспільства, права людини тощо);
- аксіологічна функція реалізується через доступність змісту ліберальних ідей для суспільної свідомості, а відтак покладається критерій для законодавця – правова визначеність. Правовий лібералізм відстоює ключову цінність права як пізнаної свободи;
- мобілізуюча функція правового лібералізму полягає у тому, що суспільство через доступність змісту ліберальних ідей та їх прийняття здатне консолідовано реагувати на резонансні процеси у політико-правовій сфері, пов'язані із порушенням чи захистом індивідуальної свободи.

5. Залежно від ступеня реалізації принципу свободи правовий лібералізм можна класифікувати на: державницький (принцип свободи перш за все стосується відносин особи та держави, автономності та незалежності від влади, обмеженого втручання держави у приватне життя громадян); суспільний (принцип свободи потребує узгодження з іншими засадничими принципами права рівності, справедливості та гуманізму, що вимагає розв'язання проблеми соціальних класових розшарувань); особистісний (принцип свободи закладає сферу приватності, можливостей особистісного розвитку, толерантності).

За критерієм підходів до організації демократичних процесів правовий лібералізм можна класифікувати. 1. Організаційний, заснований на орієнтації на урядові та неурядові демократичні інститути та установи, що за своїм функціональним призначенням мають забезпечити процеси народовладдя та реалізацію принципу індивідуальної та колективної свободи. 2. Конкурентний, заснований на позиції, що індивідуальна та колективна свобода розвивається через рівні можливості людини, що покладає необхідні інститути демократії та прав людини. Ці два підходи у правовому лібералізмі відрізняються баченням того, що є основою народовладдя: інститут чи суспільна комунікація та конкуренція вільних особистостей та груп.

Важливо виділити правовий лібералізм індивідуалістично-еволюційного та колективно-революційного підходів. Якщо мова іде про революційні процеси у суспільстві, то індивідуалізм завжди буде мати слабші позиції ніж загальне народне начало, тому що такі процеси та здобутки вимагають значних спільних зусиль. Інша справа з еволюційним шляхом розвитку свободи та ліберальної ідеології, яка міцно вкорінюється у ключового носія свободи – індивіда. Колективістський правовий лібералізм розгортається у правовій реальності «зверху-вниз»: від суспільства, народного суверенітету, народної волі до особи, а індивідуалістичний – навпаки, від особи як носія до демократичного самоврядування.

Правовий лібералізм рівності відстоює принципову боротьбу із класовою нерівністю та врахування інтересів всіх верств населення. В основі ж розподільчого правового лібералізму лежить сучасний принцип справедливості. У такому випадку чим більше свобода дає – тим більше має людина віддати (поділитись) як член вільного суспільства. Такий підхід лежить в основі соціальної держави, де свобода має приносити благо всіх членам суспільства.

Правовий лібертаризм – це вид правового лібералізму, що трактує взаємозв'язок принципів рівності та свободи як рівність можливостей, а не соціальну рівність. Держава не має втручатись в особисте та економічне життя, оскільки свобода спроможна до саморегуляції та формування правопорядку вільного суспільства. Право має бути «живим», заснованим на незалежності та максимальній свободі. Відстоюється пріоритетність негативних прав як таких, що відповідають природі людини.

Трансприродний правовий лібералізм пов'язаний із межами та дозволами для вибору людини у сфері природної приналежності та ідентифікації її у соціумі. Ліберальна доктрина від питань негативної свободи, обмеження держави, прав людини, соціальної рівності та справедливості, приватної власності та конкуренції перейшла на глобальний рівень, де будь-яка сфера життєдіяльності тестується на розширення меж свободи: поведінка, світогляд, самоідентифікація, мова, зовнішність тощо.

6. На підставі порівняння двох конкурентних правових ідеологій лібералізму та комунітаризму можна дійти наступних висновків.

Лібералізм є доволі гнучкою ідеологією і реагує на актуальні виклики. У формі неолібералізму він здатен узгоджуватись з державницькими ідеологіями і розв'язувати проблему позитивних прав. Таким же шляхом має пройти дискурс лібералізму та комунітаризму через виявлення спільних правових проблем формування правопорядку. Розгортання цього дискурсу дає підстави для визнання трьох окремих джерел впорядкування правової системи – особа, суспільство, держава. Автономна особистість та негативна свобода є лише початком розгортання принципу свободи у правовій реальності, далі змісти автономності розширюються і перехолодять до наступних начал – суспільства та держави. Ліберальний та комунітарний дискурс про свободу варто розглядати через призму ступенів розгортання змісту свободи у різних началах правової реальності (індивід, спільнота, держава).

Важливим є поряд з офіційними правовими нормами визнання і неписаних моральних приписів, вироблених самими соціумом у ході живого спілкування. Наявність індивідуальних прав не тотожне моральному обличчю індивіда. Ліберали вважають, що задавання людині параметрів належної моральної поведінки є неприпустимим втручанням у її свободу і може принести як благо, так і авторитаризм. Позаяк розв'язання цієї проблеми лежить у сфері визнання різних ступенів правової реальності, різних джерел правового змісту. Автономна особистість, спільнота, держава є окремими началами, які поповнюють правову дійсність на суб'єктивному та об'єктивному, імперативному та диспозитивному, ієрархічному та комунікативному рівнях.

Мораль та принцип спільноти комунітаризму протиставляється державі та праву лібералів. Сучасне цивілізоване суспільство уже живе за загальними правовими цінностями. Суспільна мораль не може протиставлятися свободі, автономності особистості, рівності. Лібералізм може заходити далеко в індивідуалізм, однак такий підхід виник як потреба у суспільних змінах та розвитку. Класове суспільство не могло інакше змінитись. Ліберальний підхід

виступає за розумний баланс традицій та новацій у суспільстві та праві. У кожній окремій спільноті можуть бути різні моральні цінності, різні тіньові норми, що регулюють ефективно її життя, однак без універсального права, прав людини ідеали комунітаристів стають утопічними. Спільноти не існують ізольовано, це частина глобальної комунікації на різних рівнях, відтак загальні правила поведінки необхідні для виживання, навіть якщо вони не так глибоко засвоєні правосвідомістю, як суспільна мораль та традиції.

7. Правовий лібералізм для свого існування та розвитку вимагає щонайменше миру та демократії, це не ідеологія війни, вона не пристосована до таких умов. Війна на території України має суттєвий вплив на безпеку та соціально-економічну ситуацію у ЄС із важко передбачуваними наслідками. Лібералізму є що протиставити авторитарним режимам у сфері якості та рівня життя, однак такі правові системи не готові протистояти перед грубою авторитарною воєнною силою, коли права людини та гідність перестають бути стандартом життя. У таких умовах нових серйозних викликів постає питання нового типу ліберальної ідеології, який зберігаючи власні цінності, має бути спроможним кинути виклик агресивним авторитарним режимам.

Саме тому має бути реалізована компромісна концепція «надзвичайного лібералізму», тобто такого стану лібералізму в надзвичайних умовах, який спроможний зберегти цінності свободи у всіх елементах правової системи з одного боку, при цьому допускаючи необхідний дискомфорт та обмеження з іншого. Така позиція є цілком допустимою враховуючи різноманітні адаптаційні приставки до ліберальної ідеології: соціальний, нео-, лібертаризм, культурний тощо. Ця концепція має передбачати: механізм мобілізації військових ресурсів для боротьби з агресором за умови збереження базових прав та свобод; адаптацію прав та свобод до обставин війни, а саме допустимі межі їх обмеження; збереження морального складника правового лібералізму в умовах війни, а саме недопущення приниження людської гідності та позбавлення людини права індивідуального вибору; перелік допустимих та виправданих обмежень індивідуальної свободи для недопущення спотворення ліберальних

цінностей та сприйняття їх правосвідомістю; недопустимість зміни суспільного та державного ліберального ладу в умовах війни.

Правовий лібералізм має три сфери розгортання змісту у правовій реальності. Економічний вимір полягає у підході до справедливого розподілу матеріальних благ у суспільстві та ролі держави у цьому розподілі. Особистісно-культурний полягає у відстоюванні терпимості до різних способів та форм самореалізації особистості. Політичний вимір, який орієнтує державно-політичну реальність виключно на демократичний устрій та відстоює нетерпимість до будь-яких недемократичних елементів у політичному житті суспільства.

Виокремлюються наступні групи складових ідей та принципів правового лібералізму. Природно-правові: свобода та індивідуалізм. Базові політико-правові принципи: верховенство права, демократизм, обмежене врядування. Економічні ідеї, засновані на принципі свободи: приватна власність та вільна конкуренція. Соціально-правові ідеї: еволюціонізм, реформізм, вільне вираження поглядів та толерантність. Ідеї у сфері технологій: вільний розвиток технологій, штучного інтелекту, толерантне ставлення до процесів роботизації та віртуалізації суспільної комунікації та закріплення їх правових режимів. Відтак залишається відкритим питання реалізації ліберальних правових цінностей у цифровому віртуальному просторі, розмежування свободи власної та нав'язаної, убезпечення від деструктивного впливу на поведінку особи. Постає необхідність у розробці нового типу «цифрового лібералізму», що здатен зберегти свободу людини від зовнішнього, прихованого втручання у складному віртуальному просторі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. 2024 Is the Biggest Election Year in History. The Economist. 13 November, 2023. URL: <https://www.economist.com/interactive/the-world-ahead/2023/11/13/2024-is-the-biggest-election-year-in-history> (дата звернення: 15.11.2024).
2. Alesina M. European Liberalism for the 21st Century. European Liberal Forum Policy Paper No 26, 2024. 22 p.
3. Alesina, M. Towards a Social EU? A Liberal Vision for Social Policy Beyond the Porto Summit. European Liberal Forum Policy paper no. 4 (May), 2021. URL: https://liberalforum.eu/wp-content/uploads/2021/07/Policy-Paper-Toward-A-Social-EU_.pdf (дата звернення: 15.11.2024).
4. Austin J. The Province of Jurisprudence Determined. Cambridge University Press. 1995. 298 p.
5. Barçadurmuş F. Deep History Of Liberalism: An Approach to Liberalism History. 2018. *Journal of Awareness*. 3(3):1-10.
6. Berlin I. "Two Concepts Of Liberty," Four Essays On Liberty, Oxford, England: Oxford University Press, 1969, p. 118-172.
7. Berlin, I., Liberty: Incorporating Four Essays on Liberty, Oxford University Press, New York. 1995, pp. 166-217.
8. Çetin, H. Liberalizmin Temel İlkeleri, *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 2001, pp. 219-237.
9. Chen J. The History and Future of Liberalism. *Beijing No.2 Middle School International Division*, Beijing. A. Holl et al. (Eds.): ICHESS 2022, ASSEHR 720, 2022, pp. 2755–2763.
10. Cohen G.A. On the Currency of Egalitarian Justice, and Other Essays in Political Philosophy Princeton. NJ: Princeton University Press, 2011. P. 124–143.

11. Constant B., *Political Writings*. Cambridge University Press, B. Fontana (trans), 1988, pp. 213-220.
12. Curtice, J. and Bryson, C. The measurement of socio-political orientations. In *Development of the Questionnaire*. 1993 Chapter 6. URL: https://www.europeansocialsurvey.org/sites/default/files/2023-06/ESS_core_questionnaire_socio_political_ori.pdf (дата звернення: 15.11.2024).
13. Emerson, M. Why the EU's Enlargement Is Actually an Unsung and Successful Catch-Up Story. Center for European Policy Studies, 28 February, 2024. URL: <https://www.ceps.eu/cepspublications/why-the-eus-enlargement-is-actually-an-unsung-and-successful-catch-upstory> (дата звернення: 15.11.2024).
14. Etzioni A. Too Many Rights, Too Few Responsibilities. *National Forum*, 1992, p. 4-6.
15. Fukuyama, F. *Liberalism and Its Discontents*. New York: Farrar, Straus and Giroux. 2022. 98 p.
16. Hayek F. *The Constitution Of Liberty*. The University of Chicago Press 1960. 596 p.
17. Hobbes, T., Gaskin J. *Leviathan*, Oxford University Press, London. 1998. 576 p.
18. Hobhouse L.T., *Liberalism*. Oxford Univ. Press 1964. 144 p.
19. Hobhouse L.T., *The New Spirit in America*, *Contemp. Rev.* 1, 3 1911.
20. Humboldt W., *The Limits of State Action*. Cambridge University Press, J.W. Burrow (ed), 1969. 145 p.
21. Judgment in the Case of «Chapman v. the United Kingdom» (Application no. 27238/95). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59154> (дата звернення: 15.12.2024).
22. Koczanowicz, T. The Fight for Democracy in Poland Has Just Begun. *Lawfare*, 8 November, 2023. URL: <https://www.lawfaremedia.org/article/the-fight-for-democracy-in-poland-has-just-begun> (дата звернення: 15.11.2024).

23. Liberal International: official site. URL: <https://liberal-international.org/who-we-are/our-mission/landmark-documents/political-manifestos/oxford-manifesto-1997> (дата звернення: 30.11.2024).
24. Locke J., Two Treatises of Government. Cambridge University Press, P. Laslett (ed), 1960. 216 p.
25. Locke J., Second Treatise of Government. C.B. Macpherson ed., Hackett Publishing Company. 1980. 152 p.
26. MacIntyre, Alasdair C. After virtue: a study in moral theory. University of Notre Dame Press. 1975. 305 p.
27. Macpherson C.B. The Political Theory of Possessive Individualism: Hobbes to Locke. Oxford University Press. 2011. 328 p.
28. Mill J. Stuart, On Liberty (London: Routledge, J. Gray and G.W. Smith (eds), 1991. 295 p.
29. Mises, L Liberalism: The Classical Tradition (LF ed.). Liberty Fund, 1962. 203. p
30. Moravcsik A. Liberal International Relations Theory: A Scientific Assessment / C. Elman, M. Elman. Progress in International Relations Theory: Appraising the Field, Cambridge: MIT Press, 2003, pp. 159-204.
31. Moravcsik A. Taking Preferences Seriously: A *Liberal Theory of International Politics*. *International Organization*, 1997. Vol.51. №4, pp. 513-553.
32. Moravcsik, A. Federalism and Peace: A Structural Liberal Perspective. *Zeitschrift fur Internationale Beziehungen*. 1996. № 3: 1, pp. 123–132.
33. Mortimer N.S. Sellers Republicanism, Liberalism, and the Law. *Kentucky Law Journal*. 1997 Volume 86. 1. pp. 1-31.
34. Mykietyn K. Critique of Hayek's Liberalism and the Rule of Law, Compass: An Undergraduate Journal of American Political Ideas. 2022. Vol. 6: Iss. 2, Article 2. URL: <https://digitalcommons.jsu.edu/compass/vol6/iss2/2> (дата звернення: 15.11.2024).
35. Nadjivan, S., & Sustala, L.. United in Pluralism: Liberal Counter Strategies to Putin's Hybrid War Against Europe. In M. Hodun & F. Cappelletti (eds.),

Putin's Europe: Russian Influence in European Democracy. European Liberal Forum -Projekt: Polska Bruxelles - Warsaw 2023, pp. 14–41.

36. Oxford Manifesto 1997: The Liberal Agenda for the 21st Century. Internationale Libérale.. URL: <https://liberal-international.org/who-we-are/our-mission/landmark-documents/political-manifestos/oxford-manifesto-1997> (дата звернення: 15.11.2024).

37. Rahe P., Montesquieu and the Logic of Liberty, Yale, Yale University Press, 2009. 284 p.

38. Rawls J., Freeman S.R. Lectures on the history of political philosophy. Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard University Press, 2007. 476 p.

39. Rawls, J., Theory of Justice, Harvard University Press, Cambridge. 1999. 521 p.

40. Rousseau, J-J., Discourse on Inequality, Penguin Books, England. 1984. 192 p.

41. Saltnes J.D. Ambiguities in the EU's rights-based approach to liberal order. International Affairs, Volume 99, Issue 6, November 2023, pp. 2241–2259.

42. Sandel M. Liberalism and the Limits of Justice. Cambridge: Cambridge University Press, 1982. 191 p.

43. Selznick Ph. The Communitarian Persuasion / Philip Selznick. Washington, DC : Woodrow Wilson Center Press, 2002. 251 p.

44. Shionoya Y. Rational Reconstruction of the German Historical School. An Overview. The Soul of the German Historical School: Methodological Essays on Schmoller, Weber and Schumpeter. New York, NY: Springer US, 2010, pp. 1–12.

45. Smeltzer, M., & Buyon, N. From Democratic Decline to Authoritarian Aggression. In Freedom House, Nations in Transit 2022. URL: <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/2022/from-democratic-decline-to-authoritarian-aggression> (дата звернення: 15.11.2024).

46. Somek A. Liberalism and the Reason of Law. *Modern Law Review*. 2021. Volume84, Issue2, pp. 394-409. URL:

<https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1111/1468-2230.12608> (дата звернення: 12.10.2024).

47. Spector C. Montesquieu's The Spirit of the Laws in the history of liberalism. *French Liberalism. From Montesquieu to the Present Day*, 2012, pp. 57-

72. URL: <https://hal.sorbonne-universite.fr/hal-02475947> (дата звернення: 12.10.2024).

48. Tamanaha B. Z. The Dark Side of The Relationship Between the Rule Of Law and Liberalism. *NYU Journal of Law & Liberty* Vol. 3:516. 2008, pp. 516-544.

49. Taylor Ch. Cross-Purposes: The Liberal-Communitarian Debate. *Liberalism and Moral Life* / ed. N. Rosenblum.. Cambridge: Harvard Univ. Press, 1989. 277 p.

50. The Declaration of Independence, 1776. URL: <https://history.state.gov/milestones/1776-1783/declaration> (дата звернення: 30.11.2024).

51. Tocqueville, A., *Democracy in America*, Chicago University Press, Chicago. Volume 2. 2000. 722 p.

52. Treaty on European Union: Maastricht, 07 Februar 1992. URL: https://europa.eu/european-union/sites/default/files/docs/body/treaty_on_european_union_en.pdf (дата звернення: 30.10.2024).

53. United Nations Charter: 26 June 1945. URL: <https://www.un.org/en/about-us/un-charter/full-text> (дата звернення: 30.10.2024).

54. United Nations Millennium Declaration: UN. General Assembly (55th sess.: 2000–2001) 08 September 2000. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/422015?ln=en> (дата звернення: 30.10.2024).

55. Universal Declaration of Human Rights: UN. General Assembly, Paris, 10 December 1948 (General Assembly resolution 217 A). URL: <https://www.un.org/sites/un2.un.org/files/udhr.pdf>

56. Walzer M. *Spheres of Justice: A Defence of Pluralism and Equality*. N.Y.: Basic Books, 1983. 345 p.

57. Абисова М. А. Перфекціоністський ідеал егалітарного суспільства. *Вісник Національного авіаційного університету. Філософія. Культурологія*. 2015. № 2. С. 27-32.
58. Апелъ К.-О. Спрямованість англо-американського “комунітаризму” у світлі дискурсивної етики / Єрмоленко А. *Комунікативна практична філософія*. К.: Лібра, 1999. С. 372–394.
59. Арон Р. Опій інтелектуалів. Пер. з фр. Г. Філіпчук. К.: Юніверс, 2006. 272 с.
60. Бабкіна О. Лібералізм. Політологічний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. За ред. М. Ф. Головатого, О. В. Антонюка. К.: МАУП, 2005. 792 с.
61. Бандурка А.С. Ціннісні засади та операційні принципи мультикультуралізму (аспект філософії культури): дис. ... канд. філос. наук : 09.00.04; Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Х.: 2012. 227 с.
62. Бевз Т. Ідеї лібералізму в суспільно-політичному дискурсі Володимира Вернадського. *Політичний менеджмент*. №1, 2011. С. 160-167.
63. Боаз Д. Ключові поняття лібертаризму. *Лібералізм антологія* / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. К.: Простір, Смолоскип, 2009. С. 35–42.
64. Бондарчук Я. П. Свобода як правова ідея, поняття, принцип. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 3. С. 16-18. URL: http://www.lsej.org.ua/3_2023/1.pdf (дата звернення: 30.11.2024).
65. Буричко З. Концепт «мінімальної держави»: порівняльний аналіз у сучасних теоріях лібералізму. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*. 2014. Випуск 5. С. 123–132.
66. Великий тлумачний словник сучасної української мови. Укладач і голов. ред. В. Т. Бусел. К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
67. Віконський В. Особливості ідеологічної функції в правовій системі України. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. № 24, С. 102-110.

68. Вовк В. М., Олійник У. М. Право бути забутим як «нове право» людини у діджиталізованому суспільстві. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. Серія Право*. 2020. № 10 (22). С. 16–22.
69. Волинка К. Г. Теорія держави і права: навч. посіб. К.: МАУП, 2003. 240 с.
70. Гаєк Ф. А. фон. Чому я не консерватор. Пер. з англ. Н. Поліщук. / Консерватизм: антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. К. : Смолоскип, 1998. С. 65–81.
71. Гаєк Ф. Принципи ліберального соціального порядку. Ліберальна традиція політичного мислення від Джона Лока до Джона Роулза. Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий; Наукове товариство ім. В'ячеслава Липинського. Київ: Смолоскип, 2009. С. 19–35.
72. Гай-Нижник П. П. Лібералізм як філософська, політична та економічна теорія: нарис історії становлення та розвитку. *Гілея*. К., 2014. Вип. 88 (9). С. 5-14.
73. Гедікова Н. П. Ідейні та політико-правові засади лібералізму: українська перспектива: дис...д. політ. н: 23.00.02. Одеський національний у-тет імені І. І. Мечникова. О., 2010. 431 с.
74. Грищук О. В. Лібералізм. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Т. 2: Філософія права / редкол.: С. І. Максимов (голова) та ін. Х.: Право, 2017. 1128 с.
75. Грищук О., Слюсарчук Х. Ліберальний комунітаризм як філософія правового розвитку постмодерного суспільства. *Український часопис конституційного права*. 2018/1. С. 19-27.
76. Грищук О.В., Слюсарчук Х.Т. Лібералізм та комунітаризм у філософсько-правовому вимірі. Хмельницький, 2018. 303 с.
77. Гук О. І. Ліберальна етика та етика комунітаризму як підґрунтя європейської культури демократичного врядування. *Ефективність державного управління*. 2012. Вип. 30. С. 13-21.

78. Даценко В. С. Принципи лібералізму і проблема націотворення у політичній філософії І.П. Лисяка-Рудницького. *Філософія і політологія в контексті сучасної культури*. 2014. Вип. 8. С. 184-188.
79. Даценко В.С. Національна ідея і принципи лібералізму в творчості Б. Кістяківського. *Вісник Черкаського університету. Серія: Філософія*, 2014, № 31. С. 33-41.
80. Денисенко В. Дискурс свободи в класичному лібералізмі та неолібералізмі. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*. 2013. Випуск 4. С. 15–25.
81. Детинченко О. Особливості ідейного, комерційного та республіканського лібералізму як основних форм нового лібералізму. *Гілея*, 2016. Вип. 107 (№4). С. 361-363.
82. Добросердов А. Р. Поняття та зміст правового лібералізму. *Правничий часопис Донецького національного університету імені Василя Стуса*. 2024. №1. С. 31-38.
83. Добросердов А.Р. Витоки ліберальної правової ідеології у вченнях XVII-XVIII ст. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. №3. С. 30-33. URL: http://lsej.org.ua/3_2023/5.pdf (дата звернення: 20.12.2024).
84. Добросердов А.Р. Розвиток ліберальних правових ідей у XIX–XX ст. *Правничий часопис Донецького національного університету імені Василя Стуса*. 2023. №2. С. 22-30.
85. Добросердов А.Р., Гоцуляк Ю.В., Класифікація ліберально-правових ідей. Збірник «*Науковий вісник УжНУ. Серія: Право*». 2024. Випуск 86: частина 1. С. 58-63.
86. Довгаль О. А. Протекціонізм і лібералізм у процесі глобалізації світової економіки (Питання теорії і методології). Х.: Вид-во НУА, 2004. 320 с.
87. Довганич В. А. Зміст, структура та функцій правової ідеології. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. Серія Право*. 2019. №7(19). С. 26-32.

88. Довганич В. А. Особливості реалізації правової ідеології у правосвідомості та правовій культурі: історико-правова ретроспектива. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2023. №2. С. 3-7.
89. Дорошенко С. І. Французький лібералізм: принципи та зміст політичної ідеології. *Наукові записки НаУКМА: Політичні науки*. 2003. Т. 21. С. 21-25.
90. Драгоманов М. П. Листи до Івана Франка. Варшава, 1937. Т.1. 154 с.
91. Дубовик Н. А. Ліберальна демократія в історичній ретроспективі українського суспільства та сучасні реалії. *Філософія і політологія в контексті сучасної культури*. 2013. Вип. 6(1). С. 80-83
92. Єремєєв О. Британський " новий лібералізм" і становлення ліберальної політичної традиції в Канаді у першій половині ХХ ст. *Політичний менеджмент*. 2011. № 5. С. 183-191.
93. Заблоцький В. Лібералізм. Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук (голова редколегії) та ін. К.: Абрис, 2002. 742 с.
94. Заблоцький В. П. Лібералізм: ідея, ідеал, ідеологія. Донецьк: Янтар, 2001. 268 с.
95. Заблоцький В. П. Сучасний лібералізм: соціально-філософський аналіз: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філос. наук: спец. 09.00.03; Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України. К., 2002. 35 с.
96. Заблоцький В. П. Сучасний лібералізм: соціально-філософський аналіз: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філос. наук: спец. 09.00.03. Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України. К., 2002. 35 с.
97. Загальна теорія права: Підручник. За заг. ред. М. І. Козюбри. К.: Ваїте, 2015. 392 с.
98. Заєць А. П. Правова держава. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 3: Загальна теорія права / редкол.: О. В. Петришин (голова) та ін. Х.: Право, 2017. 952 с.
99. Заздранова О.І. Ідеологія в еволюціонуючому соціумі. Харків: Консум, 1999. 208 с.

100. Заремський М.Й. Ідеї лібералізму в соціально-політичній концепції українського просвітника XVIII ст. Я.П. Козельського. *Сіверщина в історії України: Зб. наук. пр.* К.: Глухів, 2011. Вип. 4. С. 223-227.
101. Звеспер Джон. Лібералізм. Енциклопедія політичної думки. Редкол: К. Сігов, В. Скуратівський, Л. Фінберг. К.: Дух і Літера, 2000. 472 с. С. 203-207.
102. Зелцнік Ф. Основи комунітаристського лібералізму. Лібералізм: антологія. Упоряд.: О. Проценко, В. Лісовий. К.: Смолоскип, 2002. С. 40-48.
103. Зимовець Р. Повага vs солідарність. Ліберальна та комунітаристська стратегії обґрунтування прав людини. *Філософська думка*. 2014. № 4. С. 51-66.
104. Калітинський В. М. Сучасні різновиди правових ідеологій: філософськоправовий вимір : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.12 "Філософія права". Львів. держ. ун-т внутр. справ, Львів, 2016. 18 с.
105. Калітинський В.М. Філософсько-правові аспекти правової ідеології. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія право. 2014. Вип. 29. Ч. 2. Т. 3. С. 15-18.
106. Кістяківський Б. О. Вибране. К.: Абрис, 1996. 512 с.
107. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. Редакція від 01.08.2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 12.10.2024).
108. Конституційне право: підручник. За заг. ред. М. І. Козюбри. К.: Ваїте, 2021. 528 с.
109. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 12.09.2024)
110. Корнієнко Г. П. Обґрунтування прав людини: від класичного до сучасного лібералізму. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер.: Юриспруденція. 2019 № 37. С. 18-21.

111. Костенко О., Костенко О. Права людини і правовий лібералізм (про співвідношення категорій прав і обов'язків людини у світлі соціально-натуралістичної концепції права). *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2010. № 2. С. 13-17.

112. Костомаров М. І. "Закон Божий" (Книга буття українського народу). К.: Либідь, 1991. 40 с.

113. Кравцов І. В. Правові цінності комунітаризму як філософсько-правової теорії. *Наукові записки НаУКМА: Юридичні науки*. 2016. Т. 181. С. 66-69.

114. Красноголов Ю. О. Теоретичні засади та політичні стратегії комунітаризму крізь призму комунітарної критики лібералізму. *Наукові записки НаУКМА*. 2008. Т. 82: Політичні науки. С. 28-34.

115. Куницька К. Цифрова диктатура, штучний інтелект та боротьба з дезінформацією: про що говорили в Давосі (30.01.2020). Інтернет Свобода. URL: <https://netfreedom.org.ua/article/cifrova-diktatura-shtuchnij-intelekt-ta-borotba-z-dezinformaciyeu-pro-shcho-govorili-v-davosi> (дата звернення: 15.11.2024).

116. Куц Г. Лібералізм класичний і сучасний: спільне та відмінне. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України*. 2010. Вип. 5 (49). С. 120–130.

117. Куц Г. М. Домінантні ідеї правового лібералізму в європейському просторі: політико-ментальний вимір. *Актуальні проблеми політики*. 2017. Вип. 59. С. 73-84.

118. Куц Г. М. Ключові ідеї ліберального дискурсу в контексті динаміки суспільно-політичних змін. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого*. 2010. № 6. С. 147-156.

119. Куц Г. М. Лібералізм. Велика українська енциклопедія. Державна наукова установа "Енциклопедичне видавництво". URL: <https://vue.gov.ua/Лібералізм> (дата звернення: 29.09.2024).

120. Лисяк-Рудницький І. П. Історичні есе. Т. 1. К.: Основи, 1994. 554 с.

121. Локк Д. Два трактати про правління / пер. з англ. Павло Содомора. Київ: Наш Формат, 2020. 312 с.
122. Луцький А. І. Вплив правової ідеології на правосвідомість юриста. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. Серія Право*. 2016. №2(14). С. 10-16.
123. Луцький А. І. Інтеграція правових ідей і течій у формуванні правової ідеології як ознака сучасного цивілізаційного процесу. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького*. 2015. № 12. С. 25-32.
124. Луцький А. І. Формування та розвиток правової ідеології в Україні: [монографія]. Івано-Франківськ: Симфонія форте, 2015. 312 с.
125. Макінтайр Е. Після чесноти: Дослідження з теорії моралі. К.: Дух і літера, 2002. 438 с.
126. Макінтайр Е. Чи є патріотизм чеснотою? / Сучасна політична філософія. К.: Основи, 1998. С. 524–543.
127. Максимов С. І. Верховенство права. Світоглядно-методологічні засади. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія. 2016. № 4. С. 27-35.
128. Мамчак С. Концепція деліберативної демократії Ю. Габермаса у контексті полеміки між лібералами та комунітаристами. *Вісник Львівського університету. Серія філософські науки*. 2013. Випуск 16. С. 98–105.
129. Маркович Х.М. Правова ідеологія як механізм конструювання правової держави. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. №4. С. 51–54. URL: http://lsej.org.ua/4_2021/12.pdf (дата звернення: 15.11.2024).
130. Мартинюк Т. М. Правова психологія та правова ідеологія: особливості формування в Україні. *Вісник Львівського торговельно-економічного університету*. 2019. Вип. 8. С. 38–45.
131. Мельничук І.П., Мельничук С.П. З історії ліберальних ідей в Україні. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету*

імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія: Збірник наукових праць. Вінниця, 1999. Вип. I. С. 133-138.

132. Меннінг Д. Символічна форма лібералізму. Лібералізм: антологія. Упоряд.: О. Проценко, В. Лісовий. К.: Смолоскип, 2002. С. 49-63.

133. Мізес Л. Лібералізм у класичній традиції. Лібералізм: антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. К.: Простір, Смолоскип, 2009. С. 3–19.

134. Мошенський, О.С. Криза сучасного лібералізму. Сучасні проблеми правового, економічного та соціального розвитку держави: тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції. Харків, 2017. С. 48-52.

135. Музика М. Лібералізм і сучасне право інформаційної епохи. *Університетські наукові записки*. 2020. № 3-4 (75-76). С. 329-336.

136. Неделек Б. Стаття 8 Європейської конвенції про захист прав людини та основних свобод. Європейська конвенція з прав людини: основні положення, практика застосування, український контекст / за ред. О. Л. Жуковської. К.: ЗАТ «Віпол», 2004. С. 347–400.

137. Недюха М. П. Правова ідеологія у контексті парадигми українського державотворення. *Трипільська цивілізація*. 2012. № 8. С.11-15.

138. Недюха М. Правова ідеологія: основні теоретико-методологічні підходи до визначення поняття. *Публічне право*. 2012. № 3 (7). С. 299-306.

139. Недюха М.П. Правова ідеологія українського суспільства: інноваційний потенціал процесу соціальних змін. *Політичний менеджмент*. 2013. № 6. С. 86-94.

140. Огірко Р. С. Ідея “ліберальної імперії” і криза ліберальної держави: безпековий контекст. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія 18. Право. 2017. Випуск 32. С. 16-24.

141. Очколяс Д.В. Правова ідеологія та теоретична юридична наука: проблеми співвідношення. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*, 2020. Серія Право. Випуск 62. С. 65-70.

142. Павленко І. А. Історико-філософська реконструкція лібералізму Дж. Ролзом: параметри розуміння справедливості: автореф. дис...к. філософ. н: 23.00.02. Одеський національний у-тет імені І. І. Мечникова. О., 2010. 431 с.

143. Панкевич О. З. Лібералізм як основа європейської політико-правової філософії сучасності (до постановки питання). *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2014. № 2. С. 449-459.

144. Панкевич О. Концепт мультикультуралізму крізь призму проблеми забезпечення прав національних меншин. *Право України*. 2019. № 11. С. 128-143.

145. Панкевич О. Філософсько-правові засади обмежування прав людини у міжнародно-правових та конституційних актах. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2016. Вип. 1. С. 373–383.

146. Панкевич О.З. Лібералізм як основа європейської політико-правової філософії сучасності (до постановки питання). *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. Львів: ЛьвДУВС, 2014. Вип. 2. С. 449–459.

147. Панкевич О.З. Право на приватність: деякі сучасні тенденції в практиці Страсбурзького суду. *Соціально-правові студії*. 2018. Випуск 1. С. 23-30.

148. Панчук М. Актуальність ліберальної ідеї в Україні: досвід перших політичних партій. *Інтермарум: історія, політика, культура*. 2022. № 10. С. 25-36.

149. Панчук О. Особливості правової ідеології у перехідних суспільствах (транзитних демократіях) в контексті досвіду вітчизняного державотворення. *Наукові праці МАУП*, 2014, вип. 1(40), с. 105–110

150. Пильгун Н. В., Антонюк В. Я. Верховенство права як фундаментальний принцип сучасної правової держави. *Історико-правовий часопис*. 2022. Т. 17. № 2. С. 20-25.

151. Підскальна О. М. Мультикультуралізм як філософська концепція. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. 2016. № 82. С. 113-120.
152. Піляєв І. С. Структурні тренди глобалізації та нові акценти економічної науки. *Фінанси України*. 2021. № 10. С. 13-19.
153. Погребняк С. П. Рівність. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 3: Загальна теорія права / редкол.: О. В. Петришин (голова) та ін. Х.: Право, 2017. 952 с.
154. Політична економія: Підручник. За наук. ред. В. Г. Федоренка. К.: Алерта, 2008. 487 с.
155. Політологія / Ф. М. Кирилюк, М. І. Обушний, М. І. Хилько та ін.; За ред. Ф. М. Кирилюка. К.: Здоров'я, 2004. 776 с.
156. Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні: Монографія / Л. М. Герасіна, О. Г. Данильчин, О. П. Дзьобань та ін. Х.: Право, 2009. 352 с.
157. Рада. (1912). Київ № 87, 17.04.1912. URL: <https://libraria.ua/numbers/920/65646/?PageNumber=2>
158. Себайн Джордж Г., Торсон Томас Л. Модернізований лібералізм. Історія політичної думки. К., 1997. С. 611-652.
159. Синькевич О. Цінності та принципи сучасного українського конституціоналізму. *Jurnalul Juridic Național: Teorie Și Practică. Ianuarie 2020*. № 1. С. 158-160.
160. Ситник О. М. Правова ідеологія як складник механізму державно-правового регулювання. *Держава і право*. 2012. Вип. 56. С. 9–14.
161. Скрипнюк О. В. Лібералізм. Юридична енциклопедія : В 6 т. Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. К.: Українська енциклопедія, 1998-2004. Т. 3: К – М., 2001. 792 с.
162. Слюсарчук Х. Т. Дуалізм індивідуальної та колективної свободи у лібералізмі та комунітаризмі як філософсько-правових вченнях. *Митна справа*. 2015. № 2(2.1). С. 11-18.

163. Слюсарчук Х. Т. Мораль та право в контексті полеміки лібералізму та комунітаризму. *Європейські перспективи*. 2015. Вип. 4. С. 149-154.

164. Слюсарчук Х. Т. Мультикультуралізм як модель слабкої (поверхневої) взаємодії лібералізму та комунітаризму у філософії права. *Право.иа*. 2015. № 4. С. 149–154.

165. Слюсарчук Х.Т. Бінарна опозиційність як основоположний принцип конвергенції лібералізму та комунітаризму як філософсько-правових течій. *«Право.иа»*. 2019. №1. С.199–207.

166. Слюсарчук Х.Т., Грищук О.В. Ліберальний комунітаризм як філософія правового розвитку постмодерного суспільства. *Науково-юридичне видання «Український часопис конституційного права»*. 2018. №1. С. 19-27.

167. Соколова К. О. Дослідження ліберальних цінностей (ліберально-авторитарний напрям досліджень). *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*. 2011. Вип. 13. С. 92-97.

168. Стадник О. Значення теорії нового лібералізму для науки про міжнародні відносини. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Серія: міжнародні відносини*. 2011. Вип. 20 (217). С. 4–8.

169. Стасенко С. О. Біля витоків сучасного лібералізму: ідеї Ж. Кальвіна і Дж. Локка про цивільне правління і свободу совісті. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2013. № 2. С. 50-56.

170. Статут Ради Європи: від 05.05.1949 р. Офіційний вісник України. 2004 р. № 26. С. 215.

171. Стовпець О.В., Стовпець В.Г. Комунітаризм у фокусі досліджень теорії держави і права: філософсько-правові й державознавчі аспекти. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Юридичні науки*. Київ, 2021. Том 32 (71) №5. С.1-6.

172. Сунегін, С. О. Правова ідеологія в контексті ціннісної парадигми лібералізму: деякі проблеми розвитку. *Держава і право: збірник наукових праць*. 2018. Вип. 81. С. 36-50.

173. Тейлор Ч. Непорозуміння : дебати між лібералами і комунітаристами. Сучасна політична філософія: антологія / Пер. з англ.; упоряд. Янош Кіш. Київ: Основи, 1998. С. 544–573.

174. Теорія держави і права: Академічний курс: підручник / За ред. О.В. Зайчука, Н.М. Онищенко. К: Юрінком Інтер, 2006. 688 с.

175. Теорія держави та права: навчальний посібник / І. В. Стаднік, Т. В. Михайліна, Ю. В. Гоцуляк, О. В. Мартинюк. Вінниця: Донецький національний університет імені Василя Стуса, 2023. 243 с.

176. Тімченко О. П., Козій І. В., Пігош М. А. Реінкарнація правової свободи. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 11. С. 55-58. URL: http://www.lsej.org.ua/11_2023/9.pdf (дата звернення: 30.11.2024).

177. Ткачук А. С. Правова ідеологія та правова психологія як структурні елементи правосвідомості. *Актуальні проблеми політики: зб. наук. праць*. Одеса, 2012. № 46. С. 58–66.

178. Толкачов О. А. Аналіз наукових теорій і природно- правових концепцій у формуванні ліберальних і неоліберальних доктрин. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. 2023. Вип. 94. С. 20-40.

179. Толкачов О. А. Історична обумовленість неоліберального праворозуміння та генеза ліберально-правових ідей. *Часопис Київського університету права*. 2022. №2-4. С. 15-22.

180. Філософський словник. За ред. В. І. Шинкарука. К.: АН УРСР, 1973. 600 с.

181. Фойгт А. Сучасний філософський лібералізм: основні напрями трансформації. *Наукові записки Національного університету "Острозька академія"*. Сер.: Філософія. 2009. Вип. 5. С. 14-27.

182. Фріден М. Родина лібералізмів: морфологічний аналіз. Ліберальна традиція політичного мислення від Джона Локка до Джона Роулза. Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий; Наукове товариство ім. В'ячеслава Липинського. Київ: Смолоскип, 2009. С. 84–107.

183. Харарі Ю. Н. 21 урок для 21 століття. Київ : Buukchef, 2020. 416 с.

184. Харламенков М. Різновиди ліберальної традиції відповідно до класифікації Фрідріха Гаєка. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філософія»*. Острог : Вид-во НаУОА, 2023. № 24. С. 48–54.
185. Христова Г. О. Каталог прав людини. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Т. 3 : Загальна теорія права / редкол.: О. В. Петришин (голова) та ін. Х.: Право, 2017. С. 217-224.
186. Чорна К. П. Ліберальна ідея в державно-управлінській діяльності: виклики для України. *Публічне управління та митне адміністрування*. 2019. № 2(21). С. 20-25.
187. Чорний М. Г. Лібералізм як суспільно-правова позиція. *Вісник Національного університету внутрішніх справ*. 2004. Вип. 26. С. 201-207.
188. Шевченко З.В. Індивідуалізм як складова розвитку демократії: дис... канд. філос. наук: 09.00.03. Черкаський держ. технологічний ун-т. К., 2005. 231 с.
189. Шевченко О. О. Історія держави і права зарубіжних країн: Хрестоматія для студентів юрид. вузів та факультетів. К.: Вентурі, 1998. 255 с.
190. Шевчук С. В. Верховенство права. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 3: Загальна теорія права / редкол.: О. В. Петришин (голова) та ін. Х.: Право, 2017. 952 с.
191. Шершель О. Методологічні підходи в дослідженні обмежень прав людини. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2023. Том 26 № 2 С. 136-143.
192. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (гол. редкол.) та ін. К.: Українська енцикл. 2001. Т. 3: К – М. 792 с.
193. Ющик О. Демократія і народовладдя в Україні як предмет юридичної доктрини. *Право України*. 2019. № 10. С. 25-39.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА

ЗАТВЕРДЖУЮ

Проректор з наукової роботи

Сергій РАДІО

02

2025 р.

АКТ № 09-25/12.02.25

впровадження результатів дисертаційного дослідження

ДОБРОСЕРДОВА Артура Ринатовича

«Теоретико-правові засади реалізації ідей лібералізму у правовій системі

України» (спеціальність 081 Право) у навчальний процес

Донецького національного університету

імені Василя Стуса

1. Комісія у складі:

Голова: Олена АРТЕМЕНКОВА, завідувач науковою частиною НДЧ

Члени комісії: Світлана КНИЩ, завідувач навчального відділу;

Ганна ПЕТРЕНКО, завідувач відділу аспірантури та докторантури «Докторська школа».

у період з 17.02.2025 р. по 21.02.2025 р. розглянула матеріали впровадження результатів зазначеної дисертаційної роботи у навчальний процес.

2. Комісія встановила:

Результати дисертаційного дослідження ДОБРОСЕРДОВА Артура Ринатовича «Теоретико-правові засади реалізації ідей лібералізму у правовій системі України» впроваджено у навчальний процес кафедри теорії, історії держави і права та філософії права Донецького національного університету імені Василя Стуса шляхом використання викладачами кафедри основних положень дисертації (щодо становлення та розвитку ліберально-правових ідей в Європі та Україні, особливостей реалізації положень правового лібералізму в правовій системі, зокрема, в умовах надзвичайних ситуацій, особливостей змісту та класифікаційної характеристики ліберально-правових ідей), що сприяло більш ґрунтовному розумінню значення та ролі правової ідеології для формування правової свідомості, особливого значення правового лібералізму для функціонування громадянського суспільства, висвітленню міжнародних ліберальних стандартів розвитку правової системи під час викладання наступних освітніх компонентів:

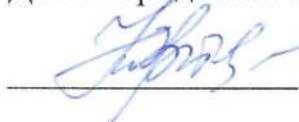
1. «Історія держави і права» (ОС «Бакалавр», 1 курс, 2 години лекцій);

2. «Теорія держави і права» (ОС «Бакалавр», 1 курс, 2 години лекцій);

3. «Права людини» (загальноуніверситетська дисципліна вільного вибору студентів, 2-4 курс, 2 години лекцій).

Позитивний вплив упровадження результатів дисертаційного дослідження Артура ДОБРОСЕРДОВА «Теоретико-правові засади реалізації ідей лібералізму у правовій системі України» обговорено на засіданні кафедри теорії, історії держави і права та філософії права юридичного факультету (протокол № 6 від 22.01.2025 р.).

Декан юридичного факультету

Ірина КОВАЛЬ

Голова комісії

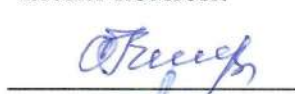
Олена
АРТЕМЕНКОВА

Завідувач кафедри теорії, історії
держави і права та філософії права

Юрій ГОЦУЛЯК

Члени комісії:

Світлана КНИШ

Ганна ПЕТРЕНКО

PUBLIC ORGANIZATION «EUROPEAN ALLIANCE OF GREAT
POSSIBILITIES»

ГО «ЄВРОПЕЙСЬКИЙ АЛЬЯНС ВЕЛИКИХ МОЖЛИВОСТЕЙ»

ЄДРПОУ 42818664; МФО 334851.

Р/р: 2600287116 у відділенні ПАТ «ПУМБ».

21009, Вінницька обл., м. Вінниця, вул. Стрілецька, б. 39, кв. 38.

Тел.: +380503683518; +380977297611.

eagp@eagp.site

www.eagp.site

Вих. № 2/25 від „11” лютого 2025 р.

АКТ ВПРОВАДЖЕННЯ

Даним підтверджується, що результати дисертаційного дослідження Добросердова Артура Ринатовича на тему "Теоретико-правові засади реалізації ідей лібералізму у правовій системі України ", представлені у вигляді матеріалів для проведення тренінгу на тему "Реалізація ліберально-правових принципів в надзвичайних умовах" використовуються у тренінгово-просвітницькій та консультаційній діяльності Громадської організації «ЄВРОПЕЙСЬКИЙ АЛЬЯНС ВЕЛИКИХ МОЖЛИВОСТЕЙ» під час проведення інформаційно-освітніх заходів для населення.

Голова Правління

ГО «ЄВРОПЕЙСЬКИЙ АЛЬЯНС
ВЕЛИКИХ МОЖЛИВОСТЕЙ»

Тетяна ЯНЧУК

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

Наукові праці, в яких опубліковані основні результати дисертації:

1. Добросердов А.Р. Витоки ліберальної правової ідеології у вченнях XVII-XVIII ст. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 3. С. 30-33. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-3/5>
URL: http://www.lsej.org.ua/3_2023/5.pdf
2. Добросердов А.Р. Розвиток ліберальних правових ідей у XIX–XX ст. *Правничий часопис Донецького національного університету імені Василя Стуса*. 2023. №2. С. 22-30. DOI: <https://doi.org/10.31558/2786-5835.2023.2.3>
URL: <https://jpchdnu.donnu.edu.ua/article/view/14909/14812>
3. Добросердов А. Р. Поняття та зміст правового лібералізму. *Правничий часопис Донецького національного університету імені Василя Стуса*. 2024. №1. С. 31-38. DOI: <https://doi.org/10.31558/2786-5835.2024.1.4>
URL: <https://jpchdnu.donnu.edu.ua/article/view/16157>
4. Добросердов А.Р., Гоцуляк Ю.В., Класифікація ліберально-правових ідей. *Збірник «Науковий вісник УжНУ. Серія: Право»*. 2024. Випуск 86: частина 1. С. 58-63. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.1.8>
URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2025/01/10.pdf>

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

5. Добросердов А.Р. Основи ліберальної ідеології у правових вченнях Дж. Локка та Ш.Л. Монтеск'є. *Весняні юридичні читання – 2023. Сучасні проблеми законодавства, практики його застосування та юридичної науки*. Випуск XXXIII: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Весняні юридичні читання – 2023». 20 квітня 2023 р., Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2023. С. 41-44.
6. Добросердов А.Р. Окремі аспекти змісту ліберальної доктрини як правової ідеології. *Актуальні дослідження правової та історичної науки*. Випуск 68: матеріали Міжнародної наукової інтернет-конференції (м. Тернопіль, Україна, м. Ополе, Польща, 14 – 15 січня 2025 р.) / редкол. : О.

Яремко та ін. ГО “Наукова спільнота”. WSZIA w Opolu. Тернопіль: ФО-П Шпак В.Б. 2025. С. 7-8. URL: https://www.lex-line.com.ua/?go=full_article&id=4058

7. Добросердов А. Р. Окремі питання історії ліберально-правової думки в Україні. *Сучасний стан та пріоритети модернізації науки, освіти і суспільства: збірник тез доповідей міжнародної науково-практичної конференції* (Полтава, 21 січня 2025 р.). Полтава: ЦФЕНД, 2025. С. 32-34. URL: <https://www.economics.in.ua/2025/01/21.html>

8. Добросердов А. Р. Окремі питання впливу лібералізму на правову ідеологію. *Актуальні питання економіки, фінансів, обліку, менеджменту і права: теорія і практика: збірник тез доповідей міжнародної науково-практичної конференції* (Ізмаїл, 18 січня 2025 р.). Ізмаїл: ЦФЕНД, 2025. С. 78-80. URL: <https://www.economics.in.ua/2025/01/18.html>